

Trusselen fra øst

**Hvordan Sovjetunionen forsøkte å påvirke norsk
sikkerhetspolitikk 1955-1964**

Masteroppgave i Historie

Tommy Christensen

Våren 2007

Institutt for arkeologi, konservering og historiske studier
Universitetet i Oslo

Innhold

Kapittel 1: Innledning.....	5
Problemstilling og avgrensning.....	5
Tidligere forskning.....	7
Kilder.....	10
Kapittel 2: Sovjetisk sjarmoffensiv.....	12
Regjeringsskiftet i Norge.....	12
Sovjetisk diplomati i endring.....	15
Porkkala og Norden.....	20
Gerhardsens statsbesøk i Sovjetunionen 1955.....	25
Kapittel 3: Internasjonale spenninger og atomvåpen.....	34
Ungarn og Suez.....	34
Norge inn i atomalderen.....	38
Bulganins brev til Gerhardsen.....	43
Kapittel 4: NATOs rådsmøte i Paris og spørsmålet om et Skandinavisk forsvarsforbund.....	53
Sputnik.....	53
Sovjetiske fremstøt i forkant av rådsmøtet i Paris.....	56
Gerhardsens tale.....	59
Flere brev fra Bulganin.....	62
Skandinavisk forsvarsforbund og atomfri sone.....	65
Kapittel 5: Tysklandsspørsmålet og U2-episoden.....	72
Tysklandsspørsmålet.....	72
Berlin-krisen, Vesttyske NATO-offiserer på Kolsås og vesttyske forsyningslagre i Norge.....	78
U2-episoden.....	82
Mikojans besøk i Norge og RB-47.....	90

Kapittel 6: Fra U2 til Khrusjtsjovs besøk i Norge.....	95
Ny sovjetisk taktikk.....	95
Den sovjetiske noten til Finland.....	102
Cuba-krisen og en multilateral atomstyrke i NATO.....	107
Kekkonen-planen.....	111
Khrusjtsjovs besøk i Norge.....	115
Kapittel 7: Oppsummering og konklusjon.....	121
Litteratur.....	126

Forkortelser

AA – Andreas Andersens arkiv

AAB – Arbeiderbevegelsens arkiv og bibliotek

EG – Einar Gerhardsens arkiv

RA – Riksarkivet

SA – Stortingsarkivet

St. forh. – Stortingsforhandlinger

UD – Utenriksdepartementets arkiv

UUK – Stortingets utvidede utenriks- og konstitusjonskomité

Kapittel 1: Innledning

Problemstilling og avgrensning

Denne oppgaven vil ta for seg de sovjetiske fremstøtene mot den norske sikkerhetspolitikken i perioden fra 1955 til 1964, som gjerne blir referert til som ”Khrusjtsjov-perioden”. Den sentrale problemstillingen vil være å se på i hvilken grad de sovjetiske myndigheter forsøkte å påvirke innholdet i norsk sikkerhetspolitikk?

De sovjetiske fremstøtene var mangeartede og varierte fra vennlige henvendelser til direkte trusler. Norske myndigheters oppfattelse av den sovjetiske politikken var i denne perioden fylt med både optimisme og frykt. Denne oppgaven vil også ta for seg det norske synet på den sovjetiske politikken overfor Norge, og se nærmere på hva slags effekt de sovjetiske fremstøtene hadde på ledende norske politikeres holdning overfor egen sikkerhetspolitikk.

Begrepet ”sikkerhetspolitikk” har av norske historikere ofte referert til det Magne Skodvin kalte en syntese av utenriks- og forsvarspolitikken, med spesielt hensyn til nasjonens ytre sikkerhet i internasjonal sammenheng.¹ En slik definisjon gjør at sikkerhetspolitikken favner over mange politiske saker. Denne oppgaven fokuserer på tre sider av den norske sikkerhetspolitikken. For det første den norske basepolitikken og hvordan den ble etterlevd. For det andre den norske atompolitikken og hvordan den ble utformet, og for det tredje hvordan Norge samarbeidet forsvarspolitisk med sine allierte i NATO. Under sistnevnte punkt blir samarbeidet med USA og Vest-Tyskland vektlagt fordi dette samarbeidet var mest problematisk for sovjeterne.

Den norske baseerklæringen var et resultat av et sterkt politisk press fra sovjetisk side da Norge ble en del av Atlanterhavspakten i 1949. Hovedinnholdet i denne erklæringen var at det ikke ville åpnes opp for militærbaser for fremmede makter på norsk territorium så lenge Norge ikke ble angrepet, eller ble truet med angrep. Hensikten med denne politikken var å berolige Sovjetunionen med at Norge ikke hadde aggressive hensikter. Frykten for en stor militær konflikt gjorde at norske myndigheter ikke ønsket å provosere den mektige naboen i øst.

¹ Erisken, Knut E. og Helge Pharo 1992, s.2

Fra 1949 til 1955 var forholdet mellom Norge og Sovjetunionen svært anspent som følge av Norges tilslutning til NATO. De to regjeringene hadde i denne perioden ingen direkte kontakt med hverandre, og den sovjetiske ambassadens kontakter med norske myndigheter var av en begrenset og formell art.² Dette endret seg i 1955. Både sovjetiske ledere og diplomater ønsket nå å føre samtaler med representanter fra norske styresmakter. Dette førte til et forbedret forhold mellom de to landene, som gjorde det mulig for sovjetiske myndigheter å diskutere norsk sikkerhetspolitikk åpent med norske myndigheter.

Den sovjetiske politikken overfor Norge i denne perioden må ses i sammenheng med det internasjonale politiske tøværet som oppsto fra midten av 1950-tallet. Det foregikk en politisk omdreining bort fra stalintidens fastlåste øst-vest konflikt mot en periode med uttalt sovjetisk ønske om avspenning, og en vektlegging av den leninistideologiske visjonen om fredelig sameksistens. Denne sovjetiske politikken førte til en avspenning i den kalde krigen, men perioden var også preget av store internasjonale kriser som nesten førte verden til randen av atomkrig. Disse krisene kom også til å prege forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. Graden av trusler i de sovjetiske påvirkningsforsøkene på norsk sikkerhetspolitikk varierte i takt med spenningen i den internasjonalt situasjonen.

Sovjetunionens sikkerhetspolitikk overfor Europa hadde siden avslutningen av 2.verdenskrig basert seg på opprettelsen av en østeuropeisk sikkerhetssone av pro-sovjetiske ”folkerepublikker”, som skulle fungere som en buffer mot et eventuelt angrep fra vest. På grunn av den geografiske beliggenheten var det et sikkerhetspolitisk problem for Sovjetunionen at Norge, som naboland, var NATO-medlem. De fryktet at norsk territorium ville bli brukt i forbindelse med et overraskelsesangrep på Sovjetunionen. Den norske basegarantien ble derfor svært viktig for dem. Problemet for sovjeterne var om de virkelig kunne stole på disse norske garantiene, siden de så på NATO som en aggressiv allianse. De holdt dermed den norske basepolitikken under strengt oppsyn og ønsket å knytte den opp mot mer bindende internasjonale avtaler. Det overordnede målet for Sovjetunionens politikk var imidlertid å få til en norsk utmeldelse av NATO. Det militære samarbeidet Norge hadde innenfor NATO bekymret sovjeterne. De var spesielt bekymret for det militære samarbeidet Norge hadde med USA og Vest-Tyskland, og de forsøkte å få Norge til å minimere dette samarbeidet. En aktiv påvirkningspolitikk overfor Norge og Skandinavia ble antydnet av lederen for 3. avdeling ved det sovjetiske utenriksministeriet høsten 1953.³ Dette viser at det

² Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.61

³ 3.avdeling ved det sovjetiske utenriksministeriet behandlet saker som omfattet de skandinaviske land. Gedde-Dahl, Rasmus 1997, s.86.

nye lederskapet i Kreml ikke var helt komfortabel med Norges avskjermingspolitikk overfor NATO og de fryktet at amerikanerne ville presse Norge til å utstasjonere NATO-styrker på norsk territorium. Sovjeterne må ha trodd at den norske sikkerhetspolitikken kunne forandres gjennom aktiv politisk og diplomatisk påvirkning også fra deres side.

Sovjeterne la også sterkt press på norske myndigheter da spørsmålet om å utstasjonere kjernefysiske våpen, under Natos kommando, på norsk territorium kom opp.

Tidligere forskning

Den historiske forskningen, basert på studiet av norsk sikkerhetspolitikk, har ofte fokusert på indrepolitiske forhold i Norge. Jens Arup Seip har forklart de sikkerhetspolitiske valgene Norge foretok seg ut i fra indre forhold i Arbeiderpartiet. Han tok utgangspunkt i regjeringspartiets flertall på Stortinget og hevdet at sikkerhetspolitikken ble meislet ut innad i Arbeiderpartiet uten særlig hensyn til den borgerlige opposisjonen.⁴ Seip utelot dermed å studere utformingen av sikkerhetspolitikken i en større internasjonal sammenheng. Flere av forskningsarbeidene på 1960- og 70-tallet tonet ned de internasjonale betingelsene for den norske sikkerhetspolitikken. Dette ble gjort fordi Norge ble ansett som en liten stat som spilte liten rolle i internasjonal politikk.

På slutten av 1960-årene og på begynnelsen av 1970-årene begynte enkelte norske historikere å studere den norske sikkerhetspolitikken i et bredere internasjonalt perspektiv. Denne forskningen var sentrert rundt Magne Skodvin, John Sanness og Jakob Sverdrup som var tilknyttet Universitetet i Oslo. Det ble utviklet et miljø rundet denne kretsen som blant annet tok for seg Norges rolle i den kalde krigen. Ut fra dette miljøet kom historikere som Geir Lundestad, Knut Einar Eriksen og Helge Pharo til å prege forskningen fra 1970-tallet og fram til i dag. Eriksen og Pharo bidro i 1997 til 5. bind av "Norsk utenrikspolitisk historie", hvor forholdet til Sovjetunionen ble satt i sammenheng med forståelsen av den norske sikkerhetspolitikken. Norges geografiske plassering i forhold til Sovjetunionen ble pekt på som en viktig faktor og spenningene i norsk utenrikspolitikk etter 1955 dreide seg i stor grad om forholdet til den mektige naboen i øst.⁵

Institutt for forsvarsstudier har gitt ut en rekke hefter i serien "Forsvarsstudier". Flere av disse omhandler Forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. Jeg har benyttet meg av Rolf Tamnes' "Den norske holdningen til en nordisk atomfri sone", Olav Ristes "Frå

⁴ Eriksen, Knut E. og Helge Pharo 1992 s.18

⁵ Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.406

integritetstraktat til atompolitikk: Det stormaktsgaranterte Norge 1905-1983”, Johan Kr. Meyers ”NATOs kritikere. Den sikkerhetspolitiske opposisjonen 1949-1961” og Tom M. Hetlands ”Då Moskva sa nei til Norden. Sovjets syn på Norden og NATO 1948-1952” og ”Atomrasling og avspenning. Sovjet og norsk tryggingspolitikk 1953-1958”

Den norske atompolitikken er godt dokumentert av Kjetil Skogrand og Rolf Tamnes i boken ”Fryktens likevekt”. De slår fast at den norske avvisningen til atomvåpen ikke svekket det norske forsvaret og den norske sikkerheten. De hevder at Norges atompolitikk skapte tillit hos sovjeterne, og at trusselen om et sovjetisk atomangrep på Norge under et krigsutbrudd var liten som følge av denne garantien.⁶ Skogrand og Tamnes redegjør for bakgrunnen og diskusjonene som førte til den norske atompolitikken, men legger liten vekt på de sovjetiske tilnærmelsene.

Det har blitt forsket mye på forholdet mellom Sovjetunionen og Norge, og hvilke følger dette hadde på utformingen av den norske sikkerhetspolitikken. De fleste av disse har imidlertid hatt fokus på perioden før 1955. Utviklingen av den norske sikkerhetspolitikken under ”Khrusjtsjov-perioden” har som regel blitt forsket på i et større tidsperspektiv. Det har likevel vært et par hovedoppgaver som har belyst denne tidsperioden. Tom M. Hetlands hovedoppgave har tatt for seg sovjetiske reaksjoner, initiativ og synspunkter på norsk sikkerhetspolitikk i tidsrommet 1948-1959. Hetland hevdet at Sovjetunionens ønske om at Norge skulle forlate NATO måtte ses på som et langsiktig mål for den sovjetiske politikken. Den sovjetiske politikken baserte seg på at Norge var en del av alliansen og at det derfor ikke var noe prioritert mål å få til en norsk utmeldelse, hevdet Hetland.⁷

Torleiv Harstad har skrevet en hovedoppgave som belyser de sovjetiske reaksjonene på norsk sikkerhetspolitikk i tidsrommet 1958-1968. Harstad la særlig vekt på de sovjetiske påvirkningsforsøkene i forbindelse med U-2-episoden. Han hevdet at Sovjetunionen var tilfreds med den norske base- og atomreservasjonen, men var misfornøyd med etterlevelsen av dem. I tillegg hevdet han at sovjeternes politikk overfor Norge gikk i stor grad ut på å begrense den amerikanske og vesttyske innflytelsen i Nord-Europa.⁸

Disse to hovedoppgavenes tidsmessige avgrensning tar utgangspunkt i debatten om den norske atompolitikken. Hetlands oppgave strekker seg fram til tiden da den norske atompolitikken ble vedtatt. Harstads oppgave tar utgangspunkt i det norske standpunktet og ser på den etterfølgende perioden. Denne oppgaven tar derimot utgangspunkt i en tradisjonell

⁶ Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001, s.329-330

⁷ Hetland, Tom M. 1983, s.200

⁸ Harstad, Torleiv 1989, s.196-198

oppdeling av sovjetisk utenrikspolitisk historie. Store deler av forskningen omkring sovjetisk utenrikspolitikk tar utgangspunkt i perioder som er avgrenset av de sovjetiske statslederes regjeringstid. Tidsavgrensningen i denne oppgaven er valgt ut i fra Khrusjtsjovs år ved makten – en periode hvor den kalde krigen nådde sine ytterpunkter når det gjaldt avspenning og internasjonale kriser.

Det er skrevet veldig mye om sovjetisk utenrikspolitikk etter 2.verdenskrig. De allmenne fremstillingene har i svært liten grad berørt forholdet mellom Sovjetunionen og Norge. Grunnen til dette er Norges perifere rolle i sovjetisk utenrikspolitikk under den kalde krigen. Det finnes ulike teorier på hva som styrte den sovjetiske utenrikspolitikken. Vladislav Zubok og Constantine Pleshakov har skrevet en allmenn fremstilling av den sovjetiske utenrikspolitikken under Stalin- og Khrusjtsjovperioden. De hevder at personlighetene til lederne bidro til å definere utenrikspolitikken, og at lederskiftene skapte en dynamisk og variabel sovjetisk utenrikspolitikk.⁹ En slik teori tar utgangspunkt i at det var indre maktpolitiske forhold som la grunnlaget for utenrikspolitikken. Sovjetunionens Norgespolitikk var et meget avgrenset område av deres utenrikspolitikk, og det vil derfor være av liten betydning å studere den interne maktkampen i Kreml for å forstå de sovjetiske fremstøtene mot Norge.

Det er likevel interessant å se på hva Sovjetunionen ville med Norge. Flere norske historikere har ment at Sovjetunionen primært ønsket et fredelig forhold til Norge, for å være sikre på at det norske området ikke ble brukt som springbrett for et angrep fra fremmede makter. Dette synet bygger på ”Koht-doktrinen” som oppsto under 2.verdenskrig. Norges daværende utenriksminister Halvdan Koht mente at Sovjetunionen ønsket et selvstendig Norge etter krigen hvor ingen fremmede stormakter kunne ha strategiske posisjoner.¹⁰ Dette ble utgangspunktet for den norske brobyggingspolitikken i etterkrigsårene, og var toneangivende for den fremtidige norske sikkerhetspolitikken. Det store spørsmålet for de sovjetiske myndigheter var i hvilken grad de kunne stole på de norske garantiene. Hvordan disse garantiene kunne sikres enda bedre ble et hovedpoeng for den sovjetiske politikken overfor Norge. Sovjetunionen ønsket derfor å legge press på norske myndigheter. Dette presset har blitt oppfattet til å gjelde mer enn bare den norske base- og atomgarantien. I denne sammenheng kommer Bjarne Nørrestrandens’ teori om ”dynamisk press” inn. Han ser for seg fire muligheter for de nordiske land: 1) Full suverenitet (eks. Norge), 2) Visse utenrikspolitiske bindinger (eks. Finland) 3) Folkedemokrati (eks. Polen) 4) Sovjetrepublikk

⁹ Zubok, Vladislav og Constantine Pleshakov 1996, s.275

¹⁰ Hetland, Tom M. 1983, s.13

(eks. Estland). Teorien går ut på at dersom Norge ville erklære seg nøytral, ville det oppstå et sovjetisk press for å bringe landet fra den ene kategorien til den neste.¹¹ Denne teorien legger til grunn de overordnede målene med den sovjetiske politikken. Ut i fra mine kilder er det ikke entydig hva disse målene gikk ut på, og slike teorier er kun en kilde til spekulasjoner.

Kilder

For å kartlegge de sovjetiske fremstøtene overfor Norge har det vært viktig å se på de formelle og uformelle kontaktene som oppsto mellom den sovjetiske ambassade i Norge og norske politikere og embetsmenn i utenriksdepartementet. Disse kontaktene ble ganske omfattende etter 1955, og bidro til en økt forståelse for hva slags politikk Sovjetunionen ønsket å føre overfor Norge. I Utenriksdepartementets arkiv har jeg funnet mange notater og rapporter fra disse møtene. I tillegg inneholder arkivet rapporter fra den norske ambassaden i Moskva. Den norske ambassadøren rapporterte hyppig om hva som rørte seg i sovjetisk politikk og om samtaler han hadde med sovjetiske ledere. Disse rapportene ble tillagt stor vekt av den norske regjeringen, og utenriksminister Halvard Lange refererte flere ganger til disse under utredninger i utenrikskomiteen, og på Stortingets talerstol. De fikk dermed stor betydning for hvordan norske myndigheter oppfattet sovjetisk utenrikspolitikk. Den direkte kontakten mellom sovjetiske og norske myndigheter i form av brev og noter er dokumentert i 2. bind av Johan Jørgen Holsts verk ”Norsk sikkerhetspolitikk” og i Svein Holtmarks verk ”Norge og Sovjetunionen 1917-1955”.

Sovjetiske medier ble benyttet av den politiske ledelsen til å drive utenrikspolitikk. I en lederartikkel i avisen Pravda i 1955 kunne man lese: ”Pressen er det skarpeste idévåpen for vårt parti.”¹² Mediene var underlagt streng kontroll fra sovjetiske myndigheter og var en kilde for forståelse av den sovjetiske politikken og tankegangen i Vesten. Den norske ambassaden i Moskva overvåket det sovjetiske mediebildet og rapporterte til utenriksdepartementet om artikler som omhandlet forholdet mellom Sovjetunionen og Norge. Disse oversettelsene fra ambassaden i Moskva er arkivert i UD's arkiver og har blitt benyttet i denne oppgaven for å forstå hvordan sovjeterne forsøkte å påvirke den norske politiske tankegangen. I tillegg har jeg sett på utvalgte utgaver av ”Pravda” (på Universitetsbiblioteket Georg Sverdrup).

¹¹ Nørretranders, Bjarne 1964, s.31

¹² Pravda 5.mai 1955

For å forstå hvordan de sovjetiske fremstøtene ble oppfattet i Norge har jeg studert den utenrikspolitiske debatten som foregikk i Stortingssalen og i Stortingets utvidede utenriks- og konstitusjonskomité. Referater fra disse møtene er oppbevart på Stortingsarkivet. I tillegg har privatarkivet til Einar Gerhardsen (på Arbeiderbevegelsens arkiv) og hans sikkerhetspolitiske rådgiver, Andreas Andersen (på Riksarkivet), bidratt til en forståelse av hvordan den norske regjeringen oppfattet den sovjetiske politikken. Andersens arkiv baserer seg på en rekke samtaler han hadde med sovjetiske diplomater. Fra norsk side var nok Andersen den som hadde mest kontakt med sovjetiske diplomater i denne perioden, og referatene fra disse samtale har bidratt til en tydeliggjøring av den sovjetiske Norgespolitikken.

Dagbøker og memoarer har også bidratt til å kaste lys over de norske forståelsene av Sovjetunionens politikk. Disse har hovedsakelig tilhørt den sentrale delen av Arbeiderpartiet (Einar Gerhardsen, Haakon Lie og Konrad Nordahl). Partiets nesten enerådende makt over utformingen av sikkerhetspolitikken er grunnen til at den interne debatten også blir studert i denne oppgaven. Dagbøkene og memoarene har bidratt til å kaste lys over denne debatten. I tillegg har også enkelte dokumenter fra Arbeiderpartiets arkiv (på arbeiderbevegelsens arkiv) bidratt til dette.

Kapittel 2: Sovjetisk sjarmoffensiv

Regjeringsskiftet i Norge

I februar 1955 overtok Einar Gerhardsen rollen som Norges statsminister etter Oscar Torp. Innad i det norske Arbeiderpartiet foregikk det en maktkamp på midten av 1950-tallet. Oscar Torp ble nærmest tvunget til å gå av som statsminister, men lite tyder på at avgangen skyldtes noen konkret plan fra påtroppende statsminister Einar Gerhardsens side. Den norske sikkerhetspolitikken ble til stadighet heftig debattert innad i regjeringspartiet, men ingenting tyder på at uenigheter angående denne hadde noen medvirkende årsaker til regjeringsskiftet.¹³ I en regjeringserklæring fremlagt for Stortinget to dager etter den nye regjeringens tiltredelse ble det understreket at ”Regjeringen (...) vil følge samme linje i utenriks og forsvarspolitikken som regjeringen Torp”.¹⁴ I samme erklæring understreket Gerhardsen at formålet med utenriks- og forsvarspolitikken var å nå fram til avspenning og fred.¹⁵ Den utenrikspolitiske debatten i etterkant av regjeringserklæringen var preget av stor enighet om hovedlinjene i den norske sikkerhetspolitikken, med unntak av stortingsrepresentant Emil Løvlien (NKP), som argumenterte for en løsrivning fra det han kalte ”den aggressive atlantiske militærblokken”¹⁶. Dette var også slik sovjetiske myndigheter så på NATO.

Alt i alt fremstod regjeringen med en stor grad av enighet i hovedprinsippene for den sikkerhetspolitikken Norge hadde valgt gjennom sitt medlemskap i NATO, og dette bidro til å skape trygghetsfølelse og samhold rundt den norske politikken. Likevel oppsto det en fløydannelse innad i Arbeiderpartiet og regjeringen. NATOs nye atomstrategi, som ble lagt fram i 1954¹⁷, førte til en større skepsis og mistillit til alliansen fra Gerhardsens side, og var en av grunnene til at det ble opprettet en egen sikkerhetspolitisk avdeling ved statsministerens kontor, under ledelse av Andreas Andersen.¹⁸ Andersen ble utvilsomt den norske embetsmannen som hadde størst innflytelse på sikkerhetspolitiske spørsmål i Norge i denne perioden og han ble en viktig støttespiller for Gerhardsen. Andersen kom til å ha tett kontakt

¹³ Årsakene til regjeringsskiftet var først og fremst forskjellige oppfatninger av lønns og prispolitikken og spørsmålet om tjenestetiden i forsvaret.

¹⁴ Gerhardsen, Einar 1972, s.24

¹⁵ St.forh. 1955 regjeringserklærings- og utenrikspolitisk debatt, 25.01.55

¹⁶ *ibid.*

¹⁷ NATOs rådsmøte vedtok i 1954 å inkludere taktiske atomvåpen i alliansens nye forsvarstaktikk. Mer om dette i kapittel 3

¹⁸ Olstad, Finn 1999, s.324.

med embetsmenn ved den sovjetiske ambassaden i Oslo og ble et slags bindeledd mellom sovjetiske myndigheter og den norske regjering.

Veldig forenklet kan man si at det eksisterte tre fløyer innad i Arbeiderpartiet når det kom til synet på den norske sikkerhetspolitikken. Oscar Torp og Håkon Lie representerte ”NATO-tilhengerne” som ønsket en sterkere tilknytning til NATO og USA. Gerhardsen og Finn Moe, som tilhørte ”NATO-skeptikerne”, gikk inn for en avskjermingspolitikk i forholdet til NATO, mens ”NATO-motstanderne”, som stort sett var samlet rundt tidsskriftet *Orientering*, var de største skeptikerne. Disse hevdet at Norges sikkerhet var best tjent med å holde seg utenfor alliansen. Orienteringskretsen uttrykte tydelig at de ikke ønsket en sterkere tilknytning til verken NATO, USA eller Sovjetunionen. I Orienterings prinsipperklæring som sto på trykk i det første nummeret ble det understreket at de ville kjempe for et alternativ til den militære maktpolitikken.¹⁹ Dette alternativet ble ofte omtalt som ”det tredje standpunkt”, og tok for seg tanken om en skandinavisk nøytralt forsvarsblokk. Et slikt samarbeid ble nesten en realitet i etterkrigsårene, men forhandlingene brøt sammen på grunn av Norges krigserfaringer. Norge ville ikke gå med på Sveriges krav om å erklære den skandinaviske blokken som nøytral. Sovjetunionen var på den tiden kritisk til ideen om et skandinavisk forsvarssamarbeid og hevdet at et slikt samarbeid bare ville erstatte én blokk med en annen.²⁰ Den sovjetiske holdningen til denne ideen forandret seg på midten av 1950-tallet, noe som må sees i sammenheng med nøytraliseringsavtalen med Østerrike i mai 1955. Sovjets ledere tok selv mye av æren for å ha fått i stand denne avtalen, og ønsket å spre nøytralitetsideen videre til andre europeiske land. Tanken om en nøytral region i Nord-Europa bestående av blant annet de nordiske land skulle bli veldig framtrødende i den utenrikspolitikken de førte overfor Norge.²¹

Det norske Regjeringsskiftet førte ikke med seg noen forandring av forholdet til NATO, og avveiningen mellom integrasjon og avskjerming skulle fortsette å prege Norges stilling i alliansen. Det samme kan sies om Norges politikk overfor Sovjetunionen, hvor balansegangen mellom avskrekking, gjennom NATO-medlemskapet, og beroligelse, med den selvplagte basepolitikken, skulle opprettholdes. Likevel kom forholdet mellom de to land til å forandre seg i tiden etter regjeringsskiftet.

I en tale til Det øverste sovjet under det sovjetiske kommunistpartiets kongress i februar 1955 oppfordret utenriksminister Molotov til en bevaring av det gode forholdet

¹⁹ Knarlag, Kjetil A. 1999, s.2

²⁰ Hetland, Tom M. 1984, s.7

²¹ Se kapittel 4

mellom Sovjetunionen og Norge, og bemerket hvor uheldig NATO-medlemskapet hadde vært: ”Hva angår det sovjetisk-norske forholdet er Sovjetunionen nødtvungen å innse det at Norge er et av medlemmene i den nordatlantiske enheten, en virksomhet som fram til nå ikke har bidratt til å styrke freden i Europa”.²² Gerhardsen bet seg merke i denne uttalelsen og fryktet at avsettingen av den sovjetiske statsminister Georgij Malenkov til fordel for Nikolaj A. Bulganin ville føre til en hardere linje i den sovjetiske utenrikspolitikken.²³ Gerhardsen kom i løpet av det påfølgende året til å oppleve at det motsatte skjedde.

Sovjetunionens viseutenriksminister Andrej A. Gromyko foreslo for det sovjetiske kommunistpartiets sentralkomité i november 1954 en rekke tiltak for å fremme en videre normalisering av forholdet til Norge. Gromyko ønsket blant annet å invitere en norsk stortingsdelegasjon til Sovjetunionen, og å styrke forbindelsene innenfor handel, kultur og idrett. I samme redegjørelse ble det bemerket at den norske regjering fra slutten av 1953 hadde truffet en rekke tiltak med sikte på å forbedre forholdet til Sovjetunionen. Grunnen til dette var ifølge Gromyko at ”regjeringen tok i betraktning den allmenne internasjonale avspenning samt misnøyen i Norge med den nordatlantiske blokkens politikk”.²⁴ Antageligvis har det sovjetiske lederskapet ment at en styrking av handel og kultur mellom de to land isolert sett ville føre til et bedre naboforhold. Men Gromyko antydde også at Sovjetunionens overordnede mål med sin politikk overfor Norge. Sovjetunionen hadde helst sett at Norge forlot NATO-alliansen, og at dette ville være til det beste for norsk sikkerhet.

Det hersket enighet i den norske regjeringen om hovedlinjene i alliansepolitikken, og de kritiske røstene i enkelte deler av regjeringspartiet hadde ingen stor innvirkning på Norges offisielle holdning til NATO. Gromykos oppfatning av den økende NATO-motstanden i Norge kan ha drevet fram et sovjetisk ønske om å fyre opp under denne, samtidig som man ønsket å fremstille Sovjetunionen som et fredselskende land man ikke skulle frykte. Problemet var at motstanden mot NATO var ikke så stor i Norge som sovjeterne forestilte seg. Denne misoppfatningen har sannsynligvis sin opprinnelse i de sovjetiske diplomaters kontakter med representanter fra Norges kommunistiske parti (NKP).

Da utenriksminister Halvard M. Lange redegjorde for den internasjonale situasjonen i Stortingets utvidede utenriks- og konstitusjonskomité i forkant av den nye regjeringens trontaledebatt, hevdet han at omgangstonen fra øst var blitt mer sivilisert og at han oppfattet den internasjonale situasjonen nå som en ”kald fred”. Utenriksministeren mente at vestlige

²² Pravda 09.02.55

²³ RA, AA, Samtalereferat med Gerhardsen, 09.02.55

²⁴ A. Gromykos utredning for sentralkomiteen i SUKP 01.11.54, i Holtmark, Sven G. 1995, s.491-495

land ikke burde møte den nye situasjonen med fastlåste oppfatninger som kunne hindre en fredelig utvikling, men understreket samtidig at han ikke oppfattet situasjonen som en varig omlegging av den sovjetiske utenrikspolitikken.²⁵ Denne blandingen av skepsis og optimisme i forhold til signalene fra det nye sovjetiske lederskapet preget holdningene til norske politikere.

Sovjetiske myndigheter benyttet seg av media for å offentliggjøre sitt fredelige budskap til omverdenen. Sovjetiske aviser, som var underlagt streng sensur, understreket daglig myndighetenes positive innstilling til avrustning og en mer fredelig internasjonal situasjon. Dette til tross for at den sovjetiske rustningsindustrien gikk for fullt. Norges ambassadør i Moskva, Erik Braadland, redegjorde for den militære situasjonen i Sovjetunionen for utenrikskomiteen 15.februar, og konkluderte med at det sovjetiske forsvarsbudsjettet ville økes også dette året.²⁶ Disse redegjørelsene fra den norske ambassaden bidro til å holde den norske skepsisen ved like og opprettholdt frykten for et sovjetisk overraskelsesangrep. Ambassaden i Moskva spilte derfor en viktig rolle for hvordan den sovjetiske utenrikspolitikken ble oppfattet av norske myndigheter.

Ingenting tyder på at Sovjetunionen så noen stor mulighet for en endring av den norske NATO-politikken som følge av regjeringsskiftet, men den offisielle tonen i de diplomatiske tilnærmingene overfor Norge skulle vise seg å bli merkbart annerledes under den nye regjeringen.

Sovjetisk diplomati i endring

Det generelle stemningsskiftet i den sovjetiske utenrikspolitikken var selvsagt blitt lagt merke til av den påtroppende norske regjeringen. Det gjenspeilte seg også etter hvert i det diplomatiske forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. Nye kontakter ble skapt både i den sovjetiske ambassade i Oslo og i den norske ambassade i Moskva mellom ambassadepersonell og de to lands ledende politiske aktører. Disse kontaktene oppsto som en følge av en bevisst sovjetisk politikk overfor Norge.

Det sovjetiske diplomatiet endret seg på forsommeren i 1955. Den sovjetiske kritikken mot det norske NATO-medlemskapet, som tidligere hadde vært svært skarp, ble nå

²⁵ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 20.01.55

²⁶ Braadland estimerte en økning på ca 12% i forsvarsbudsjettet, men antok at de skjulte forsvarsutgiftene ville reduseres. Han antok likevel at totalt sett ville Sovjetunionen bruke mer forsvarspenger i 1955 enn i det foregående år og at dette var en moderat økning. SA, UUK, Ambassadør Braadlands redegjørelse, 15.02.55

tonet ned. Sovjeterne ønsket å fremstille seg selv på en mer vennlig måte. Denne endringen kom klart til uttrykk i sovjetisk media og i diplomatiske samtaler i forbindelse med tiårsmarkeringen for avslutningen av andre verdenskrig. En rekke avisartikler understreket Sovjetunionens rolle i frigjøringen av Nord-Norge. Det faktum at Den røde armé trakk seg tilbake fra norsk territorium etter frigjøringen i 1945 ble fremlagt som et bevis på Sovjetunionens fredelige hensikter, og det ble stilt kritiske spørsmål til hvorfor Norge hadde alliert seg med amerikanerne etter krigen.²⁷

Forandringen ble også merkbar ved den norske ambassaden i Moskva. I en samtale med ambassadør Braadland den 11.juni var tonen til den sovjetiske visestatsminister Anastas I. Mikojan fremdeles veldig skarp. Mikojan rettet en advarende pekefinger mot den norske basepolitikken og advarte blant annet mot at han ikke kunne garantere for følgene dersom det ble opprettet amerikanske baser på norsk territorium. Mikojan bemerket også at de sovjetiske styrker ikke ville ha trukket seg ut av Finmark i 1945 hvis de hadde visst at nordmennene ble redde og ”gikk til amerikanerne.”²⁸ Denne kraftsalven gjorde tydeligvis inntrykk på Braadland, og overraskelsen var stor da de to måneder senere møttes igjen for en samtale som utviklet seg på en helt annen måte. Braadland understreket denne forandringen og beskrev Mikojan som en som nå oppførte seg vennlig og var svært interessert i å høre om Norge.²⁹ Lignende forandringer forekom i de diplomatiske tilnærmelsene fra den sovjetiske ambassaden i Norge. Svenn Refshal som jobbet i pressetjenesten i Utenriksdepartementet var på en mottagelse i Sovjet-ambassaden i juli og bemerket: ”Jeg har vært tilstede ved mottagelser i Sovjetambassaden en rekke ganger tidligere, men er aldri tidligere blitt ”pleiet” på denne måten”.³⁰

Endringen i det sovjetiske diplomatiet etter Stalins død viste seg blant annet ved at ambassaden i Oslo åpnet dørene nærmest på vidt gap for sentrale norske politikere og embetsmenn. Den sovjetiske ambassadøren i Norge, Georgij P. Arkadjev, registrerte 29 slike visitter for første halvdel av 1955.³¹ Formålene med disse visittene var mangeartede, fra selskapelige mottagelser til politiske samtaler. Ambassadøren og ambassadens personale opprettet på denne måten personlig kontakt med flere sentrale norske politikere. Et nært vennsforhold ble knyttet direkte til statsminister Gerhardsen og hans familie. Flere ansatte ved den sovjetiske ambassaden i Oslo begynte etter hvert å pleie omgang med

²⁷ Pravda 08.04.55; Krasnaja Zvezda 07.05.55

²⁸ RA, UD 34.4/99, Amb. Moskva til UD, 14.06.55

²⁹ RA, UD 34.4/99, Amb. Moskva til UD, 22.08.55

³⁰ RA, UD 34.4/99, UD-notat fra Svenn Refshall v/presstjenesten, 27.09.55

³¹ Gedde-Dahl, Rasmus 1997, s.104

Gerhardsen-familien også på det personlige plan, og besøkte ofte statsministerfamilien i deres hjem. Det er blitt hevdet at Gerhardsen drev et storpolitisk spill med sikte på brobygging og tillitsskaping, og at kontaktene var et ledd i et ambisiøst og langsiktig utenrikspolitisk opplegg.³² Uansett hva slags motiv den norske statsministeren hadde med denne kontakten, var den kontroversiell. En rekke regjeringsmedlemmer og sentrale aktører i Arbeiderpartiet var svært skeptiske til disse forbindelsene, og de så dem som et stort problem for regjeringspartiet. LO-leder og mangeårig medlem av DNAs sentralstyre, Konrad Nordahl, beskrev i samtaler med utenriksminister Lange i november 1955 forholdet som en ”russisk infiltrering som finner sted i Statsministerens familie”.³³ Skepsisen rettet seg mot hva Nordahl oppfattet som Gerhardsens forsterkede tro på en sovjetisk omvendelse, men også mot statsministerfruens, Werna Gerhardsens påståtte romanse med ambassadesekretæren Evgenij Beljakov. Disse ryktene var godt kjent i sentrale kretser av Arbeiderpartiet, og det ble fryktet at Gerhardsen-familiens kontakt med sovjeterne kunne skade både partiet, regjeringen og den norske sikkerheten. Også den norske etterretningstjenesten holdt statsministeren og hans frue under oppsikt.

For sovjeterne må en slik direkte kanal til landets statsminister ha gitt forhåpninger om å kunne påvirke den norske politikken i ønsket retning. Det sovjetiske lederskapet må ha ansett denne kontakten som svært verdifull. Nikita S. Khrusjtsjov hadde stor tro på hemmelige kanaler til andre lands ledere, og han tolket ofte andre staters utenrikspolitikk gjennom personligheten til lederne. For å etablere slike kanaler benyttet Khrusjtsjov seg av høyt betrodde medarbeidere innenfor KGB.³⁴ Victor Grusjko, som jobbet som sekretær og tolk ved den sovjetiske ambassade, var tilknyttet KGB under sin tid i Norge, og han ble senere nestkommanderende i det hemmelige statspolitiet. Han tjenestegjorde kun i Norge og hadde nære kontakt med Gerhardsen-familien. Det har av den grunn vært spekulert på om det var noen sammenheng mellom Grusjkos tjenestegjøring i Oslo og hans karrieresteg i KGB.³⁵ Det er uansett bemerkelsesverdig at en ambassadesekretær som tjenestegjorde i et såpass lite land som Norge, senere gikk til topps i den sovjetiske etterretningstjenesten.

En annen ambassadesekretær, Evgenij Beljakov, var en personlig venn av Khrusjtsjov og optrådte som en mellommann mellom Gerhardsen og Khrusjtsjov i den hensikt å skape større forståelse på tvers av blokkgrensene.³⁶ Kontakten mellom de sovjetiske

³² Bergh, Trond og Knut Einar Eriksen 1998, s.307-308

³³ Nordahl, Konrad 1991, s.397

³⁴ Zubok, Vladislav og Constantine Pleshakov 1996, s.181

³⁵ Jacobsen, Roy 1995, s.390

³⁶ Bergh, Trond & Knut Einar Eriksen 1998, s. 307-308

diplomatene og Gerhardsen-familien var så omfattende at det må ha dreid seg om mer enn kun vennskap. Likevel er det ingenting som tyder på at det ble utvekslet sensitive opplysninger eller avgitt noen konkrete politiske løfter. Sovjetiske myndigheter må ha vektlagt denne kontakten og oppfattet den som en direkte kanal for å drive politikk overfor Norge på.

Viktor Grusjko mente de politiske tilnærmingene overfor Norge var forsiktige. Han mente at ambassadens oppgave var å sikre en minst mulig aggressiv norsk holdning overfor Sovjetunionen, og en størst mulig norsk selvstendighet innenfor NATO. Den sovjetiske ambassaden ønsket ikke å provosere Norge til å innta en mer fiendtlig holdning overfor Sovjetunionen, hevdet Grusjko.³⁷ Dette viste de sovjetiske diplomatene i praksis gjennom den svært vennlige tonen de førte i samtaler med norske politikere og embetsmenn. Mange politiske aktører i Norge, fra både Storting og regjering, var i kontakt med den sovjetiske ambassade i denne perioden. Blant disse var det også mange skeptikere og kritikere. Blant annet advarte stortingsrepresentant Erling Wikborg (Krf) mot besøkene, og hevdet at hensikten med disse hyppige besøkene i den sovjetiske ambassade var at sovjeterne ønsket å overbevise Norge ”med alle midler” å melde seg ut av NATO.³⁸ Likevel var nysgjerrigheten omkring hva som rørte seg i den sovjetiske utenrikspolitikken så stor at både Wikborg og andre skeptikere avla visitt i den sovjetiske ambassaden. Samtalene ved ambassaden var som regel preget av en vennlig dialog som sjelden streifet innom politiske stridsspørsmål. Ingen av de norske regjeringsmedlemmene eller parlamentarikerne har, ifølge mine kilder, rapportert at de følte noe sovjetisk press under disse visittene.

Også ved andre sovjetiske legasjoner rundt i verden oppsto det merkbare forandringer i de diplomatiske tilnærmelsene. Blant annet rapporterte Norges ambassadør i Warszawa den 18.januar 1955 om en helt ny tone i Sovjet-ambassadørens tilnærming overfor utenlandske kolleger, og også her ble personlige kontakter forsøkt oppnådd. Den sovjetiske vennligheten var nærmest overveldende, og den norske ambassadøren forbauset seg over at ”for et halvt år siden ville bare denne tanke være utrolig”.³⁹

Oppmykningen av den sovjetiske utenrikspolitikken kom til uttrykk gjennom en stadig mer intim omgang med flere av de vestlige lands diplomater, både i Moskva og på utenriksstasjonene. Sovjets politiske ledelse begynte nå i stadig større grad å besøke også de vestlige ambassadene i Moskva, noe som sjelden skjedde under Stalin-tiden. Tidligere var det

³⁷ Grusjko, Viktor 1995, s.42

³⁸ SA, UUK, Erling Wikborgs innlegg, 03.05.55

³⁹ RA, UD 34.4/99, Notat fra ambassaden i Warszawa til UD, 18.01.55

kun de sosialistiske statenes ambassader som fikk denne type visitter. Nå dukket høytstående medlemmer av partiet og regjeringen opp ved ambassader tilhørende NATO-land. Norges ambassadør i Moskva, Erik Braadland, bemerket dette i et notat:

”17.mai 1955 var vi ennå ikke innlemmet i kretsen, men senere på året ble det flere og flere som fikk besøk, og før oppstanden i Ungarn i oktober 1956 var det vel ikke en ambassadør her som ikke hadde hatt en eller flere sovjetledere som gjest”.⁴⁰

Denne oppmerksomheten som vestlige diplomater ble utsatt for i Moskva må ses på bakgrunn av det internasjonale politiske tøværet som hadde oppstått på denne tiden. Ingenting tyder på at Norge fikk noen spesialbehandling. Det var likevel ingen tvil om at Sovjetunionen fortsatt ønsket Norge ut av NATO-samarbeidet og de sovjetiske henvendelsene ble derfor møtt med en viss forsiktighet. Så lenge de sovjetiske diplomatene holdt seg unna diskusjoner om norsk sikkerhetspolitikk ble det lettere å rettferdiggjøre denne kontakten fra begge sider.

Det sovjetiske diplomatiets forandringer i ordbruk og oppførsel må, i tillegg til å være farget av det internasjonale spenningsnivået, ha vært et resultat av en samordnet taktikk overfor Norge og de skandinaviske land. De sovjetiske myndigheter må på et gitt tidspunkt i juni/juli 1955 ha bestemt seg for å legge bort piskene og ta fram gulroten i sitt politiske og diplomatiske arbeid overfor Norge og Skandinavia. Det virker som om Sovjetunionen fikk et mer bevisst forhold til sine naboland i nordvest og ønsket en mer ryddig politikk og fremgangsmåte overfor de skandinaviske land. På samme tid ble det opprettet en egen skandinavisk avdeling i det sovjetiske utenriksministeriet. I en større artikkel i regjeringsorganet *Izvestija*, sommeren 1955, ble de gode naboforholdene mellom Sovjetunionen og de nordiske land understreket og trukket fram som en viktig forutsetning for freden i Europa.⁴¹ Disse forandringene virker så gjennomførte både i politiske utspill, diplomatiske forbindelser og media, at det er naturlig å tro at de skyldes en bevisst strategi fra det sovjetiske lederskap om å gjøre Nord-Europa om til en fredelig og nøytral region. De forsiktige tilnærmelsene kan ha betydd at de så på en slik løsning i et langsiktig perspektiv. Til tross for dette kan man på generelt grunnlag si at interessen for de skandinaviske landene var liten i det sovjetiske lederskapet. Blant annet hadde ambassadesekretær Victor Grusjko i sin aspiranttid lagt merke til den minimale interessen hos utenriksminister Molotov for

⁴⁰ RA, UD 34.4/99, Notat fra ambassaden i Moskva til UD, 21.05.57

⁴¹ Jensen, Bent 1999, s.479-480

rapporter fra den sovjetiske ambassaden i Oslo.⁴² Norge var tross alt bare et lite land i internasjonal politisk sammenheng.

De sovjetiske lederne må ha ansett muligheten for et nøytralt Skandinavia som reell, og må ha trodd at dette var rett tidspunkt for en kampanje for å overbevise både Norge og Danmark til å avskjerme seg enda mer fra NATO-samarbeidet. Likevel ble det fra sovjetisk side ytret en viss aksept for begrensningene i det norske NATO-medlemskapet. Denne meningsmotsetningen må ses i lys av de sovjetiske ledernes marxist-leninistiske verdensanalyse. De var ideologisk bundet av tanken om at NATO og andre militærallianser ville forsvinne i nær fremtid. Norge ble av enkelte Sovjet-ledere sannsynligvis oppfattet som ”NATOs svake ledd” som kunne, ved en stadig større avskjerming, bli begynnelsen på slutten for alliansen. En aktiv påvirkningspolitikk overfor Norge måtte derfor foregå i vennlige og forsiktige former. Sovjetiske trusler eller press ville kun føre til et mer omfattende norsk samarbeid med sine NATO-allierte.

Porkkala og Norden

Sovjetunionen lovpriste nøytraliteten som sikkerhetspolitisk plattform. Østerrike, Sverige og Sveits ble i sovjetiske medier fremstilt som eksempler på trygge og gode kapitalistiske land, hvor den høye levestandarden nettopp skyldtes nøytralitetspolitikken.⁴³ Sovjetunionens nøytralitetskampanje overfor Norge rettet seg i første omgang mot den politiske opposisjonen på venstresiden i norsk politikk. Det sovjetiske synet på Orienteringskretsen i Arbeiderpartiet tok til å endre seg. Tidligere hadde Orienteringskretsens forslag om et nordisk samarbeid utenfor NATO blitt kritisert av sovjetiske myndigheter. De påsto at et slikt forslag kun vil føre til at man byttet en blokk med en annen. Nå ble isteden Orienteringskretsen hyllet for å verne om nøytralitetsideen, og for det politiske ønsket om ikke å tilhøre noen militærblokk.⁴⁴ Orienteringskretsens ideer om å vende tilbake til nøytralitetspolitikken slik den hadde fungert før 2.verdenskrig ble sett på med blide øyne fra sovjetisk hold, selv om de var klar over at fraksjonen ikke øvde noen stor innflytelse i regjeringspartiet.⁴⁵ Fra sovjetisk side var det et problem at de norske NATO-motstanderne ikke var samlet i én organisasjon slik at det kunne

⁴² UDs arkiv, 34.4/99, Notat fra Kjell Rasmussen v/ 2.pol.ktr. ang samtale med ambassadesekretær Grusjko, 07.01.63

⁴³ Hetland, Tom M. 1983, s.125

⁴⁴ Ibid, s.126

⁴⁵ Ifølge Håkon Lie var Orientering en gruppering på utsiden av partiet som ikke hadde noen gjennomslagskraft og var med sitt utenrikspolitiske syn kun et irritasjonsmoment. Lie, Håkon 1975, s.83

vært enklere å støtte opp om opposisjonen. Sovjetiske myndigheter tok delvis æren for den økende NATO-motstanden i det norske regjeringspartiet. I en utredning fra det sovjetiske utenriksministeriets 3. avdeling fra november 1955 hevdes det at den sovjetiske regjerings avspenningspolitikk, spesielt de sovjetisk-finske forhandlingene som førte fram til finsk overtakelse av Porkkala-basen, hadde ”styrket de nøytralistiske tendensene i enkelte kretser i Norge.”⁴⁶

Overleveringen av Porkkala-basen til Finland, som Sovjetunionen hadde hatt disposisjonsrett over siden våpenstillstandsavtalen fra 1944, var i utgangspunktet et beskjedent offer. Basen hadde ikke lenger noen stor strategisk verdi for sovjeterne. Avtalen om tilbakeleveringen av basen til Finland i september 1955 vakte likevel stor oppmerksomhet rundt om i verden og i Norge. Den sovjetiske uttalte motivasjonen for tilbakeføringen var et ønske om å forbedre forholdet til Finland, men også for å berolige de andre nordiske land, og for å vise resten av verden sine fredelige hensikter. Khrusjtsjov bemerket i sine memoarer at Norge holdt et engstelig øye på Sovjetunionens Finlandspolitik. ⁴⁷ De sovjetiske lederne må ha sett muligheten for politiske gevinster i denne regionen ved å gjennomføre en slik gest. Tilbakeleveringen av Porkkala-basen ble analysert i et større perspektiv både i Norge og i andre NATO-land, og flere aviskommentarer uttrykte bekymring for hvordan dette ville påvirke Norge og Danmarks forhold til NATO. ⁴⁸ Finnene mente tilbaketrekningen førte til en sterkere uavhengighet fra Sovjetunionen, mens man i Washington og London var bekymret for en økende nordisk tilnærming til stormakten i øst. Den sovjetiske beroligelse overfor de nordiske land ble understreket ved at de samtidig ga grønt lys for et finsk medlemskap i Nordisk råd. Disse handlingene fra sovjetisk side var bevis på at de ikke ønsket å gjøre Finland til en satellittstat etter østeuropeisk mønster, slik enkelte skeptikere fryktet. ⁴⁹ Finlands inntreden i Nordisk råd ble i den amerikanske Moskva-ambassaden oppfattet slik at det norske forholdet til NATO og USA på sikt ville bli svekket, til tross for norske garantier på at det ikke ville skje. ⁵⁰

Den sovjetiske holdningen til ideen om et nordisk forsvarssamarbeid hadde siden 1949 vært preget av en dobbelhet. Et regionalt, nøytralt samarbeid i Nord-Europa kunne minske risikoen for et vestlig overraskelsesangrep, men samtidig var det fare for at et slikt

⁴⁶ Utredning fra MIDs 3.avd, 05.11.55 i Holtsmark, Sven G. 1995, s.517-518

⁴⁷ Khrusjtsjov, Nikita 1974, s.218-219

⁴⁸ Hanhimäki, Jussi M. 1997, s.186-187

⁴⁹ Ulam, Adam B. 1974, s.564

⁵⁰ CIA-sjef Allan Dulles hevdet i forbindelse med dette at ”the Soviet Union was trying to use Finland as a lever to create a [neutral] Scandinavian Federation.” Sitat fra Hanhimäki, Jussi M. 1997, s.189

samarbeid kunne øke NATOs innflytelse over regionen. Sovjetunionens holdning til det finske medlemskapet i Nordisk råd er blitt oppfattet som en dreining mot en mer positiv innstilling til nordisk samarbeid.⁵¹

Ved opprettelsen av rådet i 1952 uttrykte sovjeterne sterk skepsis til dets formål, til tross for at det fra nordisk side ble garantert at ingen sikkerhets- og forsvarspolitiske spørsmål skulle drøftes i forumet. Denne skepsisen vedvarte også etter Stalins død, og varte helt fram til den sovjetiske helomvendingen i 1955. Med Finlands inntreden i Nordisk råd hadde sovjetiske myndigheter anerkjent denne institusjonen. Tanken om et skandinavisk forsvarsforbund derimot hadde ennå ikke modnet i den sovjetiske utenrikspolitiske tankegang, selv om dette ville bety en norsk og dansk utmeldelse av NATO.⁵² Den sovjetiske holdningen til et slikt forsvarssamarbeid endret seg etter at Finland ble en mer integrert del av det nordiske samarbeidet. Det er sannsynlig å anta at dette hadde en sammenheng.

Det var flere grunner til den sovjetiske holdningsendringen overfor de nordiske land. Å skape en fredelig region i Nord-Europa var et sterkt ønske i sovjetisk utenrikspolitikk på midten av 1950-tallet. Nordisk råd hadde forholdt seg til den opprinnelige ideen om å holde seg til spørsmål som angikk det økonomiske og kulturelle samarbeidet i Norden. I tillegg hadde Finland en reservasjonserklæring ved inntredelse i rådet som innebar at de ikke ville ta del i diskusjoner som omfattet militær- og sikkerhetspolitikk. Sovjeterne må dermed ha oppfattet mulighetene som større for at de gjennom Finland kunne påvirke Norge og Danmark i nøytralitetsspørsmålet, enn at Finland selv skulle bli trukket inn i NATOs interessesfære. Samtidig konkluderte det norske utenriksdepartementet med at den finske deltakelse i Nordisk råd ville bli benyttet av Sovjetunionen for å fremme deres interesser i den nordiske politikk. Man regnet med at de sovjetiske tilnærmelser overfor Norge i tiden som kom ville bli kjørt på ”den nordiske vei”.⁵³ Finlands inntreden i Nordisk råd skulle også vise landets klare uavhengighet til Sovjetunionen og rett til å bestemme sin egen utenrikspolitikk. Dette var klare signaler til blant annet norske myndigheter.

Både Storbritannia og USA var bekymret for at dette var et første steg i retning en skandinavisk nøytralitetspakt, og amerikanerne mente at sovjeterne ville bruke denne hendelsen i sin framtidige argumentasjon mot tilbaketrekking av amerikanske baser i Europa.⁵⁴ Et nordisk samarbeid ville, ifølge en sovjetisk kommentar som Lange refererte til under en redegjørelse i Stortinget i mai 1956, på lang sikt styrke freden i det nordlige Europa.

⁵¹ Sven Holtmarks analyse i Gedde-Dahl, Rasmus 1997, s. 69-70

⁵² RA, UD 34.4/99, Hemmelig arbeidsnotat UD, 08.10.55

⁵³ Ibid

⁵⁴ Hanhimäki, Jussi M. 1997, s.186-187

Utenriksministeren understreket at det nordiske samarbeidet ikke måtte omfatte sikkerhetspolitiske spørsmål, og at Norge måtte fortsatt basere sin sikkerhet på samholdet med sine allierte i NATO.⁵⁵ Den norske regjeringen var positiv til både overleveringen av Porkkala-basen og det finske medlemskapet i Nordisk råd, men slike enkeltsaker var på ingen måte nok til å revurdere deler av den norske sikkerhetspolitikken. Det er likevel liten tvil om at det bidro til et mer positivt syn på Sovjetunionens utenrikspolitikk.

Det sovjetiske initiativet overfor Finland i Porkkala-saken, som skjedde kun to uker etter at de skandinaviske statsministrene takket ja til å besøke Sovjetunionen, kombinert med at det i løpet av sommeren 1955 ble opprettet en egen skandinavisk avdeling i det sovjetiske utenriksministeriet, tyder på at det foregikk en politisk samordning overfor de skandinaviske landene. Sovjeterne hadde klare forventinger om at deres politikk overfor Norge og Danmark ville gi resultater i form av en avskjerming fra NATO. Den sovjetiske ambassadøren i Helsinki uttalte i en samtale med den norske ambassadøren at tilbaketrekningen fra Porkkala ville få en innvirkning på den norske beredskapspolitikken, og en ”svekkelse av Norges oppslutning om NATO”.⁵⁶

Det norske utenriksdepartementet analyserte situasjonen etter tilbaketrekningen fra Porkkala, og slo fast at en ny situasjon hadde oppstått i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. Den sovjetiske propaganda og diplomati ble nå forventet å påvirke opinionen og ledelsen i Norge.⁵⁷ På kort sikt så man på den sovjetiske handlingen som et tegn på godvilje i forkant av Gerhardsens besøk i Moskva, mens de langsiktige målene ble analysert som mer drastiske av norsk UD:

”Det mer langsiktige målet for sovjetisk politikk overfor Norge i dag må antas å være å påvirke opinionen og ledelsen i Norge slik at Norge i den nåværende avspenningsperiode driver bort fra det aktive samarbeid innen NATO, og trekkes tilbake i retning mot den politikk som Norge og de to øvrige nordiske land førte før 1949”.⁵⁸

Det var tydelig at en ny situasjon hadde oppstått i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. Sovjetiske diplomater i Oslo var svært nysgjerrig på hvordan norske myndigheter oppfattet den nye situasjonen, og ville gjerne ha førstehåndsopplysninger om hvordan regjeringen så for seg det fremtidige samarbeid med både NATO og Sovjetunionen. Sovjeterne betraktet sin

⁵⁵ St.forh, St.tidende 7b 1956 (s.1867), Utenriksministerens utenrikspolitiske redegjørelse, 15.05.56

⁵⁶ Sitat i Hetland, Tom M, 1983 s.130

⁵⁷ Se bl.a. RA, UD 34.4/99, fortrolig arbeidsnotat UD 21.11.55; RA, UD 34.4/99, UD til amb. Paris, London, Washington, nov.55

⁵⁸ RA, UD 34.4/99, fortrolig arbeidsnotat UD 21.11.55

handling i Porkkala-saken som fredelig og heroisk, og i det norske utenriksdepartementet forventet man seg nå en forsterket sovjetisk propaganda mot norsk sikkerhetspolitikk.⁵⁹

Da utenriksminister Lange redegjorde for den internasjonale situasjonen i Stortinget i oktober 1955 var det med økt håp om fremtidig internasjonal avspenning. Lange mente at forholdene nå var lagt bedre til rette for en ”avblåsing av den kalde krigen”⁶⁰ Bakgrunnen for Langes optimisme var de skritt Sovjetunionen hadde tatt på de utenrikspolitiske områdene det siste året, og han roste den vennlige tonen og den økende kontakten mellom Øst og Vest. Han karakteriserte forholdet mellom Norge og Sovjetunionen som godt og at det kunne ”utbygges videre og bli enda bedre enn det er.”⁶¹ Likevel var skepsisen til stormakten i øst sterkt til stede. Lange presiserte at det norsk-sovjetiske forholdet måtte vurderes på bakgrunn av at ”Sovjetsamveldet vil se sin interesse i å splitte demokratiene mest mulig, spille på eventuelle motsetninger mellom dem, arbeide for at NATO blir oppløst og at De Forente Stater trekker seg ut både av Europa og Asia”⁶²

Flere norske parlamentarikerne var forsiktig med å glede seg for tidlig over utviklingen i Sovjetunionens utenrikspolitikk. Det var vanskelig for dem å bestemme om det hadde funnet sted et systemskifte, eller om standpunktene som var inntatt kun var strategiske utspill. I forkant av Gerhardsens tur til Sovjetunionen hersket det en stor grad av enighet på Stortinget om at det var fordelaktig for Norge å forbedre forholdet mellom de to land. Formannen i utenrikskomiteen, Finn Moe (Arbeiderpartiet), understreket at et forbedret forhold til Sovjetunionen ikke måtte føre til noen svekkelse i samholdet innenfor NATO-alliansen.⁶³

Dette stemningsskiftet gjorde det lettere for norske politikere og embetsmenn å ha kontakt med sovjeterne. Etter en stund ble det vanskelig å styre unna de sikkerhetspolitiske stridsspørsmålene som så klart skilte de to landene. Den norske basepolitikken ble etter hvert et tema som til stadighet kom opp i samtaler mellom norske og sovjetiske diplomater og ble også tatt opp på høyeste plan da statsminister Gerhardsen besøkte Moskva i november 1955.

⁵⁹RA, UD 34.4/99, UD til ambassadene i Paris, London, Washington, 01.09.55

⁶⁰ St. forh, 1955, Utenriksminister Langes redegjørelse, 21.10.55

⁶¹ Ibid

⁶² Ibid

⁶³ St. forh, 1955, Behandlingen av utenriksminister Langes redegjørelse, 31.10.55

Gerhardsens statsbesøk i Sovjetunionen 1955

Sovjetunionens ambassadør i Norge, Georgij P. Arkadjev, hadde ved flere anledninger uttrykt et ønske overfor Gerhardsen om å invitere ham til Sovjetunionen. Gerhardsen oppfattet disse invitasjonene som uoffisielle og foretok seg ingenting i forhold til dem.⁶⁴ Under en regjeringsskonferanse den 29.juni 1955 fortalte Gerhardsen at han dagen i forveien nok en gang var blitt forespurt av Arkadjev om å besøke hans hjemland. Gerhardsen informerte regjeringen om at forespørselen denne gangen hadde vært av en mer offisiell karakter. På Arkadjevs initiativ hadde Gerhardsen tatt imot den sovjetiske ambassadøren den 28.juni 1955 for en samtale angående et eventuelt offisielt besøk. Under samtalen ble det fra den sovjetiske ambassadøren foreslått hvilke saker som kunne være aktuelle å ta opp under et slikt besøk. Gerhardsen ville ikke avtale verken saksagenda eller tidspunkt for reisen uten først å ha konferert med resten av regjeringen og sitt eget parti. Den sovjetiske invitasjonen ble lagt fram for regjeringen den 30.juni, hvor man ble enig om at saksagendaen ved et slikt besøk måtte gjennom et grundig forarbeid.⁶⁵

Det ble snart klart fra norsk side at et eventuelt møte i Moskva ikke ville bli brukt til å diskutere hovedlinjene i de to lands sikkerhetspolitikk. Ambassadør Arkadjev hadde tillatt seg å foreslå en felles deklarasjon om de to lands sikkerhet. Den norske regjeringen ville ikke være uhøflig å avslå invitasjonen, men hadde svært liten lyst til å diskutere sikkerhetspolitiske spørsmål med det sovjetiske lederskapet. Arkadjev ønsket et raskt svar fra den norske statsministeren. Gerhardsen ble kontaktet av en journalist fra Arbeiderbladet som hadde fått et tips om saken, og regjeringen ble dermed nødt til å ta en avgjørelse. Det kan ikke utelukkes at den sovjetiske ambassaden sto bak lekkasjen til Arbeiderbladet for slik å tvinge fram et raskt svar på invitasjonen.⁶⁶

Arbeidet med besøket og dets saksagenda ble nå satt i gang for fullt i det norske utenriksdepartementet. I et notat fra statssekretær Dag Ramsøy Bryn i utenriksdepartementet datert 5.august 1955 ble det presisert at det under besøket skal føres ”samtaler”, og ikke ”forhandlinger”, og skulle Norges medlemskap i NATO tas opp fra sovjetisk side, burde det norske svaret være kort og konsist: ”det er et spørsmål som ikke lar seg forhandle om.”⁶⁷

⁶⁴ Statssekretær Dag R. Bryns notat, i Holtsmark, Sven G. 1995, s.498

⁶⁵ Ibid

⁶⁶ LO-leder og medlem av sentralstyret i arbeiderpartiet Konrad Nordahl skriver i sin dagbok at det ikke er noen tvil at den sovjetiske ambassade gjennom sine kanaler har lekket opplysninger om dette til enkelte pressefolk. Nordahl, Konrad 1991, s.382

⁶⁷ Statssekretær D. R. Bryns notat, i Holtsmark, Sven G. 1995, s.501

Det ble etter hvert klart at det fra norsk side var fire saker man ønsket å ta opp med de sovjetiske lederne. Det ble besluttet at handelsminister Arne Skaug skulle være med og diskutere en ny handelsavtale. Det var fra norsk side ønskelig å få i gang et norsk-sovjetisk prosjekt med hensyn til en eventuell energiutbygging i Pasvikdalen. Den norske regjeringen ville legge press på Sovjetunionen i saken om de norske krigsfanger som fortsatt satt i russiske fangeleire, og man ønsket å utvide det kulturelle samarbeidet gjennom en kulturavtale mellom de to land. Det var stor enighet om at den norske agendaen var akseptabel, også blant den politiske opposisjonen. Skeptikerne var mer skremt av tanken på hva sovjeterne ville ta opp under samtalene, og hvordan de norske utsendingene ville takle situasjonen. Det var ekstremt viktig at norske uttalelser om sikkerhetspolitikken ikke måtte bli misforstått i Moskva. Gerhardsen redegjorde for det forestående besøket i utenrikskomiteen den 11. oktober, hvor denne skepsisen og engstelsen ble påpekt av komiteens medlemmer. Det var likevel en enighet om at det var klokt av statsministeren å avlegge denne visitten. Gerhardsen kunne berolige med at han ville stille krav om å på forhånd gjøres kjent med hvilke saker de sovjetiske lederne ønsket å ta opp, og at han ikke ville gå inn på drøftinger hvis ikke dette kravet ble godtatt.⁶⁸

Premissene for besøket var dermed lagt. Den norske regjering fastslo at ”begrensinger” måtte være utgangspunktet for de kommende samtalene, og at spørsmål som angikk den norske alliansepolitikken måtte unngås. Gerhardsen tolket invitasjonen som et forsøk fra sovjetisk side på å forbedre de generelle forholdene mellom de to landene, og han kalte turen for en ”goodwill-reise”. Besøket skulle ifølge Gerhardsen være Norges bidrag til å skape en roligere atmosfære, i ”den alminnelige fredens interesse”.⁶⁹ Man kan muligens hevde at Gerhardsen hadde litt naive holdninger i forkant av besøket. Han var den første statslederen fra et NATO-land som noensinne besøkte Sovjetunionen og det ville vært merkelig dersom alliansepolitikken ikke ville bli nevnt under et slikt besøk. Gerhardsen hadde et ambisiøst håp om å spille rollen som brobygger mellom Øst og Vest, og var antakeligvis ikke godt nok forberedt på å svare for egen alliansepolitikk.

Enkelte av de sovjetiske lederne oppfattet Norges stilling i NATO som svak, og Gerhardsens besøk kunne derfor være en gylden mulighet å sette det norske medlemskapet i alliansen på dagsorden⁷⁰. Flertallet av de sovjetiske lederne må likevel ha vurdert det som risikofyllt å ta opp slike ømtålige spørsmål under statsbesøket. Den sterke norske skepsisen til

⁶⁸ SA, St.ting UUK, Statsminister Gerhardsens redegjørelse, 11.10.55

⁶⁹ Ibid

⁷⁰ Grusjko, Victor 1995, s.61

disse spørsmålene ble lagt merke til av sovjeterne, og en forsiktig tilnærming overfor den norske delegasjonen ble ansett som fordelaktig. Også statsministerne i Danmark og Sverige var blitt invitert på offisielt besøk i Sovjetunionen, og mye tyder på at sovjeterne ønsket et forbedret og avspent forhold til hele regionen.⁷¹

Den norske delegasjonen, med statsminister Gerhardsen og handelsminister Arne Skaug i spissen, ankom Moskva 10. november 1955, hvor de ble tatt imot av blant annet statsminister Nikolaj A. Bulganin. Under oppholdet i Moskva hadde det norske følget samtaler med flere ledende medlemmer av kommunistpartiets sentralkomité og Sovjetregjeringen. Selv om det fra norsk side på forhånd var blitt understreket at sikkerhetspolitiske spørsmål burde unngås, ble temaet likevel tatt opp av Khrusjtsjov allerede under den første samtalen. Det norske NATO-medlemskapet ble av sovjeterne brukt som et politisk forhandlingsvåpen. I forbindelse med forhandlingene om en ny varebytteavtale mellom de to landene påpekte Khrusjtsjov at NATO-medlemskapet satte grenser for omfanget av en slik avtale. Det ble videre påpekt misnøye med det norske medlemskapet, og Khrusjtsjov påpekte at Norge var ”kommet inn i en merkelig familie hvor dere ikke hører hjemme”.⁷²

Nøytraliteten ble lovprist av Khrusjtsjov. Både Sverige og Finland ble fremholdt som ideal og eksempelland som Norge burde følge, både for fredens og for sin egen sikkerhets skyld. Gerhardsen fant det påtrengende at Norges utenrikspolitiske stilling ble kommentert, til tross for den sovjetiske forsikringen mot å ta opp slike saker. Han forsikret om Norges fredelige hensikter som NATO-medlem og understreket at man fra norsk ståsted ikke så på NATO som en aggressiv organisasjon. Khrusjtsjov hevdet likevel det motsatte og argumenterte for at den norske bevaringen og befestelsen av NATO-medlemskapet var ensbetydende med at det fantes angrepshensikter.⁷³

De sovjetiske lederne var nok kjent med Gerhardsens fortid som en beundrer av den russiske revolusjonen og bolsjevikene de første årene etter revolusjonen i Russland i 1917. Gerhardsen, som var erklært sosialist, må i sovjetiske øyne ha skilt seg ut fra andre vestlige statsledere. Khrusjtsjov forsøkte å appellere ideologisk til den norske statsministeren: ”Det er en fornærmelse mot arbeiderne at Arbeiderpartiet i et land hvor Arbeiderpartiet har flertallet og regjeringsmakten, står nærmere De Forente Stater, hvor ledelsen er sammensatt av

⁷¹ Den danske statsminister Hans Christian Hansen og den svenske statsminister Tage Erlander var på besøk i Sovjetunionen i henholdsvis mars og april 1956.

⁷² SA, UUK, Statsminister Gerhardsens redegjørelse, 24.11.55

⁷³ Ibid

kapitalmagnater.”⁷⁴ Khrusjtsjov må ha tenkt at ved å bringe samtalen opp på et ideologisk nivå ville det muligens bli enklere å få den norske statsministeren i tale omkring store internasjonale spørsmål og alliansepolitikk.

Khrusjtsjov foreslo under samtalene å opprette kontakter mellom Arbeiderpartiet og Sovjetunionens kommunistiske parti. Gerhardsen tok med forslaget hjem, men det ble nedstemt av Arbeiderpartiets sentralstyre. Det er underlig at det sovjetiske kommunistpartiet ønsket partikontakt med Arbeiderpartiet, som så klart tok avstand fra både hjemlige kommunister og undertrykkende sosialistiske regimer. Det kan tenkes at de sovjetiske lederne så en mulighet til å påvirke norsk politikk ved å opprette en direkte kanal til regjeringspartiet. Uenighetene innad i Arbeiderpartiet omkring de sikkerhetspolitiske spørsmål kunne være gunstige for Sovjetunionen å spille på. Det fantes en økende gruppe av NATO-motstandere i partiet, som satt med regjeringsmakt og flertall i Stortinget, og muligheten for en endring i sikkerhetspolitikken gjennom et parlamentarisk vedtak kan ha vært ansett som reell av sovjeterne. Den direkte og nære kontakten til partiets leder og landets statsminister var derfor viktig for sovjeterne.

Under forberedelsene til Gerhardsens besøk ble det avklart at samtalene burde ende med underskrivelse av et norsk-sovjetisk kommuniqué, som skulle ta utgangspunkt i de saker det ble ført samtaler om. Ansvar for utarbeidelsen av kommunikeet ble tillagt den norske ambassadør i Moskva, Erik Braadland, og viseutenriksminister Valerian A. Zorin. I det sovjetiske utkastet var det tatt med et punkt om den norske basepolitikken som Braadland forsto det ville bli tautrekking om. Den sovjetiske formuleringen lød: ”Fra norsk side ble den norske regjerings beslutning om ikke å tillate stasjonering av fremmede tropper på norsk område på nytt bekreftet”⁷⁵. Det sovjetiske forslaget ble oppfattet som ufullstendig i og med at det ikke ble presisert at dette gjaldt kun i fredstid. Ordlyden i den norske baseerklæringen var godt kjent av Zorin, og det sovjetiske kommuniquéforslaget er et tegn på at de ønsket en utviding og tydeliggjøring av den norske basegarantien. Under de innledende politiske samtalene hadde ikke basespørsmålet vært diskutert.⁷⁶ I samråd med Gerhardsen og handelsminister Skaug ble det gjort klart at nå som Sovjetunionen hadde reist spørsmålet, ville det være uklokt å utelate basepolitikken i kommunikeet, men at ordlyden skulle være identisk med baseerklæringen som ble oversendt til Sovjetunionen i 1949.

⁷⁴ Ibid

⁷⁵ AAB, EG, Brev fra ambassadør Braadland i Moskva til Utenriksdepartementet, 25.11.55

⁷⁶ Hetland, Tom M. 1983, s. 132

Under plenumsrådet den 15. november ble uenigheten i kommunikeets ordlyd tatt opp, og Khrusjtsjov bemerket at han synes det sovjetiske forslaget var bedre, men forsto at det kanskje kunne skape problemer for Norge i forholdet til sine allierte. Khrusjtsjov kom med hva man må anse som en tillitserklæring til Norge under forhandlingene: ”Vi har aldri tenkt å angripe dere og vi tror at ikke dere vil angripe oss, og derfor tror vi ikke at dere noen gang vil stille baser til rådighet for fremmede styrker som vil angripe oss.”⁷⁷ Dette kunne bety at Khrusjtsjov indirekte forutsatte at Norge ville bryte med sine allierte i tilfelle det skulle oppstå en stor internasjonal militær konflikt. Utarbeidelsen av det felles kommunikeet gikk ganske smertefritt for seg under dette møtet, men Braadland bemerket:

”Hovedinntrykket av denne ordveksling var at man på russisk side foreløpig slo seg til tåls med Norges erklærte politikk som NATO-medlem, men man la ikke skjul på forventningen om at Norge ville løsne på båndene til sine allierte i tiden fremover. Under dette og tidligere møter ble det ikke sagt noe fra norsk side, verken direkte eller indirekte, som kunne gi næring til denne forventning.”⁷⁸

Kommunikeet kom ikke til å inneholde noe nytt i forhold til de to lands sikkerhetsspørsmål, men status quo ble understreket og lovord ble benyttet om de to lands fortsatte bidrag til å styrke den internasjonale avspenningen, samt å fortsette det gode samarbeidet innenfor FNs organer. Underskrivelsen av kommunikeet ble av den norske regjeringen tolket som at Sovjetunionen nå hadde anerkjent den norske basepolitikken.

Gerhardsen orienterte den 24. november utenrikskomiteen om sitt besøk og sine samtaler i Moskva. Redegjørelsen ble mottatt med tilfredshet, men ett spesielt forslag fra Khrusjtsjov unnlot Gerhardsen å nevne. Under en lunsj i den norske ambassade i Moskva den 14. november hadde Khrusjtsjov i en improvisert tale foreslått å gi Norge håndfaste bevis på Sovjetunionens fredelige hensikter. Han sa at han ønsket å illustrere dette med et konkret eksempel: ”Hvor langt tilbake vil dere at vi skal trekke våre styrker fra vår felles grense i nord? Bare si oss det så skal vi gjøre det, vi skal opprette soner med kontrollposter.”⁷⁹ Dette var et meget overraskende forslag, men bør ikke vektlegges for mye. Istedenfor bør det ses på som et eksempel på en av mange av Khrusjtsjovs sleivete og impulsive bemerkninger. Den norske delegasjonen oppfattet nok ikke forslaget som seriøst ment og det ble ikke videre kommentert av noen av partene. Likevel illustrerer forslaget den tilliten som Khrusjtsjov

⁷⁷ RA, UD 34.4/99, hemmelig notat fra statssekretær Georg Krane, 30.03.57

⁷⁸ AAB, EG, Brev fra ambassadør Braadland i Moskva til Utenriksdepartementet, 25.11.55

⁷⁹ RA, UD 34.4/99, Fortrolig UD-notat fra Sigurd Ekeland v/ 2.pol.kontor i Utenriksdepartementet, 11.02.56

personlig hadde overfor Gerhardsen og Norge. I tillegg verserte det også en historie, fremsatt av det tyske bladet "Der Spiegel", om at det under samtalene var blitt avgitt en sovjetisk forsikring om å ikke angripe Norge dersom det skulle oppstå en konflikt mellom Sovjetunionen og NATO. Det norske utenriksdepartement avviste derimot at en slik forsikring hadde foreligget.⁸⁰

Utenriksminister Lange forholdt seg kritisk til at basepolitikken var nevnt i kommunikeet, men han tolket det samtidig som en sovjetisk aksept av det norske medlemskapet i NATO. Han mente likevel at den forpliktende erklæringen ville føre til en innskrenkning av den norske handlefriheten. Dette var alvorlig siden Lange mente det fantes mange fornuftige argumenter som talte for et kursskifte i den norske basepolitikken, mot et tettere samarbeid med de andre NATO-landene. Han forventet et nytt amerikansk press på basepolitikken, etter at det amerikanske tilbudet om Nash-wingens⁸¹ ble erklært ikke-gjennomførbart sommeren 1955. I tillegg var Lange fornærmet fordi han mente at han ikke i tilstrekkelig grad var blitt rådført med før besøket fant sted.⁸² Håkon Lie, en av de sterkeste skeptikerne i Arbeiderpartiet til besøket, mener å ha sett en endring i Gerhardsens holdning til Sovjetunionen og tidfester den til nettopp dette besøket og inntrykkene han vendte tilbake med. I sine memoarer antyder han at Gerhardsen i 1955 fikk en ny tro på kommunismens framtidige utvikling. Lie var skeptisk til sovjeternes intensjoner knyttet til besøket: "Det sier seg selv at dette svære oppbudet for to medlemmer av en regjering fra et helt ubetydelig land – maktpolitisk sett – må ha hatt en ganske bestemt hensikt."⁸³

Gerhardsens og Skaugs vennsapsbesøk i Sovjetunionen ble av sovjetiske myndigheter brukt som propaganda overfor Norge, Norden og den vestlige verden for å understreke deres fredelige hensikter. Besøket fikk mye positiv omtale i sovjetisk aviser. Sluttkommunikeet og oppgivelsen av Porkkala-basen ble hyppig henvist til av sovjetiske diplomater, og ble et utgangspunkt i framtidlige samtaler mellom representanter fra norsk og sovjetiske myndigheter.

De diplomatiske fremstøtene overfor Norge etter statsbesøket i Sovjetunionen rettet søkelyset først og fremst på vennskapet mellom de to land. Det kan virke som den politiske ledelse i Kremli holdt et stadig mer våkent øye til Norge, og at de fulgte godt med i den norske sikkerhetspolitiske debatten. "Sovjetlederne følger godt med!" konstaterte ambassadør

⁸⁰ RA, UD 34.4/99, Pressemelding fra Utenriksdepartementet, 07.12.55

⁸¹ Det amerikanske Nash-tilbudet gikk ut på å ha en flyving i en kontinuerlig rotasjonsordning på besøk i Norge. Slik ville man unngå basepolitikens strenge formulering. Se Skogrand, Kjetil 2004, s.188

⁸² Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.196

⁸³ Lie, Haakon 1975, s.111-113

Braadland i Moskva etter en samtale med første visestatsminister Lazar Kaganovitsj i januar 1956.⁸⁴ Det bilaterale forholdet mellom de to land hadde ikke vært så vennskapelig siden 1945. Utvekslingsbesøk med journalister og parlamentarikere ble gjennomført, og i august var også norske og sovjetiske krigsskip på besøk i hverandres havner. I tillegg ble det jobbet med planer om en gjensittig for Khrusjtsjov til Norge.

Etter Gerhardsens besøk i Sovjetunionen benyttet de sovjetiske lederne enhver anledning til å ta opp NATO-spørsmålet med norske diplomater, og understreket at det eksisterte en viss sovjetisk mistro til Norge, forårsaket av at landet fortsatt var en del av NATO.⁸⁵ Kontakten mellom den norske ambassade i Moskva og den politiske ledelse i landet ble stadig tettere. Ambassadør Erik Braadland hadde flere samtaler med parti- og regjeringsledere under diverse mottakelser og sammenkomster i Moskva og sikkerhetspolitiske spørsmål ble til tider heftig diskutert. Under mottakelsen for den danske statsministeren, Hans Christian Hansen i Kreml den 6.mars 1956 gikk Braadland til motangrep på Kaganovitsj og spurte hvorfor de alltid tok opp NATO-spørsmålet med Norge når de likevel var så sikre på at alliansen ville gå i oppløsning. Kaganovitsj innrømmet her at de ikke kunne være sikre på dette, men at de antok at det ville skje. Denne innrømmelsen er oppsiktsvekkende. Spesielt siden den falt bare noen dager etter at den kollektive ledelse slo fast på den 20.partikongress at det eksisterte en historisk lov som tilsa at den kommunistiske leiren ville vinne over den kapitalistiske.⁸⁶ Khrusjtsjov hadde tidligere under mottakelsen håndhilst på Braadland og hilst Norge, men samtidig understreket bryskt at han mente ”Norge uten NATO”.⁸⁷ Også Mikojan kom med en direkte bemerkning om det norske NATO-medlemskapet overfor den norske ambassadøren i Karachi under en mottakelse i Sovjetambassaden i mars 1956. Han påpekte at den mistroen som fortsatt eksisterte mellom Norge og sovjetunionen skyldtes NATO. ”Alle militærpakter burde oppheves og Norge burde kaste NATO på skraphaugen”⁸⁸ sa Mikojan. Da han to måneder senere tok i mot den norske fiskeriministeren Lysø på offisielt besøk i Moskva, bemerket Mikojan at det var skjedd store forandringer i den sovjetiske politikken og understreket at ikke det samme kunne sies om den

⁸⁴ Kaganovitsj hadde bitt seg merke i Halvard Langes kritiske bemerkninger til den amerikanske utenriksminister John Foster Dulles ”krigerske intervju” i ”Life”. RA, UD 34.4/99, Notat fra ambassadør Braadland til Utenriksdepartementet, 30.01.56

⁸⁵ RA, UD 34.4/99, hemmelig notat fra ambassaden i Moskva til Utenriksdepartementet, 07.03.56; RA, UD 34.4/99, notat fra legasjonen i Karachi til Utenriksdepartementet, 02.04.56; RA, UD 34.4/99, Fortrolig UD-notat v/ G. Krane, 12.05.56

⁸⁶ Lie, Haakon 1956, s.10-12

⁸⁷ RA, UD 34.4/99, hemmelig notat fra ambassaden i Moskva til Utenriksdepartementet, 07.03.56

⁸⁸ RA, UD 34.4/99, Notat fra legasjonen i Karachi til Utenriksdepartementet, 02.04.56

norske: ”Hvorfor er Norge med i NATO? Vi er jo naboer. Det foreligger jo ingen trussel østfra.”⁸⁹

Også ved den sovjetiske ambassaden i Oslo ble det ytret klare meninger om det norske NATO-medlemskapet og den norske utenrikspolitikken i etterkant av Gerhardsens besøk. Under en mottakelse ved ambassaden i september 1956 oppfattet statssekretær Georg Krane i utenriksdepartementet de sovjetiske uttalelsene som taktløse og frekke.

Ambassadeseekretær Grusjko hevdet at Norge nå måtte innse ”den historiske nødvendighet”, og føre sin utenrikspolitikk med sterk hensynstaken til den sovjetiske utenrikspolitikk.⁹⁰ Selv om avstanden mellom norske og sovjetiske myndigheter ofte var stor, hadde de diplomatiske samtalene samlet sett ført til en endret og forbedret tone. Flere praktiske problemer ble løst gjennom diplomatiet og utenriksminister Lange oppfattet det slik at ”atmosfæren i det daglige samkvem mellom Norge og Sovjet er blitt lettere”.⁹¹ Etter Gerhardsens besøk i Moskva var Norges medlemskap i NATO det temaet som sovjetiske diplomater og politikere ville diskutere med Norge. Det må ha eksistert en sterk tro på at Norge nå kunne være i stand til å forandre på sin sikkerhetspolitiske forankring i NATO.

Norges medlemskap i NATO var ikke lenger noen hindring for et tettere samarbeid mellom de to landene. Det økonomiske og kulturelle samarbeidet som oppsto mellom Norge og Sovjetunionen la noe av grunnlaget for den vennlige tonen som oppsto i det sovjetiske diplomatiets tilnærminger, og de personlige kontaktene mellom de to lands ledere. Tidligere hadde ideologiske normer begrenset det sovjetiske samarbeidet med Norge og andre NATO-land. Den selvpålagte norske basepolitikken hadde tidligere ingen stor troverdighet i Kreml. Dette forandret seg i 1955. Sovjetunionen anerkjente nå denne politikken. Initiativet til det bedre forholdet mellom de to land kom først og fremst fra sovjetisk side. Den sovjetiske ambassadens utvidelse av kontakter til ikke bare å gjelde norske kommunister og venstresiden i norsk politikk, men som også nå omfattet sentrale skikkelser i UD, stortingsrepresentanter og regjeringsmedlemmer, ga sovjeterne et mer nyansert bilde av den norske sikkerhetspolitikken enn tidligere. Et samarbeid med de som også hadde en fiendtlig innstilling til Sovjetunionen var et markant trekk ved Khrusjtsjovs nye avspenningspolitikk. Fra sovjetisk side søkte en å utnytte de forhold og stemninger som virket mot Norges vestvendte utenriks- og sikkerhetspolitikk. Tonen og samarbeidet med Norge ble bedre enn hva man så i samarbeidet mellom Sovjetunionen og andre NATO-land. Den sovjetiske

⁸⁹ RA, UD 34.4/99, Fortrolig UD-notat fra Georg Krane, 12.05.56

⁹⁰ RA, UD 34.4/99, Hemmelig UD-notat fra Georg Krane, 28.09.56

⁹¹ RA, UD 34.4/99, Utenriksministerens redegjørelse, 29.08.56

taktikken var bygd på smidighet. En nøytralisering av Norge kun ti år etter okkupasjonen må ha fremstått selv for sovjeterne som lite sannsynlig, men var et langsiktig mål for den sovjetiske politikken. Hensikten med den sovjetiske politikken var derfor å demme opp for en tettere norsk integrering i NATO. Sovjetunionen ønsket å være omgitt av små og svake land, og de ønsket å minimere NATO-trusselen i nord.

Det bedre forholdet mellom Norge og Sovjetunionen var betinget av en stadig økende internasjonal avspenning, men hva ville skje dersom en konfliktsituasjon skulle oppstå i det internasjonale samfunnet? Ville man klare å fortsette det gode bilaterale forholdet isolert fra den internasjonale utvikling? Begivenhetene høsten 1956 satte det norsk-sovjetiske forholdet på prøve.

Kapittel 3: Internasjonale spenninger og atomvåpen

Ungarn og Suez

Den internasjonale situasjonen kom i andre halvdel av 1956 til å bli sterkt preget av to alvorlige hendelser. Både Sovjetunionens innmarsj i Ungarn i november og den britisk-franske intervensjonen i Egypt førte til et opphold i den pågående internasjonale avspenningen. Hendelsene medvirket sterkt til de forandringer som fant sted i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. Forholdet kom til å bli preget av frykt og mistenksomhet fra begge sider, til tross for at konfliktene ikke berørte det direkte forholdet mellom de to landene. Blokktilhørighet, ny våpenteknologi og nye våpenprogram medvirket også til denne endringen. Det ble satt en foreløpig stopp for de omfattende delegasjonsutvekslingene mellom Norge og Sovjetunionen. De diplomatiske samtaler ble færre, og samtaler ble ført med en skarpere tone enn før fra begge parter. Den norske regjeringen vurderte den internasjonale situasjonen som så alvorlig at beredskaps- og forsyningsplaner ble utarbeidet. Muligheten for at situasjonen kunne eskalere til en storkrig ble ansett som en sannsynlig mulighet. Norge ville i et slikt tilfelle bli trukket inn på grunn av tilknytningen til NATO.

Sovjetunionen valgte å støtte den egyptiske president Gamal Abd al-Nassers beslutning om å nasjonalisere Suez-kanalen sommeren 1956. Det var i Sovjetunionens interesse å svekke den britiske kolonialiseringen i Midtøsten og samtidig fungere som pådriver for en splittelse mellom de sentrale NATO-landene (Storbritannia/Frankrike på den ene siden mot USA på den andre).⁹² Norge var imot den egyptiske nasjonaliseringen, men fryktet en eskalering av konflikten, og var derfor sterk motstander av militær maktbruk i denne forbindelse. Utenriksminister Lange gjorde det klart ganske tidlig at muligheten for åpen krig var tilstede, men mente at Sovjetunionen ikke kunne ha interesse av dette.⁹³ Det ble ikke gjort noen offisielle sovjetiske henvendelser til Norge under forhandlingene om kanalens skjebne. Den 31. oktober rykket franske og britiske styrker inn og besatte Port Said, og tok i løpet av få dager kontroll over Suez-kanalen. Den norske regjeringen fryktet at Sovjetunionen skulle gjøre alvor av trusselen om bruk av atomvåpen. Både Khrusjtsjov og Bulganin hadde truet direkte med bruk av slike våpen i forkant av invasjonen.⁹⁴ Beredskaps- og

⁹² Noguee, Joseph L og Robert H. Donaldson 1988, s.122-123

⁹³ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 13.08.56

⁹⁴ Noguee, Joseph L. og Robert H. Donaldson, 1989, s.123-124

forsyningsplaner ble utarbeidet under de daglige krisemøtene i den norske regjeringen i begynnelsen av november 1956.⁹⁵ Hvordan Sovjetunionen ville reagere overfor Norge dersom en omfattende militær konflikt skulle bryte ut, var høyst usikkert. Som NATO-medlem ville det vært umulig for Norge å ikke bli involvert på en eller annen måte, til tross for at regjeringen protesterte mot intervensjonen, og det faktum at to NATO-land hadde gått til krig uten å informere sine allierte. Den store naboen i øst var nå begynt å rasle med sablene og den norske regjeringen fryktet det verste. Frykten for krig hadde også sammenheng med opprøret i Ungarn, som hadde nådd sitt klimaks, og som kom til å forsterke det internasjonale spenningsnivået ytterligere.

De politiske virkningene av Khrusjtsjovs tale på kommunistpartiets 20. partikongress i februar 1956, hvor det ble tatt et oppgjør med Stalintidens grusomheter, begynte å komme til uttrykk i enkelte av de østeuropeiske satellittstatene. I oktober erklærte det nyvalgte polske lederskapet til Wladyslaw Gomulka at de ville følge sin egen nasjonale vei til kommunismen. Etter sterkt press og trusler om sovjetisk intervensjon ga Khrusjtsjov opp forsøket på å kontrollere polakkene.⁹⁶

Nyheten om Gomulkas ”seier” i Polen utløste store demonstrasjoner i Ungarns hovedstad Budapest. På morgenen 24.oktober inntok sovjetiske tropper og tanks hovedstaden i et forsøk på å pasifisere byen, og situasjonen tilspisset seg. Den 30.oktober foreslo den nye ungarske statsministeren Imre Nagy å melde Ungarn ut av Warszawa-pakten og å forhandle om en sovjetisk tilbaketrekking av troppene. De sovjetiske lederne avsto det ungarske tilbudet om forhandlinger. Den 4.november 1956 ble den ungarske oppstanden slått ned av de sovjetiske styrkene i hovedstaden. Statsminister Imre Nagy ble arrestert og senere henrettet. Omtrent 20 000 ungarere og 1500 sovjetiske soldater mistet livet.⁹⁷

Den sovjetiske offensiven vakte massiv oppsikt over hele verden. I Norge valgte Gerhardsen å holde en radiotale om kvelden den 4. november. Han uttrykte sorg over at den ungarske utviklingen mot større frihet og uavhengighet var blitt stanset av sovjetisk militærmakt. Gerhardsen sa i sin tale at situasjonen ikke innbød til fordømmelser av Sovjetunionens handlinger. Likevel understreket han at de hadde opptrådt i strid med den samlede verdensopinionen.⁹⁸ Samme natt stemte den norske delegasjonen i FNs generalforsamling for det amerikanske forslaget som oppfordret til en stans i den militære intervensjonen, og en tilbaketrekking av de sovjetiske styrkene. Direkte kritikk og

⁹⁵ AAB, EG, utdrag fra regjeringsprotokollene, 02.11.56

⁹⁶ Taubman, William 2003, s.294

⁹⁷ Taubman, William 2003, s.299

⁹⁸ Gerhardsens tale 04.11.56, i Gerhardsen, Einar 1967, s.136-137

fordømmelse av Sovjetunionen ble også utelatt da Lange dagen etter innkalte den sovjetiske ambassadøren til UD. Den offisielle norske kritikken mot Sovjetunionen var med andre ord svært neddempet den første tiden etter invasjonen. Norge valgte bare delvis å boikotte mottakelsen ved den sovjetiske ambassaden i anledning revolusjonsdagen 7.november. Lange understreket at Norge ikke hadde brutt eller hadde til hensikt å bryte de diplomatiske forbindelsene med Sovjetunionen.⁹⁹ Den norske regjeringen må ha oppfattet situasjonen som uoversiktlig og ønsket ikke å gjøre noe forhastet overfor Sovjetunionen. Grunnen til denne passiviteten var frykten for militære represalier fra sovjetisk side.

Den norske regjeringen oppfattet situasjonen som så alvorlig at de fryktet at verdensfreden var truet, og sluttet opp om initiativet for å bringe Ungarn-saken inn for FNs sikkerhetsråd. Norges tilslutning til den amerikanske henstillingen i FN ble møtt med sovjetiske protestnoter rettet direkte til ambassaden i Moskva og til den norske delegasjonen. Situasjonen var så tilspisset at det ville være utenkelig for Norge å ikke stå sammen med sine allierte i denne saken.¹⁰⁰ Samtidig hadde situasjonen omkring Suez-kanalen vist at samholdet i NATO hadde slått sprekker. Norge støttet flertallet i FN som gikk inn for generalsekretær Dag Hammarskjölds forslag om at den egyptiske suverenitet måtte respekteres og at internasjonale FN-styrker skulle kontrollere området. Både Sovjetunionen og USA støttet dette forslaget, mens Storbritannia og Frankrike stemte imot. Sovjeterne må ha vært svært tilfreds med denne splittelsen.

Den sovjetiske invasjonen i Ungarn og de sovjetiske truslene i forbindelse med Suez-krisen fikk konsekvenser for Arbeiderpartiets forsvarspolitik. Landsstyret i Arbeiderpartiet hadde debattert den norske forsvarspolitikken nokså grundig i oktober 1956. Striden om tjenestetiden i forsvaret hadde lenge vært et omdiskutert politisk spørsmål og landsstyret kom heller ikke denne gang til enighet om dette spørsmålet. Stortingsrepresentant Olav Meisdalshagen henstilte regjeringen til å redusere både tjenestetid og forsvarsbudsjettet som følge av den avspente internasjonale situasjonen i tiden før Ungarn- og Suezkrisen. I Arbeiderpartiets sentralstyre skal det ha rådet en god stemning for reduksjonsforslaget, men to uker etter invasjonene i Ungarn og Suez, ble forslaget fra Meisdalshagen og landsstyret forkastet av Arbeiderpartiets stortingsgruppe. Det ble fastslått at forsvarspolitikken ikke måtte endres, budsjettene måtte ikke reduseres og den militære beredskapen ikke svekkes.¹⁰¹ Det

⁹⁹ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 07.11.56

¹⁰⁰ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 31.10.56

¹⁰¹ Lie, Håkon 1975, s.76

økte spenningsnivået og trusselen om krig hadde skapt en ny internasjonal situasjon, og kom i veien for hva som kunne blitt en omlegging av det norske forsvarspolitikken.

Den norske regjeringen ønsket ikke å forkludre det gode forholdet til Sovjetunionen som hadde oppstått i kjølvannet av Gerhardsens besøk. Fungerende utenriksminister Arne Skaug informerte utenrikskomiteen om situasjonen, og bemerket at Norge måtte forberede seg på en militær opptrapping og en ny kald krig. Samtidig presiserte han at den militære trusselen mot Norge ikke nødvendigvis økte. På grunn av urolighetene i Ungarn, og frykten for ytterligere uroligheter i Øst-Europa, ville den sovjetiske offensive evne være nedsatt fordi militære divisjoner måtte omplasseres.¹⁰²

På det diplomatiske plan ble forholdet mellom Norge og Sovjetunionen svært kjølig. Alle person- og delegasjonsutvekslinger stoppet opp, og på norsk side ble det forventet at et initiativ til å forbedre det bilaterale forholdet burde komme fra Sovjetunionen. Tredjesekratør ved den sovjetiske ambassaden, Semjan Beljakov, forsøkte å ta tak i problemet. Hans samtaler med statssekretær Georg Krane i det norske utenriksdepartementet bidro til å opprettholde den diplomatiske kontakten mellom de to landene. Det kan virke som om den sovjetiske ambassaden ønsket å gjenoppta den diplomatiske kontakten gjennom norske tjenestemenn på et lavere og mer uforpliktende nivå. De første samtalene var preget av en forsiktig tilnærming, og begge parter understreket at tiden ikke var moden for å diskutere intrikate problemstillinger som hadde med sikkerhetspolitikk å gjøre. Beljakov hadde ingen problemer med å innrømme at Sovjetunionen hadde gått på et prestisjetap i Ungarn, men understreket samtidig at stemningen i Norge var preget av et ensidig anti-sovjetisk syn.¹⁰³ Krane oppfattet Beljakovs tilnærmelser som et forsøk på å isolere det bilaterale forholdet fra den internasjonale situasjonen, og at det sovjetiske opplegget gikk ut på å redde restene av det gode forholdet.¹⁰⁴ Sikkerhetspolitiske spørsmål ble ikke diskutert i det hele tatt, mens enkelte konkrete forhandlinger om sjøgrensen i Varanger-fjorden og utnyttelsen av vannkraften i Pasvikelven fortsatte som før. Gjennom disse konkrete sakene ønsket sovjeterne å gi et inntrykk av at de fortsatt ønsket et godt forhold til Norge. Ved den sovjetiske ambassaden i Oslo ble den norske frykten for krig lagt merke til. De ønsket ikke at disse hendelsene ville føre til en tettere norsk integrering i NATO. De forsiktige tilnærmelsene må derfor ses på som et forsøk på å fortsatt garantere for de fredelige sovjetiske hensiktene. Sovjeterne ønsket på ingen måte noen militær opptrapping i Norge. Slik den internasjonale situasjonen var nå, ville

¹⁰² SA, UUK, Fungerende utenriksminister Skaugs orientering, 28.11.56

¹⁰³ RA, UD 34.4/99, UD-notat fra Georg Krane, 30.11.56

¹⁰⁴ RA, UD 34.4/99, UD-notat fra Georg Krane, 30.11.56; RA, UD 34.4/99, strengt fortrolig notat om Kranes kontakt med Beljakov, 19.02.57

sovjetiske fremstøt mot sikkerhetspolitikken lett kunne bli oppfattet som trusler mot Norge. Den sovjetiske ambassadesekretæren ønsket derfor å forsøke og roe gemyttene.

Da Beljakov returnerte fra Moskva i midten av januar 1957 var tonen imidlertid annerledes. De sovjetiske analysene av Norge og norsk sikkerhetspolitikk ble av det sovjetiske lederskapet nå gjort i et bredere internasjonalt perspektiv. Beljakovs endrede holdning var mest sannsynlig et resultat av strenge retningslinjer som ble pålagt ham av høyerestående sovjetiske myndigheter under hans opphold i Moskva. Det ble dermed svært vanskelig for den norske regjering å gjøre seg opp en mening om en sannsynlig utviklingslinje i den sovjetiske politikken overfor Norge

Diskusjonen om atomvåpen i det norske forsvaret hadde blomstret opp igjen som følge av det økte spenningsnivået. Den sovjetiske politikken overfor Norge ble preget av atomdebatten, og fra januar 1957 ble de sovjetiske henvendelsene til Norge svært krasse. Frykten for atomkrig økte i Norge som følge av Ungarn- og Suez-konflikten, og sovjeterne fryktet at atomvåpen i fremtiden ville bli utplassert i nærheten av deres grenseområder. Det ble derfor viktig for sovjeterne å overtale Norge om å ikke utstasjonere slike våpen på sitt territorium.

Norge inn i atomalderen

Det norske sikkerhetspolitiske veivalget som ble foretatt da Norge gikk inn i NATO i 1949 la til grunn et konvensjonelt forsvar av landet. Som medlem av NATO kom Norge inn under den amerikanske atomgarantien, og deres atomvåpenprogram ble gjennom alliansen en del av den norske sikkerheten. Norge godtok dermed prinsippet om en alliansestrategi basert på atomvåpnenes avskrekkende effekt, og at hovedansvaret for NATOs atomvåpen måtte ligge hos USA.¹⁰⁵ SAC-avtalen fra 1952 åpnet for at det amerikanske flyvåpenet kunne benytte seg av flyplassene på Sola og Gardermoen som utgangspunkt for atomtokt i krigstid. Denne avtalen stadfestet den allierte atomstrategien som en del av forsvaret av Norge.¹⁰⁶ Spørsmålet om Norge skulle opprette lagre for kjernefysiske våpen fikk ny aktualitet da prinsippene omkring NATOs nye atomvåpenstrategi ble vedtatt i desember 1954. Amerikanske kjernevåpen skulle i fremtiden bli grunnlaget for alliansens forsvarsplanlegging, og ville bli utplassert på europeisk territorium. Norge godtok nokså stilltiende en atomopprustning innad i

¹⁰⁵ Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001, s. 103

¹⁰⁶ Tamnes, Rolf 1989, s.297

alliansen. Den hjemlige diskusjonen om hensynet til lagring og utplassering av atomvåpen på norsk territorium i fredstid var i 1954 svært begrenset. Beslutningen som ble tatt på NATOs rådsmøte var av prinsipiell art og ville ta flere år å gjennomføre. Det var på ingen måte aktuelt for Norge å anskaffe kjernevåpen eller opprette atomlagre på dette tidspunktet. Regjeringen stadfestet likevel at de ikke ville låse seg fast i noen selvpålagt doktrine og forbeholdt seg retten til å senere omprøve sine standpunkter til lagring av atomvåpen.¹⁰⁷

Norge støttet, i likhet med de andre NATO-landene, den amerikanske utenriksministeren John Foster Dulles' nye politiske doktrine om "massiv gjengjeldelse", som ble fremsatt i januar 1954. Det var imidlertid med en viss skepsis Norge støttet både doktrinen og den nye forsvarsstrategien til NATO. Det fremgikk ikke klart av strategien hvordan alliansen ville håndtere en mindre militær konflikt – eksempelvis en sovjetisk invasjon av Nord-Norge. Norge vektla at NATO måtte ha tilstrekkelig konvensjonell kapasitet for å håndtere slike mindre situasjoner. Den norske regjeringen poengterte at atomvåpenbruk primært burde være et amerikansk ansvar. Det var fra norsk side ikke ønskelig med spredning av atomvåpen til enkeltland i alliansen, og kontrollen med våpnene måtte være sentralisert innen NATOs felleskommando. I tillegg ønsket man at bruken av atomvåpen i en militær konflikt skulle være politisk styrt, og bruken måtte i siste instans være et ansvar for USAs president.¹⁰⁸

NATOs atompolitikk skapte flere dilemmaer for den norske sikkerhetspolitikken etter 1954 og førte til spenninger i Norges forhold til alliansen. Hensynet til Sovjetunionen måtte vektlegges, samtidig som det ble nødvendig å ta hensyn til alliansepartners sikkerhetsinteresser. Først og fremst var hensynet til forsvaret av eget land viktigst. Sikkerhetspolitisk rådgiver ved statsministerens kontor, Andreas Andersen, beskrev alternativene slik:

"Velger en å innføre atomvåpen og å gi allierte styrker anledning til å benytte norske baser for sine atomvåpen, er det eneste logiske da å sørge for at disse våpen og styrker er til stede før krigsutbruddet, slik at de straks kan utnytte sitt angrepspotensiale og tilintetgjøre alle angrep mot norsk område. Velger en ikke å innføre atomvåpen, vil det logiske være åpent å gi uttrykk for dette og samtidig gi tilkjenne at norsk territorium ikke vil bli brukt som baseringsområde for fremmede styrker med atomvåpen med mindre det skjer et direkte angrep på norsk territorium"¹⁰⁹

¹⁰⁷ Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001, s.104

¹⁰⁸ Ibid, s.112-113

¹⁰⁹ RA, AA, notat til statsministeren om den strategiske innvirkning på norsk forsvars og utenrikspolitikk, 07.03.57

Forsvarsutvalget hadde under ledelse av statssekretær Jens Boyesen lagt fram sin innstilling for Stortinget i juli 1955, hvor det ble foreslått drastiske endringer i det norske forsvaret.¹¹⁰ De stående styrkene måtte fortsatt prioriteres i forsvaret av Nord-Norge på grunn av den økende sovjetiske militære oppbyggingen på Kolahalvøya. Denne opprustningen var først og fremst rettet mot det nordamerikanske kontinentet, men ga også sovjeterne mulighet for, gjennom en begrenset krig, å innta viktige militærstrategiske punkter langs den nordlige norskekysten. Det var imidlertid svært tvilsomt om USA og NATO ville benytte seg av atomvåpen for å beskytte et så perifert område. Utvalget konkluderte likevel med at spørsmålet om utplassering av atomvåpen på norsk jord burde bli liggende foreløpig. Den norske atompolitikken ble stadig oftere diskutert både i media og på Stortinget. Motstanden mot atomvåpen økte fra midten av 1950-årene, og spesielt etter Ungarn- og Suezkrisen, både i folkeopinionen og i de politiske kretser.

Sovjetiske myndigheter ga uttrykk for at de delte Norges positive holdning til internasjonal nedrustning og prøvestans. De sovjetiske atomlagrene vokste imidlertid sakte men sikkert i denne perioden, og frykten for atomkrig økte i den norske opinionen. I en rapport fra NATOs hovedkvarter i Europa (SHAPE) fra 1954 ble det konkludert med at Sovjetunionen mest sannsynlig ikke ville disponere atomvåpen ved et angrep på Norge før tidligst i midten av 1957.¹¹¹ En voksende folkelig motstand mot atomvåpen tvang Arbeiderpartiet og regjeringen til å ta et standpunkt. Spørsmålet om lagring av atomvåpen på norsk territorium splittet regjeringspartiet. Gerhardsen og Finn Moe var tidlig ute og markerte seg som motstandere til norsk atombevæpning, mens Haakon Lie ofte argumenterte i motsatt retning. Lange, som var en ivrig NATO-tilhenger, mente at hensynet til utviklingen i alliansen måtte vektlegges i dette spørsmålet. Gerhardsen fryktet utslettelse av den menneskelige sivilisasjon ved bruk av atomvåpen i en framtidig militær konflikt, men han så også våpenes sikkerhetspolitiske verdi. På Arbeiderpartiets landsmøte i mai 1955 antydet han at nettopp atombombens trussel var årsaken til det gryende tøværret mellom Øst og Vest.¹¹² Bakgrunnen for uenighetene var de forskjellige oppfatningene av sovjetisk politikk, og i hvilken grad man kunne stole på de sovjetiske forsikringene om fred.

Norske myndigheter hadde innsett at Norge som småstat ikke kunne spille en avgjørende rolle i det pågående rustningskappløpet mellom Sovjetunionen og USA, men

¹¹⁰ Boyesen-utvalget ble nedsatt av den nye Gerhardsen-regjeringen, og hadde til oppgave å vurdere norsk forsvarspolitik på bakgrunn av samtidens teknologiske nyvinninger

¹¹¹ Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001, s.103

¹¹² AAB, DNAs arkiv, Landsmøteforedrag 1955, 19.05.55

påtok seg flere ganger pådriverrollen for nedrustningsforhandlinger. I tillegg var det i Norges interesse å få stanset de sovjetiske prøvesprengningene på Novaja Zemlja som ble satt i gang høsten 1955, og som ifølge rapporter førte til radioaktivt nedfall på norsk område. Norges erklæring om å gi avkall på produksjon av atomvåpen, deres skepsis til NATOs prinsipperklæring om atomvåpen og deres appell til verdensopinionen om ikke-spredning ble sterkt kritisert innenfor NATO. Norge ble beskyldt for å svekke alliansesolidariteten, og for å gå ærend for sovjeterne.¹¹³ Disse holdningene var en del av beroligelsestaktikken overfor den mektige naboen i øst.

Den forsvarspolitiske striden dreide seg om hvorvidt Norge skulle ha taktiske atomvåpen i fredstid.¹¹⁴ Kontrollen over våpnene forutsatte, ifølge amerikansk lov, at amerikansk militært personell måtte plasseres på norsk territorium. Dette ville i så fall være i strid med den norske basereservasjonen. På grunn av den amerikanske lovgivningen ville det derfor være politisk umulig for Norge å kunne ta i mot taktiske atomvåpen fra USA. Den norske militære ledelsen gikk klart og entydig inn for å utstyre det norske forsvaret med atomvåpen, og ønsket å få en politisk avklaring av spørsmålet. Etter prinsipperklæringen i 1954 tilegnet det norske forsvaret seg gradvis elementær og teoretisk kunnskap om atomvåpen.

På møtet i NATO-rådet i begynnelsen av mars 1957 fikk Norge et konkret tilbud om å ta i mot rakettsystemene Honest John og NIKE til det norske forsvaret. Disse rakettenes kunne, i tillegg til å frakte konvensjonelle stridshoder, også ved en enkel konvertering, frakte med seg atomstridshoder. Til tross for de politiske bekymringene og diskusjonene ga likevel Stortinget sin tilslutning til å ta imot disse rakettsystemene. Denne avgjørelsen var selvsagt svært lite ønskelig for sovjeterne.

Den norske politiske ledelse hadde så langt jeg kan se ingen tanker om å benytte innføringen av de nye våpensystemene som en døråpner for lagring av kjernevåpen. Sovjetunionen var bekymret over at kjernevåpen og amerikanske atomlagre var i ferd med å snike seg inn i det norske forsvar bakveien, og sa klart i fra til norske myndigheter om sitt syn på det stadig økende amerikanske presset på de europeiske NATO-land. Representanter fra ambassaden understreket ved flere anledninger at land som stilte sitt territorium til disposisjon for amerikanske atombaser, ville i en militær konflikt bli utsatt for atomkrigsføring. Både Andreas Andersen og Georg Krane ble forklart dette sovjetiske synet i samtaler med sovjetisk ambassadepersonell i februar 1957. Andersen oppfattet ikke det sovjetiske utspillet som en

¹¹³ Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.240

trussel, men som et forsøk på å forklare de faktiske forhold.¹¹⁵ De diplomatiske utspillene gjenspeilet de sovjetiske ledernes syn på Norge. Khrusjtsjov hadde i en samtale med den norske ambassadøren i Moskva i januar 1957 beklaget seg over situasjonen Norge var havnet i, og bemerket at ved et eventuelt krigsutbrudd ville Norge bli utsatt for et tilintetgjørende angrep allerede første dag. Khrusjtsjovs nonchalante diplomatiske stil kom klart til syne under samtalen da han tilføyde: ”Det skal bare noen få rakettbomber til, og det hele er gjort på et øyeblikk”.¹¹⁶

Også under den finske statsminister Karl-August Fagerholms besøk i Moskva i månedskiftet januar/ februar 1957 advarte Khrusjtsjov om følgene av en storkrig: ”Små nasjoner som Norge og Danmark ville bli totalt ødelagt”.¹¹⁷ Det var tydelig at Sovjetunionen anså atomlagre i Norge som en reell trussel mot egen sikkerhet, og det ville være nødvendig å tilintetgjøre dem i en tidlig fase av en krig. Khrusjtsjov presiserte at han ikke så på Norge som et aggressivt land, men at beliggenheten gjorde at landet kunne utgjøre en stor trussel, i form av basepunkter, mot Sovjetunionen i et krigstilfelle.

Med den enorme atomopprustningen som fant sted i USA og Sovjetunionen på denne tiden var det helt nødvendig for den norske regjeringen å ta Khrusjtsjovs utspill på alvor. Det ble derfor viktig å berolige sovjeterne med at de nye rakettsystemene NIKE og Honest John utelukkende skulle brukes i forsvarsøyemed, og at de ikke ville bli utstyrt med kjernevåpen. For Sovjetunionen var det også viktig å forhindre at NATO fikk tid til å utplassere atomvåpen til utskytning fra norsk territorium i en krigssituasjon.

Sovjeterne ga klart uttrykk for at det de kalte en amerikansk ”atominnslingspolitikk” representerte et stort problem for deres egen sikkerhet og for verdensfreden. De mente at amerikanerne hadde stor interesse av å utplassere kjernevåpen i områder tett opp til Sovjetunionen. Sovjeterne ønsket samtidig å understreke at de selv ikke hadde aggressive hensikter og at de ikke ville kreve at Norge skulle forlate NATO. Under en samtale med Gerhardsen den 6.mars 1957 påpekte den sovjetiske ambassadøren, Mikhail G. Gribanov, at Norges medlemskap i NATO ikke var noen hindring for at de to landene skulle få i stand et positivt samarbeid.¹¹⁸ Dette tyder på at sovjeterne fortsatt hadde en sterk tiltro til den norske basereservasjonen og Norges avgrensede stilling i NATO. De sovjetiske fremstøtene var i denne perioden fokusert på å forhindre opprettelsen av atomlagre i de

¹¹⁵ RA, UD 34.4/99, Notat ang. Georg Kranes samtale med Beljakov, 19.02.57; RA, UD 34.4/99, A. Andersen samtale med førstesekretær Brousnitchkin ved Sovjets ambassade, 20.02.57; RA, UD 34.4/99, A. Andersen samtale med ambassadør Gribanov, 28.02.57

¹¹⁶ RA, UD 34.4/99, Notat fra Georg Krane, 06.03.57

¹¹⁷ Ibid

¹¹⁸ RA, UD 34.4/99, Fortrolig UD-notat fra Georg Krane, 07.03.57

vesteuropeiske NATO-landene. Denne saken var såpass viktig for sovjeterne at til og med lederskapet i Kreml tok direkte affære overfor den norske regjering.

Bulganins brev til Gerhardsen

Statsminister Gerhardsen mottok den 21. mars 1957 ambassadør Gribanov på sitt kontor. Ambassadøren hadde med seg et personlig brev fra Sovjetunionens statsminister Nikolaj A. Bulganin til Gerhardsen. I brevet hilste Bulganin velkommen det gode forholdet som hadde oppstått mellom de to land etter Gerhardsens besøk i Moskva i 1955. Videre uttrykte han bekymring for den spente situasjonen som hadde oppstått i etterkant av Suez- og Ungarn-konflikten. Hovedbekymringen til Bulganin var planen om å stasjonere baser for atomvåpen på vesteuropeiske NATO-lands territorier. Norge ble i brevet advart mot dette: ”Det er ikke vanskelig å forestille seg hvilken veldig fare Norge utsetter seg for ved at dets territorium utnyttes av visse stormakters aggressive kretser til å opprette militære baser mot Sovjetunionen”.¹¹⁹ Bulganin understreket flere ganger Sovjetregjeringens utenrikspolitiske hovedoppgave – å bevare og styrke freden mellom folkene. Han gikk langt i å rose det bilaterale forholdet mellom Norge og Sovjetunionen, og hilste med glede den norske baseforsikringen. Han stilte også spørsmålet: ”hvorfors kan det ikke mellom Sovjetunionen og Norge herske like gode, likeså vennskapelige forbindelser som mellom SSSR og Finland?”¹²⁰ Utenriksminister Lange mente at henvisningen til Finland kunne tyde på at sovjeterne hadde funnet fram gamle utkast til en vennsksps- og ikke-angrepsavtale som var blitt tilbudt Norge i 1948.¹²¹ Denne avtaleteksten var Sovjetunionens forslag til en alternativ sikkerhetspolitikk for Norge. Hvis Langes oppfattelse stemte, ville Sovjetunionens Norgespoltikk ha endret seg radikalt. Brevet fra Bulganin må i så fall ses på som et skifte i Sovjetunionens arbeid med å forandre norsk sikkerhetspolitikk.

Den sovjetiske henvendelsen satte forholdet mellom de to landene inn i et større internasjonalt perspektiv, og dette var en dreining bort fra de siste års ”isoleringspolitikk” av det bilaterale forholdet til Norge. Med kjernevåpnenes inntog i NATO-alliansen var det ikke lenger mulig å opprettholde et status quo i forholdet mellom de to landene. Sovjetunionen trengte et klart svar fra norske myndigheter om deres holdning til utplassering og lagring av

¹¹⁹ Bulganins brev til Gerhardsen, i Holst, Johan Jørgen 1967, s. 86

¹²⁰ Ibid, s.89

¹²¹ SA, UUK, Langes redegjørelse for Bulganins brev, 23.03.57

kjernevåpen. Bulganin skrev: ”våre to lands interesser krever at det ikke foreligger mellom oss noe som er uklart eller uttalt i de grunnleggende spørsmål vedrørende det sovjetisk-norske forhold.”¹²² Det ble rett og slett satt krav til norske myndigheter om å være klare i sin holdning til egen atompolitikk.

Hovedinnholdet i brevet og den nye politikken overfor Norge var å presisere for norske myndigheter de farene som de påtenkte atomlagrene og kjernevåpnene innebar for verdensfreden. Bulganin presiserte at en svekkelse av den sovjetiske sikkerheten også ville få store følger for den norske sikkerheten. Et uttalt norsk forbud mot å ta imot slike våpen ville dermed kunne dempe spenningsnivået i Nord-Europa.

VG gikk så langt som å kalle brevet ”den argeste note til Norge – siden Hitler”.¹²³ Dette må imidlertid sies å ha vært et ekstremt syn, men også flere amerikanske og vesteuropeiske medier refererte til brevet som svært truende. Brevet fikk relativt beskjeden omtale i sovjetisk media, men ble der omtalt i svært vennlige vendinger. De norske sendingene på radio Moskva betegnet den 27.mars blant annet brevet som ”en ytterst viktig hending i forholdet mellom Sovjetunionen og Norge” og at ”Sovjetunionen rekker med dette brevet Norge en vennskapshånd.”¹²⁴ I en radiosending to dager senere, hvor det ble referert til den utenlandske presses dekning av saken, ble det understreket at Sovjetunionen ikke brukte trusler i sin politikk overfor Norge, til forskjell fra enkelte andre stormakter.¹²⁵ Ser man på brevet og pressefremstøtene, er det vanskelig å kalle den sovjetiske politikken annet enn truende. Bulganin og det sovjetiske lederskapet var nok klar over at motstanden mot atomvåpen var stor også i Arbeiderpartiet, og at det blant annet var hensynet til Sovjetunionen som begrunnet denne motstanden. Det fantes derfor god grunn til spre frykt. Dersom Norge var i ferd med å forby kjernevåpen og opprettelse av atomlagre på norsk territorium ville sovjetiske trusler kunne bidra til en endelig avklaring på dette spørsmålet.

Allerede samme dag som brevet ble overlevert, arrangerte Gribanov en mottakelse for den norske utenriksministeren på den sovjetiske ambassaden. Den sovjetiske ambassadøren var veldig opptatt av å understreke at innholdet i brevet ikke måtte oppfattes som trusler.¹²⁶ Den sovjetiske intensjonen var først og fremst å gi Norge en advarsel mot et atomsamarbeid med NATO, og å tvinge fram et klart og tydelig norsk standpunkt i atomspørsmålet. Etter overrekkelsen ble brevet straks oversendt Utenriksdepartementet for en

¹²² Bulganins brev til Gerhardsen, i Holst, Johan Jørgen 1967, s. 85

¹²³ Hetland, Tom M. 1983, s.148

¹²⁴ RA, UD 34.4/99, sendinger på norsk fra Radio Moskva, 27.03.57

¹²⁵ RA, UD 34.4/99, sendinger på norsk fra Radio Moskva, 29.03.57

¹²⁶ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 23.03.57

utarbeidelse av en offisiell norsk oversettelse. Gerhardsen gjorde det klart for den sovjetiske ambassadør at selv om brevet var adressert personlig til ham selv, så oppfattet han det som en henvendelse til den norske regjeringen, og at det ville bli behandlet i samråd med Stortinget.¹²⁷

Det var innlysende at brevet krevde et gjennomarbeidet svar fra norske myndigheter. Det første man måtte finne ut av var om det var blitt sendt lignende brev til andre NATO-lands regjeringer. Gribanov hadde antydnet at flere land også ville motta lignende brev, og at det Norge fikk var mye vennligere. Ved overrekkelsen skal han ha sagt at brevet til Danmark ikke ville bli like vennlig.¹²⁸ Det skulle vise seg at flere NATO-land etter hvert mottok lignende henvendelser fra Bulganin, men Norge var det første landet som fikk et slikt brev. I brevet som den danske statsministeren, Hans Christian Hansen mottok 29.mars 1957 var tonen mindre forsonlig. Danmark ble kraftig kritisert for å slippe amerikanske militærbaser til på Grønland og sterkt oppfordret til å melde seg ut av NATO.¹²⁹

Det store spørsmålet var hva slags motiver Bulganin og sovjeterne hadde med brevet. Sovjetunionen hadde mistet mye tillit i Norge etter invasjonen i Ungarn, og brevet kunne være et forsøk på å bygge opp godvilje overfor Norge igjen. Bulganin redegjorde for den sovjetiske invasjonen og påpekte at den var helt nødvendig. Hans argument om at Sovjetunionens innsats for å unngå storkrig lå i å gjøre slutt på det fascistiske opprøret i Ungarn, må ha virket nærmest latterlig på den norske opinionen. Da Lange redegjorde for Bulganins henvendelse i Stortingets utenrikskomité, ble det spekulert i flere mulige motiver. Lange trodde blant annet at et mulig bimotiv kunne være å framskynde en norsk invitasjon til Khrusjtsjovs og Bulganins gjensitt, som hadde vært diskutert siden Gerhardsens besøk i 1955. Stortingsrepresentant Jon Leirfall (Sp) mente at brevet kunne være myntet på opinionen i Sverige på bakgrunn av den svenske presses stadig økende fokus på et eventuelt medlemskap i NATO. Utenrikskomiteens formann, Finn Moe, understreket at om det skulle vise seg å være et tilbud om en vennskaps- og ikke-angrepspakt, så måtte den avvises helt og holdent.¹³⁰ Det er liten tvil om at en stor del av utenrikskomiteens medlemmer oppfattet brevet som svært truende. Stortingspresident Nils Langhelle (DNA) oppfattet situasjonen slik:

”Hvis man kjenner teknikken med de russiske noter fra tidligere, vet man at de ofte har et preventivt formål: Man påstår noe som man frykter, for å få forsikring om at

¹²⁷ RA, UD 34.4/99, UD-notat, 22.03.57

¹²⁸ RA, UD 34.4/99, hemmelig notat fra Andreas Andersen, 23.03.57

¹²⁹ Jensen, Bent 1999, s. 510-512

¹³⁰ SA, UUK, Diverse innlegg til utenriksminister Langes redegjørelse, 23.03.57

det ikke er slik, og jeg kan godt tenke meg at dette betyr at de nå ønsker en forsikring om at vi for vår del overhodet ikke vil ta mot og basere i Norge atomvåpen i det hele tatt, verken taktiske eller strategiske, og at det er denne forsikring de er ute etter.”¹³¹

Sovjetunionens uttalte hensikt var for så vidt klar og tydelig selv om brevet kunne tolkes på flere måter. Den internasjonale situasjonen hadde forandret seg siden Gerhardsens besøk i Moskva i 1955 med en tilstrømming av spenningsnivået. Sovjeterne ville presse fram en erklæring som forbød utplassering av kjernevåpen på norsk territorium, på linje med baseerklæringen. Hva som konkret ville skje dersom Norge ikke fulgte de sovjetiske anmodninger var uklart, og ble en kime til spekulasjon og bekymring. Man kan nå som den gang kun spekulere i hvor langt sovjeterne var villig til å gå for å tvinge gjennom en norsk atomerklæring.

Lange gjorde utenrikskomiteen oppmerksom på at saken skulle tas opp med de allierte i NATO for å få deres synspunkter før et svarbrev ble utarbeidet av den norske regjeringen. Det konkrete amerikanske tilbudet til Norge om Honest John og NIKE-systemene kom bare et par uker før Bulganins brev. Den norske regjering ble dermed nødt til å overbevise Sovjetunionen om at de nye rakettssystemene ikke ville ha en offensiv karakter og at de ikke ville konverteres om til anvendelse av kjernefysiske ladninger. Ambassadør Braadland oppfordret regjeringen til å gå utførlig inn for en diskusjon om de nye våpnene i svarbrevet til Bulganin. Regjeringen mente derimot at dette ikke ville være riktig, og ville foreløpig unngå å kommentere konkrete saker. I utkastet til svarbrevet ønsket man kun å presisere de norske synspunkter om internasjonal politikk og det norsk-sovjetiske forhold som var tatt opp i Bulganins brev. Den norske regjering ønsket ikke å gi inntrykk av at Norge hadde tatt en endelig avgjørelse om utplassering av kjernevåpen. Lange understreket at utformingen av svarbrevet var preget av at man måtte anta at det ville bli offentliggjort i pressen.¹³²

Svarbrevet ble grundig gjennomgått både i regjeringen og i utenrikskomiteen. Det var mange hensyn å ta i utformingen av brevet, men det var stor politisk enighet om at det skulle være preget av fasthet og klarhet, og at man ikke skulle opptre unødige utfordrende. Det var viktig å gi inntrykk av at det var et samlet Norge som sto bak svarbrevet, og man måtte ta hensyn til at deler av den norske befolkningen var sterkt bekymret for de sovjetiske truslene. Dermed kunne den norske regjeringen vise sovjeterne at de ikke uten videre kunne forvente

¹³¹ SA, UUK, Nils Langhelles innlegg, 23.03.57

¹³² SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 08.04.57

seg resultater ved å spille på uenighetene i Norge angående utplassering av kjernevåpen. Finn Moe hadde i et avisinnlegg lagt fram sitt syn på Bulganins brev og ble kritisert for dette. Det ble stilt spørsmål om hvor langt formannen i utenrikskomiteen hadde anledning til å stille som privatperson i en slik delikat politisk sak.¹³³

Det norske svarbrevet fra Gerhardsen ble overrakt Bulganin på hans kontor i Kreml av ambassadør Braadland den 13.april 1957. Bulganin var takknemlig for svaret og uttrykte tilfredshet med reaksjonen i Norge.¹³⁴ Hendelsene i Ungarn og Egypt ble i brevet kommentert til tross for en viss motstand mot dette i utenrikskomiteen. Det Bulganin hadde kalt et fascistisk opprør i Ungarn, kalte Gerhardsen ”et folks reisning for frihet og selvstendighet”.¹³⁵ Ved å kritisere den sovjetiske utenrikspolitikken ble det lettere å unngå formuleringer om egen sikkerhetspolitikk. Gerhardsen forsikret om at den norske regjering aldri ville medvirke til en politikk med aggressive mål, og gjentok hovedtesen i den norske baseerklæringen. Noen prinsipiell avklaring i det norske synet på kjernevåpen gikk ikke fram av brevet, men Gerhardsen ønsket internasjonale ordninger om nedrustning velkommen. Brevet inneholdt stort sett generelle beskrivelser av den internasjonale situasjonen. Det ble understreket at ”så lenge det ikke er inngått noen internasjonal avtale om nedrustning under betryggende kontroll, må det være hver enkelt regjering sak å trygge forsvaret av sitt land på den måte den mener er best”.¹³⁶ En beslutning om avståelse fra lagring og utplassering av kjernevåpen var ikke tatt, og svarbrevet var et signal om at oppfordringen fra Bulganin heller ikke ville medvirke til en slik beslutning.

Ambassadør Braadland kunne rapportere om en reaksjon hos den sovjetiske statsministeren som var langt mer velvillig og vennlig enn han hadde ventet. Spesielt gjaldt det hans kommentarer på hvordan det norsk-sovjetiske forholdet var beskrevet i brevet. Bulganin gledet seg over at den norske regjering fortsatt ønsket et vennskapelig samarbeid med Sovjetunionen. Det norske og det sovjetiske synet på et godt gjensidig samarbeid var sammenfallende, hevdet han. Det norske brevet ville bli fremlagt for den sovjetiske regjering for nærmere granskning, og Braadland regnet med å få en sikrere sovjetisk reaksjon på brevet da han to dager senere skulle møte flere av de mest fremstående sovjetlederne ved en mottakelse på den albanske ambassaden i Moskva.¹³⁷

¹³³ SA, UUK, Innlegg av Smitt Ingebrigtsen, 08.04.57

¹³⁴ RA, UD 34.4/99, Fortrolig melding fra Braadland til UD, 13.04.57

¹³⁵ Gerhardsens brev til Bulganin, i Holst, Johan Jørgen 1967, s. 90-94

¹³⁶ Ibid

¹³⁷ RA, UD 34.4/99, Rapport fra Braadland til UD, 13.04.57

Under mottakelsen unnlot Braadland å lede samtalen inn på Gerhardsens brev, men rapporterte å ha blitt vist en velvilje og oppmerksomhet av flere sovjetiske tjenestemenn som bare kunne bety at de sovjetiske reaksjonene hadde vært meget gunstige. Khrusjtsjov nevnte Braadland i sin tale og kalte ham en ”bra kar” og ga ham spøkefullt tilnavnet ”Herr NATO”.¹³⁸ I tillegg skal Khrusjtsjov ha skålt for den norske ambassadøren og sagt: ”Min venn Braadland representerer Norge som er med i Atlanterhavspakten, men vi strever begge for å opprettholde gode relasjoner med hverandre.”¹³⁹

Det virker som om sovjeterne var tilfreds med det norske svaret til tross for at spørsmålet om utplassering av kjernevåpen ikke ble besvart. Det var av stor verdi for sovjeterne at den norske statsministeren nok en gang hadde bekreftet den norske basereservasjonen og henvist til de uttalelser han kom med under Moskva-besøket i 1955. Denne bekreftelsen gjorde sovjeterne tryggere på at det ville bli vanskelig for den norske regjeringen å godkjenne utenlandske atombaser i fredstid.

Svarbrevet virket beroligende på sovjeterne. Den sovjetiske ambassaderåd, Nikolaj I. Moljakov, tolket i en samtale med Andreas Andersen det norske brevet slik at Norge ikke ville etablere utskyttingsbaser for langtrekkende atomvåpen på norsk territorium. Andersen bemerket at dette var en riktig tolkning av brevet.¹⁴⁰ Sovjetunionen hadde indirekte fått den forsikringen de var ute etter, men innså at muligheten var til stede for en forandring eller moderering av denne i nær fremtid. Derfor var det viktig for sovjeterne å opprettholde presset på norske myndigheter. Moljakov understreket at Norge, på grunn av sin geografiske beliggenhet, var det mest betydningsfulle nordiske landet sett fra sovjetisk perspektiv, og påpekte at Sovjetunionen ikke kunne lukke øynene for det faremomentet en utplassering av atomvåpen på norsk område utgjorde.¹⁴¹

Ambassadør Braadland ble instruert fra utenriksdepartementet å understreke, dersom spørsmålet kom opp fra sovjetisk side, at innføring av nye våpen i det norske forsvaret kun skulle ha en defensiv karakter. I instruksjonen til Braadland ble det påpekt at ”selv om man fra norsk side tar sikte på kun å innføre i det norske forsvar rent defensive rakettvåpen, ønsker man ikke å avgi noen erklæring om stasjonering av atomvåpen som kan medføre innskrenket handlefrihet for fremtiden.”¹⁴² Regjeringen ønsket dermed å svare på Bulganins spørsmål om

¹³⁸ RA, UD 34.4/99, Fortrolig notat fra Braadland til UD, 16.04.57

¹³⁹ RA, UD 34.4/99, Utklipp fra Ny Dag, 16.04.57

¹⁴⁰ RA, UD 34.4/99, Hemmelig notat fra Andreas Andersen, 16.04.57

¹⁴¹ RA, UD 34.4/99, Fortrolig notat fra Andreas Andersen, 11.09.57

¹⁴² RA, UD 34.4/99, Hemmelig brev til ambassaden i Moskva, 25.04.57

kjernevåpen, men samtidig holde det unna offentligheten. De ønsket ikke på dette tidspunktet å gjøre seg avhengig av enda en reservasjon i sin sikkerhetspolitikk.¹⁴³

Noen norsk atomgaranti overfor Sovjetunionen ble altså ikke eksplisitt nevnt i svarbrevet fra Gerhardsen. Visse hensyn måtte tas overfor den norske opinionen og NATO. Den amerikanske utenriksministeren John Foster Dulles sendte telegram til Lange etter å ha lest svarbrevet og roset den norske regjering og det norske folk for deres klokskap og tydelighet.¹⁴⁴ Andreas Andersen kunne konstatere at han ble styrket i sin oppfatning om at hovedhensikten med Bulganins brev var å forhindre at det ble bygget baser for potensielle atomvåpen i Norge: ”Jeg vil anta at Sovjetregjeringen vil være tilfreds hvis den føler seg overbevist om at den ikke behøver å frykte en slik eventualitet i Norge”.¹⁴⁵ I tiden etter Bulganins brev ble uenighetene om atompolitikken stadig større innad i den norske regjering. Utenriksminister Lange var sterkt opptatt av å beholde den norske valgfriheten og ønsket på ingen måte å komme med løfter overfor Sovjetunionen. Lange var svært bekymret da trekløveret Gerhardsen, Andreas Andersen og handelsminister Arne Skaug skulle avlegge visitt på den sovjetiske ambassade for å utdype innholdet i svarbrevet. I et skriv til Skaug advarte han mot at Sovjetunionen ville tillegge seg tolkninger som kunne binde norske avgjørelser for hvilke våpen det norske forsvar skulle anskaffe i fremtiden. Slike uttalelser, sa han, var svært uheldig å komme med uten at de var drøftet i regjeringen, utenrikskomiteen og med NATO-allierte.¹⁴⁶ Dette tyder på at Lange ikke stolte fullt ut på dømmekraften til sine regjeringskolleger, og han fryktet nok at sovjeterne ville appellere til Gerhardsen på det personlige plan.

Gerhardsen poengterte for Sovjetunionens ambassadør at innføring av atomvåpen ikke hadde vært på tale. Dette skyldtes først og fremst den strenge amerikanske lovgivningen. Gerhardsen understreket at Norge heller ikke hadde fått et slikt tilbud fra USA. Gribanov understrekte den sovjetiske tilfredsheten med basepolitikken, men foreslo likevel en ny avtale som nok en gang kunne bekrefte de norske utsagn. Gerhardsen unnlot å svare på dette spørsmålet og poengterte at det norsk-sovjetiske forholdet burde være forankret i gjensidig tillit.¹⁴⁷ Statsministeren var veldig bevisst på å ikke gi bort løfter til sovjeterne om at man i fremtiden ville gi avkall på stasjonering av atomvåpen på norsk område. Norge skulle for

¹⁴³ RA, UD 34.4/99, Strengt hemmelig melding fra utenriksminister Lange, 01.05.57

¹⁴⁴ RA, UD 34.4/99, Konfidensielt notat fra det amerikanske utenriksdepartementet, 23.04.57

¹⁴⁵ RA, UD 34.4/99, Hemmelig notat fra Andreas Andersen, 16.04.57

¹⁴⁶ RA, UD 34.4/99, strengt hemmelig melding fra Utenriksminister Lange, 01.05.57

¹⁴⁷ RA, UD 34.4/99, Notat fra Andreas Andersen, 03.05.57

fremtiden beholde sin valgfrihet. Sovjeterne måtte ikke få inntrykk av at Bulganins brev ville føre til noen endringer i den norske politikken..

Også den sovjetiske presse forsøkte å så splid i Norge om sikkerhetspolitikken. Braadland rapporterte i juni 1957 om flere uttalelser i de norske sendingene på radio Moskva som han mente ”gikk langt over streken for ikke-innblanding i norsk politikk og som slår bena under de vennskapsforsikringer som gis ved offisielle anledninger”.¹⁴⁸ I en artikkel i den sovjetiske hærens avis ”Krasnaja zvesda” den 4.juni gikk det klart fram at Norge ville ta imot den amerikanske gave, og anskaffe seg raketter med atomladninger. Braadland kommenterte artikkelen som dum og ondskapsfull.¹⁴⁹ Disse pressefremstøtene var et forsøk på å provosere fram norske uttalelser slik at de garantiene Gerhardsen og Braadland hadde kommet med ville virke mer offisielle.

Den norske atomdebatten kom til å bli preget av hensynet både til sine allierte i NATO og til Sovjetunionen. Fram til nå hadde det ikke vært hensiktsmessig for Norge å markere klare og definitive standpunkter internasjonalt, men presset fra både NATO og Sovjetunionen hadde etter hvert vokst seg så sterkt at det nærmest ble krevd et klarere norsk standpunkt. De sovjetiske diplomater var lite tilfreds med hva de så på som vage og unnvikende svar fra norske regjeringsmedlemmer. Det ble gitt uttrykk for at man fra sovjetisk side var overbevist om at et endelig vedtak måtte bli gjennomført før eller senere.¹⁵⁰ Fra norsk side ønsket man å se an utviklingen av andre lands atomvåpenplaner. Det ville vært vanskelig for den norske regjering å prinsipielt binde seg dersom andre staters forsvar ønsket å ruste opp med atomvåpen.

Likevel vedtok landsmøtet i Arbeiderpartiet i juni 1957 et forslag til arbeidsprogrammet for perioden 1958-1961 som i klartekst poengterte at det ikke ville bli plassert atomvåpen på norsk område. Dette vedtaket blir sett på som den første klare uttalte grensesettingen, men kunne omgjøres av et nytt landsmøte. Vedtaket fikk utenriksminister Lange til å uroe seg for at dette ville binde Norges fremtidige handlefrihet ytterligere.¹⁵¹

Svarbrevet fra den norske regjeringen gjorde det mulig for sovjeterne å gjenopplive det gode forholdet til Norge. Da Khrusjtsjov og Bulganin besøkte Finland i juni 1957, var forholdet til de skandinaviske landene et sentralt punkt. Finland ble brukt som en plattform for

¹⁴⁸ RA, UD 34.4/99, Fortrolig melding fra Braadland til UD, 18.06.57

¹⁴⁹ RA, UD 34.4/99, Artikkel i Krasnaja zvesda, 04.06.57; RA, UD 34.4/99, fortrolig melding fra Braadland til UD, 18.06.57

¹⁵⁰ RA, UD 34.4/99, Fortrolig notat fra Kjell Eliassen v/UDs politiske kontor, 08.08.57

¹⁵¹ Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001, s.124

på ny å proklamere nøytralitetsideen til blant annet Norge og Danmark.¹⁵² Khrusjtsjov understreket at den største trusselen mot verdensfreden for øyeblikket var spredningen av atomvåpen og opprettelsen av militære baser på fremmed jord. Han var urolig over situasjonen i Norge og Danmark, men poengterte overfor pressen at Sovjetunionen gjorde alt for å forbedre forholdene til de nordeuropeiske landene. Det norske NATO-medlemskapet ble kommentert og fordømt som skadelig for Norge og som en trussel mot verdensfreden. I motsetning til tidligere kritikk av det norske NATO-medlemskapet, var det denne gang NATO-tilhengerne i Norge som ble kritisert. Det var tydelig at sovjeterne nå ønsket å fokusere på uenighetene i norsk sikkerhetspolitikk. De håpet tydeligvis på at en norsk beslutning om å forby atomvåpen kunne føre til at Norge havnet utenfor atomsamarbeidet i NATO. Dette kunne i ytterste konsekvens bety at Norge ble stående utenfor alliansen. Khrusjtsjov så for seg de skandinaviske landene som foregangsland for en nedtrapping av de militære blokker. Den sovjetiske skissen om nedleggelse av NATO og andre militærblokker skulle starte i de skandinaviske land:

”What a fine thing it would be if from here, from these frigid geographical points, heat were to spread all over the world and warm the hearts of men, so that they could live and breathe in peace without fear of war. This is what we are striving for”¹⁵³

I samtaler med finske offiserer ønsket Khrusjtsjov og Bulganin at høytstående finske militære personer skulle jobbe aktivt for å bringe den rette oppfatning av Sovjetunionen til Norge. Det var ønskelig om finnene kunne forsøke påvirke hva de anså som en aggressiv norsk forsvarspolitik. Målet var å få til en ”forsonlig-nøytral skandinavisk blokk”.¹⁵⁴

Norges fordømmelse av Ungarn-invasjonen, deres positive holdning til det amerikanske våpenhjelpprogrammets tilbud om Honest John- og Nikerakettene, og den uklare og vage holdningen til utplassering av atomvåpen på norsk territorium tvang sovjeterne til å legge om sin Norgespolitikk. Skulle Norge forlate NATO frivillig så måtte det finnes alliansealternativer. Sovjetunionen ble fra 1957 stadig mer opptatt av å se etter alternativer for de nordiske NATO-lands sikkerhetspolitikk. Den endrete sovjetiske Norgespolitikken var delvis basert på frykt for bruk av utenlandske baser på norsk territorium både i fredstid og i en eventuell fremtidig militær konflikt. Med de nye atomvåpenenes inntreden i NATO-alliansen ble Norge en del av dette våpenprogrammet og med tanke på den geografiske beliggenheten

¹⁵² RA, UD 34.4/99, Hemmelig notat fra Norges NATO-delegasjon i Paris, 26.06.57

¹⁵³ Utdrag fra pressekonferanse i Helsinki 13.06.57, i Khrusjtsjov, Nikita S. 1958 s. 85-92

¹⁵⁴ RA, UD 34.4/99, Hemmelig notat fra ambassaden i Helsingfors, 26.06.57

var dette svært uheldig for sovjeterne. Tidligere hadde baseerklæringen gitt Sovjetunionen forsikringer mot NATO-angrep fra norsk territorium. Hvis Norge nå skulle utstasjonere kjernevåpen nær grensen til Russland så ville noe av hensikten med baseerklæringen falle bort.

Den norske atomdebatten preget hele det politiske Norge i 1957, og kulminerte i en meget overraskende og kontroversiell tale av Gerhardsen på NATOs rådsmøte i desember 1957. Denne talen la grunnlaget for den norske atompolitikken, og skulle komme til å gi Sovjetunionen en etterlengtet norsk atomgaranti.

Kap. 4 NATOs rådsmøte i Paris og spørsmålet om et skandinavisk forsvarsforbund.

Sputnik

Sovjetunionens vellykkede forsøk med oppskytingen av sputniksatellitten den 4. oktober 1957 kom som et sjokk på amerikanerne og den vestlige verden. Amerikanske medier ga inntrykk av at Sovjetunionen nå hadde tatt igjen USA i den våpenteknologiske utvikling, og at det hadde oppstått et ”missile gap” mellom de to supermaktene i sovjetisk favør. Teknologisk sett lå nå Sovjetunionen et hestehode foran USA i våpenkappløpet, og dette var en ny og skremmende situasjon både for amerikanerne og de NATO-allierte. Oppskytingen av sputniksatellitten åpnet opp muligheter for Sovjetunionen til å avfyre atomladninger over lengre strekninger, og USA og Vest-Europas sikkerhet ble dermed ansett for å være svekket.

Den våpenteknologiske utviklingen i Sovjetunionen preget forberedelsene til det planlagte rådsmøtet i NATO¹⁵⁵ som skulle finne sted i Paris i desember 1957. De årlige desembermøtene i NATO-rådet besto vanligvis av medlemslandenes utenriksministere. Denne gangen ble det bestemt at også regjeringssjefene for første gang skulle representere de enkelte NATO-land. Bakgrunnen for dette var blant annet de sterke reaksjonene i flere av NATO-landene på Sovjetunionens sputniker, og forslaget kom fra amerikansk side.¹⁵⁶ Det hadde også skapt bekymringer i USA og Vest-Europa da Sovjetunionen overraskende trakk seg fra forhandlingene i FNs nedrustningskommisjon. Sovjetunionen var blitt politisk styrket etter suksessen med Sputnik, og de sovjetiske lederne følte at de nå sto i en mye sterkere forhandlingsposisjon. I utenriksminister Langes redegjørelse for utenrikskomiteen i forkant av rådsmøtet sa han at: ”Hovedsaken denne gang blir å understreke NATOs rolle og betydning i den aktuelle politiske situasjon, både rent forsvarsmessig og kanskje enda mer på det politiske plan, og om mulig trekke opp retningslinjer for et enda mer intimt samarbeid mellom de vestlige land.”¹⁵⁷ Møtet kom med andre ord til å bli svært viktig for alliansens fremtid, spesielt når det gjaldt den fremtidige atomstrategien. Gerhardsens tale på dette møtet kom til å vekke stor oppsikt. Den norske statsministeren ga uttrykk for sin bekymring for NATOs militære strategi og avviste at Norge verken ville ta imot mellomdistanseraketter med

¹⁵⁵ NATO-rådet er alliansen øverste politiske organ og vedtak i rådet må være enstemmige for å være gyldige. NATOs råd fastlegger hovedprinsippene for forsvaret, det vil si de grunnleggende strategiske retningslinjer.

¹⁵⁶ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 07.12.57

¹⁵⁷ Ibid

atomladninger eller opprette atomlagre på norsk territorium. Hensynet til Sovjetunionen var nok en gang avgjørende.

Det store spørsmålet regjeringssjefene i NATO måtte forholde seg til på rådsmøtet var om det skulle utplasseres atomvåpen og mellomdistanseraketter under amerikansk kontroll i europeiske NATO-land. Dette var selvsagt noe Sovjetunionen ønsket å unngå. Etter sputnikoppskytningen ønsket amerikanerne også i fredstid å overføre atomladninger til flere europeiske land. Utplassering av de amerikanske rakettssystemene ”Thor” og ”Jupiter” i Europa skulle veie opp for de sovjetiske interkontinentale rakettene, og taktiske atomvåpen skulle virke så avskrekkende at et isolert angrep ville være utenkelig fra sovjetisk side. Khrusjtsjov var selvsagt svært stolt over utviklingen i den sovjetiske våpenteknologien, men advarte samtidig mot hva han anså som en aggressiv amerikansk atompolitikk i Europa. Ifølge Khrusjtsjov hadde Sovjetunionen nå bevisst sin våpenteknologiske overlegenhet, og det ville få store følger for de landene som ville anlegge aggressive amerikanske baser som truet Sovjetunionen eller noen av de andre sosialistiske landene.¹⁵⁸ Denne advarselen ble de europeiske statslederne nødt til å ta hensyn til i vurderingen av NATOs militærstrategi i Europa, og norske myndigheter nødt til å forholde seg til dette i forkant av dette viktige møtet.

Khrusjtsjov hadde truet med rakettagrep allerede under Suez-krisen, og den sovjetiske propagandaen knyttet til Sputnikoppskytningen var del av en større og dristigere taktikk. Sovjetunionens harde diplomati overfor Norge etter høsten 1956 var en del av denne dristige taktikken.¹⁵⁹ Sovjetunionen ville vise verden sin militære styrke. I ettertid innrømmet Khrusjtsjov at sputnikoppskytningen kun var et symbolsk motangrep mot USA og med en kostnad på en halv milliard rubler var prosjektet altfor dyrt.¹⁶⁰ Khrusjtsjov ble overbevist om at en fremtidig krig ville bli kjempet med langdistanseraketter, og han foretok store overføringer på forsvarsbudsjettet for å opprettholde sputnikprogrammet. Dette førte til store nedskjæringer i andre deler av forsvaret de påfølgende år. Allerede i desember 1957 gikk ryktene i Moskva om en overdreven propaganda om den tekniske overlegenheten og partipresidiet utstedte et direktiv om å ikke publisere flere detaljer om rakettene. Den sovjetiske propagandaen var selvmotsigende. På den ene siden ble det snakket varmt om nedrustning og bevaring av verdensfreden, mens det på den andre siden ble snakket om den overlegne sovjetiske våpentekniske utviklingen. Sovjeterne håpet kanskje at Vestens frykt for krig og sovjetisk overlegenhet ville skape en uønsket effekt i form av en sterk økning i det

¹⁵⁸ Utdrag fra intervju med Khrusjtsjov 22.11.57, i Hanak, H. 1972, s.87

¹⁵⁹ Hetland, Tom M. 1983, s.157

¹⁶⁰ Taubman, William 2003, s.379

amerikanske våpenbudsjett. Fokuset i den sovjetiske propagandaen måtte nå vendes tilbake til ”fredelig sameksistenspolitikken”.¹⁶¹ Khrusjtsjov brukte sputnikrakettene for det de var verdt både utenrikspolitisk, gjennom å legge press på USA og NATO, og innenrikspolitisk ved å styrke sin egen maktposisjon etter nesten å ha blitt styrtet av sine egne i sentralkomiteen sommeren 1957. Selv om Khrusjtsjov offisielt opprettholdt den kollektive maktstrukturen i partipresidiet var hans personlige makt nå bortimot enerådende, spesielt på det utenrikspolitiske plan. Ifølge hans sønn, Sergej N. Khrusjtsjov, så han seg selv som sin egen utenriksminister.¹⁶²

Den 4. desember 1957 mottok forsvarsminister Nils Handahl et konkret forslag fra USA om oppretting av atomlagre for NATO i Norge. De amerikanske våpenteknologiske framskrittene var så store at de i tillegg ville være i stand til også å kunne tilby mellomdistanseraketter til disposisjon for sine allierte. Militærledelsen i Norge ønsket det amerikanske tilbudet velkommen. Sjefen for forsvarsstaben, general Bjarne Øen, anbefalte sterkt et positivt svar på det amerikanske våpentilbudet.¹⁶³ Forsvarsministeren støttet seg til Øens anbefaling og stilte seg positiv til etablering av atomlagre på norsk jord, men samtidig avventende til spørsmålet om mellomdistanseraketter. Norske myndigheter var klar over faren for sovjetiske represalier dersom de skulle ta imot slike våpen.¹⁶⁴ Det var store diskusjoner rundt disse spørsmålene i Stortinget, og uenighetene var store også innad i de enkelte politiske partiene, med unntak av NKP, som var de største motstanderne av slike våpen i det norske forsvaret. Amerikanerne ønsket ikke å legge for mye press på norske beslutningstagere. Et slikt press mot et lite land kunne true samholdet i alliansen. I tillegg hadde nok amerikanerne en viss forståelse for at Norge måtte ta hensyn til sin mektige nabo i øst.

Den våpenteknologiske utviklingen og den økte internasjonale spenningen det siste året hadde ført til en omfattende politisk diskusjon om grunnprinsippene i den norske sikkerhetspolitikken. På en pressekonferanse i november 1957 sa statsminister Gerhardsen at ”hvis en fra NATO-hold eller andre hold blir bedt om å ta opp dette spørsmålet (basepolitikken) til ny vurdering, så går jeg ut fra at vi vil etterkomme dette.”¹⁶⁵ Det er imidlertid lite som tyder på at statsministeren ønsket en slik omlegging av alliansepolitikken. Uenighetene omkring den norske forsvars- og sikkerhetspolitikken ble klarere både i

¹⁶¹ Mićunović, Veljko 1980, s.327

¹⁶² Zubok, Vladislav og Constantine Pleshakov 1996, s.181

¹⁶³ SA, UUK, Handals redegjørelse 07.12.57

¹⁶⁴ SA, UUK, Finn Moes innlegg, 07.12.57

¹⁶⁵ Sitert fra Bjørlo, Stein 1973, s. 27

Arbeiderpartiet og i regjeringen. Dette var motsetninger som ble synliggjort i regjeringens arbeid i forkant av rådsrådet i Paris.

Sovjetiske fremstøt i forkant av rådsrådet i Paris

NATOs rådsråd i Paris i desember 1957 ble på forhånd ansett å være svært viktig for alliansens fremtid og for sikkerheten i Europa. Den endrede teknologiske og politiske situasjonen førte til at alliansens militære og politiske retningslinjer måtte opp til vurdering. Norges sikkerhetspolitikk sto ved en korsvei. Utplussing av atomlagre og mellomdistanseraketter på norsk territorium var det store spørsmålet. En beslutning om å plassere kjernevåpen på norsk territorium ville føre til en tettere integrering i alliansen og et kaldere forhold til Sovjetunionen. Dette ville bety et klart brudd med den alliansepolitikken Norge hadde ført siden 1949. Utenriksminister Lange hadde tidligere gjort det klart at en omlegging av basepolitikken kunne være en mulighet av hensyn til Alliansesamarbeidet. Den norske regjeringen måtte derfor vektlegge hensynet både til NATO og til Sovjetunionen i dette spørsmålet. Hva gjorde Sovjetunionen for å unngå en atomopprustning i Norge?

Rett før den norske delegasjonens avreise til Paris mottok Gerhardsen den 12. desember nok et brev fra Sovjetunionens statsminister, Nikolaj Bulganin. Brevet var en redegjørelse for den sovjetiske regjeringens syn på den internasjonale situasjonen. Tidspunktet for brevet var ikke tilfeldig, men hadde sammenheng med det nært forestående toppmøtet i NATO. Møtet i Paris ville bli retningsgivende for den kurs NATO og USA ville holde de neste årene, og Sovjetunionen ønsket derfor et ord med i laget. Sovjeterne ønsket å påvirke den norske holdningen. Bulganin advarte sterkt mot en atomopprustning av de europeiske NATO-landene, og spesielt Vest-Tyskland. Han understreket nok en gang at Norge utsatte seg for stor fare dersom norsk territorium ble brukt til utstasjonering av fremmede styrker eller kjernefysiske våpen. Bulganin etterlyste en norsk garanti som utelukket muligheten for utplussing av slike våpen i Norge, og hevdet at en slik garanti ville bidra til å normalisere den internasjonale situasjonen og styrke freden i Nord-Europa. I tillegg skisserte han planer om en ikke-angrepsavtale mellom NATO og Warszawapakt-landene, og atomfrie soner i Sentral-Europa. Han understreket at Sovjetunionens nye store fremskritt på det våpenteknologiske planet kun skulle bli brukt til en fredelig utvikling av samfunnet.¹⁶⁶

¹⁶⁶ Bulganins brev til Gerhardsen 12.12.57, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.94-104

Tom M. Hetland argumenterer i sin hovedoppgave for at arbeidet med talen allerede var godt i gang og at den norske regjering var såpass fortrolig med de sovjetiske standpunkt fra før. Derfor hadde ikke brevet noen direkte innvirkning på Gerhardsens tale i Paris.¹⁶⁷ Håkon Lie har på den annen side hevdet at brevet gjorde et dypt inntrykk på Gerhardsen og at den erklæring som ble utarbeidet sammen med Andreas Andersen og lagt fram i Paris var ”like meget et svar til Bulganin som et innlegg i debatten om NATOs fremtidige politikk”.¹⁶⁸ Flere delte Lies oppfatning av at det var en klar sammenheng mellom brevet og talen på grunn av deres sammenfallende temaer. Dette avviste utenriksminister Lange senere i Stortinget og presiserte at innlegget nærmest var ferdig utarbeidet før brevet ble mottatt.¹⁶⁹ En innrømmelse av Lange i Stortinget om at brevet hadde innvirkning på forarbeidet til rådsmøtet ville uansett ha vært svært usannsynlig. For Gerhardsen var det neppe nye og overraskende synspunkter Bulganin fremla i sitt brev. De sovjetiske holdningene var godt kjent fra før, blant annet gjennom Gerhardsens nære tilknytning til enkelte personer ved Sovjetambassaden de siste par årene. Allerede under besøket i Moskva 1955 hadde Gerhardsen fått et godt innblikk i Sovjetunionens utenrikspolitiske mål. Under Andreas Andersens møte med den sovjetiske ambassadøren en uke før brevet ble mottatt ble også de sovjetiske synspunkter presisert.¹⁷⁰

Hensikten med brevet var å klargjøre det sovjetiske synet på en atomopprustning av de europeiske NATO-landene, og dermed satset de på at dette kunne påvirke Norges avgjørelse om å unngå en utstasjonering av atomvåpen og raketter på norsk territorium. Den norske regjeringen var derfor innforstått med de sovjetiske synspunkter i forkant av møtet. De andre NATO-landene mottok også lignende brev og enkelte hevdet at Bulganin på denne måten hadde sneket seg til en usynlig plass i rådsmøtet. Brevet gjorde det vanskelig for den norske delegasjonen å godta en norsk atomopprustning. Gerhardsen var klar over at sovjeterne ville følge nøye med på hva som ble sagt på rådsmøtet. Bulganins brev må derfor ha vært en faktor som den norske statsministeren måtte forholde seg til. Det ble nærmest umulig for Norge å ikke ta et klart standpunkt i spørsmålet om utplassering av kjernevåpen. Det norske standpunktet ville antakeligvis ikke ha vært særlig annerledes dersom Bulganin ikke hadde sendt brevet, men Gerhardsen må imidlertid ha følt et ekstra press for å unngå komplikasjoner i forholdet til den sovjetiske regjeringen. Brevet bidro muligens til å forsterke det norske standpunktet, slik det fremsto i Gerhardsens tale. Likevel ble det endelige norske standpunktet tatt i dagene før møtet. Dette skjedde etter store diskusjoner, spesielt mellom Lange og

¹⁶⁷ Hetland, Tom M. 1983, s. 159

¹⁶⁸ Lie, Haakon 1975, s.95

¹⁶⁹ St.forh. 1958, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 23.01.58.

¹⁷⁰ RA, AA, Notat ang.samtale med den sovjetiske ambassadør, 02.12.57

Gerhardsen. Lange argumenterte nemlig for å utsette en endelig avgjørelse om kjernevåpen på norsk territorium.

Danmarks statsminister Hans Christian Hansen mottok et tilsvarende brev fra Bulganin den 14. desember. Formålet med dette brevet var som i brevet til Gerhardsen å legge ekstra press på den danske regjeringen i forkant av NATO-møtet. Den danske historiker Bent Jensen mener at det er grunn til å tro at brevet påvirket den danske regjering til å innta et lignende stilling som Norge på møtet, og at det bidro til å fremme det allerede eksisterende danske hensynet om ikke å provosere Sovjetunionen. Jensen har også spekulert på om det forelå en avtale som bandt Danmarks statsminister til å støtte Norge.¹⁷¹ En dansk delegasjon bestående av den danske stats- og utenriksminister H. C. Hansen, forsvarsminister Poul Hansen og finansminister Viggo Kampmann, hadde den 30.november et møte med Gerhardsen i det norske utenriksdepartementet. Det er tydelig at de to skandinaviske landene ønsket å stå samlet i de sikkerhetspolitiske spørsmål under det forestående rådsmøtet. Lange informerte utenrikskomiteen om at Norge og Danmark var enige om at det ikke var nødvendig å ta definitivt stilling til spørsmålet om utstasjonering av atomvåpen, og at det fra norsk side ble fremholdt at et amerikansk ønske om utplassering av atomvåpen på norsk territorium ikke ville stride mot baseerklæringen.¹⁷² Det offisielle kommunikeet fra møtet unngikk disse spørsmålene og var i følge VG ”fullstendig intetsigende”.¹⁷³ Dette standpunktet står i skarp kontrast til hva som ble sagt under Gerhardsens tale på rådsmøtet to uker senere.

Danske aviser rapporterte at Norge og Danmark ikke ville ta i mot atomladninger til de nye rakettprosjektilene (NIKE og Honest John), og den sovjetiske ambassadøren i Oslo, Mikhail Gribanov, var svært nysgjerrig på hva som ble sagt på dette ”hemmelige” møtet mellom de to skandinaviske NATO-landene. Et par dager etter møtet ble Gerhardsens sikkerhetspolitiske rådgiver, Andreas Andersen, på kort varsel invitert til den sovjetiske ambassaden. Ambassadøren fremhevet viktigheten for de skandinaviske lands forhold til Sovjetunionen at det ikke inntrådte noen endring i den norske basepolitikken. Han ga samtidig uttrykk for at det ikke var realistisk å tro at Norge eller Danmark ville forlate NATO. Andersen kunne ikke garantere noe overfor Gribanov, men sa at det var lite sannsynlig med noen omlegging av basepolitikken, eller med anskaffelse av atomvåpen.¹⁷⁴ Sovjeterne var dermed inneforstått med at det hersket en meningsforskjell mellom den norske statsministeren og den norske utenriksministeren i dette viktige spørsmålet.

¹⁷¹ Jensen, Bent 1999, s.519

¹⁷² SA, UUK, Langes redegjørelse, 07.12.57

¹⁷³ Bjørlo, Stein 1973 s.25

¹⁷⁴ RA, AA, Notat angående samtale med den sovjetiske ambassadøren, 02.12.57

Bulganins brevskrivning var et sterkt signal til NATO-landene i forkant av møtet, og brevene ble lest nøye, sammenliknet og diskutert under møtet. Det hersket ingen tvil om de sovjetiske synspunktene på det amerikanske våpentilbudet. Ingenting tyder på at Norge ble noe mer utsatt for sovjetisk press enn andre NATO-land. Bulganins brev til Gerhardsen var heller ikke skrevet i en spesielt skarp tone i forhold til brevene til de andre landenes statsledere. Sovjeterne så det som fordelaktig dersom det ville oppstå en splittelse i den vestlige alliansen. Det er vanskelig å si i hvilken grad uenighetene som oppsto under rådsmøtet hadde noen sammenheng med Bulganins brev.

Gerhardsens tale

Et utkast til innlegg i generaldebatten på NATOs rådsmøte ble utarbeidet av Utenriksdepartementet, og representerte Langes syn. Statsminister Gerhardsen skulle stå for hovedinnlegget fra norsk side og utkastet ble oversendt statsministerens kontor til behandling. Det hadde en varsom formulering som gikk ut på å ikke reise omstridte spørsmål eller spørsmål som kunne skape uønsket debatt. Lange ønsket å fortsette samholdslinjen i NATO og ønsket ikke å komme med definitive standpunkter.¹⁷⁵ Andreas Andersen, i samarbeid med Gerhardsen, overtok jobben med å forberede talen til rådsmøtet og gjorde vesentlige forandringer i utkastet fra UD. De valgte å understreke den norske basepolitikken som et argument for å utsette avgjørelsen om å ta i mot det amerikanske tilbudet om raketter og atomlagre. På denne måten ville det være klart at Norge ikke ønsket kjernevåpen på eget territorium. Omgjøringen av UD's utkast ble sterkt kritisert av Lange og forsvarsminister Nils Handal, og intense drøftinger fant sted i den norske delegasjonen i Paris dagen før talen. Lange reagerte sterkt på at Norge skulle avvise et tilbud om våpenbistand.¹⁷⁶ Selv om talen ble finpusset så var ikke Lange fornøyd med en del av formuleringene i den endelige versjonen. Lange hadde i lengre tid vært kritisk til hva han anså å være signaler fra Statsministerens kontor som hadde gått under hånden til russerne om at Norge ikke ville tillate mellomdistanseraketter på norsk område.¹⁷⁷

Gerhardsen entret talerstolen på rådsmøtet den 17. desember 1957 og holdt overraskende nok talen på norsk. Den norske basegarantien ble stadfestet og Gerhardsen

¹⁷⁵ Bjørlo, Stein 1973 s. 36-41

¹⁷⁶ Ibid, s.47.

¹⁷⁷ Tammes, Rolf 1989, s.210

understreket at det ikke fantes noen grunn til å endre på denne. Videre sa statsministeren: ”Vi har i Norge heller ingen planer om å la opprette lagre av atomvåpen på norsk område eller installere utskyttingsbaser for mellomdistanseraketter.”¹⁷⁸ Denne delen av talen kom til å stå som den atomgarantien Sovjetunionen hadde vært ute etter.

Gerhardsen foreslo videre å utsette prinsippvedtaket om utplassering av mellomdistanseraketter i Vest-Europa. Dette var det stor uenighet om på møtet. Likevel stemte Norge for prinsippvedtaket til slutt. Grunnen til det var at slike forslag måtte være enstemmige fattet i rådet, og man ønsket ikke å foreta seg noe som ville bli oppfattet som et veto mot forslaget.¹⁷⁹ Hensynet til alliansesamarbeidet ble dermed vektlagt samtidig som Norge fikk ytret sin skepsis til vedtaket. Utenriksminister Lange ga uttrykk for at det var russernes utspill om at de hadde innført alle slags typer raketter i sitt forsvar som ble avgjørende for den norske støtten til vedtaket.¹⁸⁰ Khrusjtsjovs sabelrasling hadde gjort et sterkt inntrykk på utenriksministeren og resten av NATO-rådet. I sluttkommunikatet fra møtet heter det under punkt 20 at: ”i lys av Sovjetsamveldets nåværende politikk i spørsmålet om nye våpen, har rådet besluttet at mellomdistanseraketter må stilles til disposisjon for NATOs øverstkommanderende i Europa.”¹⁸¹

Prinsippvedtaket som ble fattet i Paris gikk ut på at NATOs øverstkommanderende skulle kunne disponere lagre av atomsprengladninger og mellomdistanseraketter. Lange begrunnet det norske samtykket til vedtaket: ”Så lenge det ikke er mulig til å nå frem til en virkelig avspenning, må NATO-landene i fellesskap sørge for å opprettholde det nødvendige militære beredskap.”¹⁸² Gerhardsen hadde i sin tale gitt klar beskjed om at atomvåpen og mellomdistanseraketter ikke var ønskelig på norsk territorium. Regjeringsjefene i NATO-landene ble enige om at man måtte unngå en kjernefysisk kapprustning mot Sovjetunionen og heller forsøke å innlede nedrustningstiltak mellom de to blokkene for å oppnå ny avspenning.

Gerhardsens tale vakte stor oppsikt internasjonalt, og preget overskrifter og kommentarspalter i verdenspressen. Sovjetiske diplomater ga i tiden etter møtet et sterkt uttrykk for tilfredshet med innholdet i talen. Den sovjetiske ambassadøren i Paris roste den kloke norske holdningen på NATO-møtet i en samtale med den norske ambassadøren Rolv Andvord. I et notat til UD skriver Andvord: ”Jeg har hatt meget med russerne å gjøre i mange

¹⁷⁸ Gerhardsen, Einar 1967, s.148-149

¹⁷⁹ Bjørlo, Stein, 1973 s.54

¹⁸⁰ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse 15.04.58

¹⁸¹ SA, UUK 15.04.58

¹⁸² Lange begrunnet også avgjørelsen med at slike våpen først ville være klare til levering engang i 1959 og at det derfor var lite heldig å låse fast situasjonen. I mellomtiden kunne man konsentrere seg om å igangsette nedrustningsforhandlingene igjen. St.forh.1958, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 23.01.58.

år og hørt meget vennlig om Norge, men aldri har jeg hørt en så kraftig hyldest.”¹⁸³ Også Sovjetunionens ambassadør i Oslo ga overfor Andreas Andersen uttrykk for sin regjeringens tilfredshet med standpunktet som var inntatt når det gjaldt basepolitikk, atomvåpen og mellomdistanseraketter.¹⁸⁴ I sin tale til det øverste Sovjet den 21. desember trakk Khrusjtsjov fram det norske og det danske innlegget på rådsmøtet. Han ønsket uttalelsene velkomne og advarte samtidig andre europeiske land mot å utstasjonere atombaser og rakettvåpen.¹⁸⁵ Den 15. desember trykket Pravda en lederartikkel med overskriften: ”Vest-Europas folk fordømmer NATOs krigsforberedelser”.¹⁸⁶ I denne lederen ble det hevdet at folket i Vest-Europa krevde et klart svar fra deres myndigheter på budskapet fra Bulganin. Det amerikanske våpentilbudet ble kraftig fordømt i sovjetisk media, og det ble omtalt som aggressivt og farlig for den europeiske sikkerheten. I forbindelse med Gerhardsens tale kunne Pravda konstatere at ”det er blitt mer og mer opplagt at det har oppstått problemer på møtet som vil kunne velte forhandlingene om organiseringen av NATO”.¹⁸⁷ Pravda kalte det norske og danske standpunktet for et modig innspill på møtet, og de skrev at det bidro til å understreke de politiske forskjellene i Vest-Europa.¹⁸⁸ Disse presseoppslagene viste at sovjeternes inntrykk av talen var oppriktig positive.

Også innad i Arbeiderpartiet hadde talen vakt oppsikt. Allerede før møtet var det klare tegn på at den ellers så samstemmige oppslutningen rundt NATO-politikken var i ferd med å slå sprekker i partiledelsen. På landsmøtet i Arbeiderpartiet i mai 1957 var det blitt vedtatt at atomvåpen ikke måtte plasseres på norsk jord. Vedtaket fra landsmøtet ble dermed praktisk talt bindende for regjeringen og partiets stortingsgruppe, og Gerhardsen henviste til vedtaket da han redegjorde om NATO-møtet for partiets landsstyre i januar 1958.¹⁸⁹ Han mente derfor at han hadde ryggdekning for sin tale i Paris. I en samtale med LO-leder Konrad Nordahl uttrykte Lange bekymring for situasjonen. Gerhardsen, Finn Moe og Andreas Andersen hadde hovedansvaret for talen på rådsmøtet og dette var uheldig med henblikk på hva Lange anså som ”anti-NATO” holdninger. Stortingsrepresentant Olav Watnebryn fra Arbeiderpartiet skal i en samtale med Andersen ha blitt fortalt at Norge burde legge om sin politikk slik at man ble sparket ut av NATO.¹⁹⁰ Det er meget oppsiktsvekkende hvis Andersen skal ha uttalt dette og neppe forenlig med hva Gerhardsen sto for. Likevel er det verdt å merke

¹⁸³ RA, UD 34.4/99, Fortrolig notat fra ambassaden i Paris, 24.12.57

¹⁸⁴ RA, AA, Notat fra samtale med ambassadør Gribanov, 23.12.57

¹⁸⁵ Khrusjtsjov, Nikita 1958, s. 379

¹⁸⁶ Pravda 15.12.57

¹⁸⁷ Pravda 18.12.57

¹⁸⁸ Pravda 27.12.57

¹⁸⁹ Lie, Håkon 1975, s.98

¹⁹⁰ Nordahl, Konrad 1992, s.150

seg at Andersens holdning til NATO var svært forskjellig fra regjeringens, og som sikkerhetspolitisk rådgiver for statsministeren hadde han helt klart innflytelse på den norske politikken.

Flere sentrale arbeiderpartipolitikere satt igjen med inntrykk av at det hadde skjedd en endring i sikkerhetspolitikken. Trygve Lie skal ha sagt at: ”Nå står vi på farten til å melde oss ut av NATO.”¹⁹¹ Lange fryktet at hans dager som utenriksminister snart var over og at Finn Moe ville overta for ham.¹⁹² Til tross for dette hevdet Gerhardsen at det ikke fantes noen grunnleggende uenighet om NATO-politikken i Arbeiderpartiet.¹⁹³ Statsministeren ble forskånet fra den skjulte kritikken, noe som må ses i sammenheng med Arbeiderpartiets enhetstanke i utenrikspolitikken. En åpen splittelse i regjeringspartiet ville Sovjetunionen sannsynligvis kunne bruke til sin fordel med tanke på å overtale Norge til å forlate alliansen. Ifølge et UD-notat til Lange skal ambassadesekretær Semjon Beljakov i et møte med en UD-representant ha forklart at de oppfattet styringen av den norske utenrikspolitikken som forflyttet fra Utenriksdepartementet til statsministerens kontor.¹⁹⁴ Denne uttalelsen var nok ment for å skape splid i den norske regjeringen, og viser at sovjeterne kjente godt til uenighetene i regjeringspartiet og forholdet mellom Utenriksdepartementet og Statsministerens kontor. De interne stridighetene ble likevel forsøkt holdt skjult for ikke å sende ut uklare signaler. Da utenriksminister Lange redegjorde for Paris-møtet i Stortinget i januar 1958 ga han inntrykk av at det hadde hersket full enighet i den norske delegasjonen og at regjeringen sto samlet i utenrikspolitikken.

Flere brev fra Bulganin

Statsminister Bulganin sendte i januar 1958 to brev til Gerhardsen. Det ene brevet ble sendt til statsledere i de fleste FN-land. Her ble det redegjort for et sovjetisk forslag til internasjonal avspenning som skulle ta utgangspunkt i en ikke-angrepspakt mellom NATO-landene og Warszawapakt-landene. Den sovjetiske regjeringen foreslo samtidig at de ønsket å opprette bilaterale ikke-angrepspakter mellom medlemslandene i de to forsvarsblokkene. Dette forslaget var nevnt i det andre brevet Gerhardsen mottok fra Bulganin, men ingen konkrete forslag eller tilbud om en slikt bilateral pakt mellom Norge og Sovjetunionen ble fremsatt.

¹⁹¹ Lie, Håkon 1975, s. 99

¹⁹² Nordahl, Konrad 1992, s.148

¹⁹³ Gerhardsen, Einar 1972, s.269

¹⁹⁴ Nordahl, Konrad 1992, s.150

Det andre brevet tok for seg hvordan Sovjetunionen så på Norges rolle i å bevare freden i Nord-Europa. Bulganin uttrykte tilfredshet med de norske uttalelsene på NATO-møtet om å avslå og utstasjonere kjernefysiske våpen og mellomdistanseraketter på norsk territorium, men opprettholdt kritikken om at Norge tidligere hadde besluttet å ta i mot amerikanske rakettvåpen. Bulganin siktet her til anskaffelsen av rakettssystemene Honest John og NIKE. Norge kunne med andre ord gjøre mer for ”å forvandle Nord-Europa til en virkelig sone for fred og ro”.¹⁹⁵ I svarbrevet fra Gerhardsen ble anskaffelsen av de norske rakettvåpnene forsvart. Kritikken mot våpnene oppfattet Gerhardsen som urimelige og understreket at disse kun var ment som forsvarsvåpen som bare ville benyttes ved et mulig militært angrep på Norge. Han understreket at det måtte være Norges egen sak å avgjøre hvilke forsvarsvåpen de norske styrkene skulle være utstyrt med.¹⁹⁶ Utenriksminister Lange forsvarte våpnene med å si at disse rakettene med kort rekkevidde var standardutstyr i ethvert moderne forsvar. Lange utelukket ikke at motivet med brevet var å svekke samholdet i NATO, og for å hindre nye tiltak som kunne styrke NATOs forsvarsberedskap.¹⁹⁷ Slik sett kunne Gerhardsens tale på Paris-møtet og den oppmerksomhet den fikk være en plattform for en økt Sovjet-propaganda mot samholdet i NATO. Likevel hevdet Lange at den norske regjeringen måtte forutsette at sovjeterne hadde et oppriktig ønske om å komme frem til en reell avspenning. På bakgrunn av uttalelser fra sovjetiske ledere mente den norske regjering at Sovjetunionen nå hadde en viss tillit til Norges fredelige hensikter og at de hadde avfunnet seg med medlemskapet i NATO.¹⁹⁸ Under behandlingen av Gerhardsens tale i Stortinget hersket det stor enighet om at den fikk frem det som var viktig i den norske sikkerhetspolitikken. Dersom sovjetiske myndigheter forsøkte å legge ytterligere press på sikkerhetspolitikken kunne den norske regjeringen peke på innholdet i Gerhardsens Paris-tale.

Gerhardsen hadde kommet inn på nedrustningsspørsmålet i talen, og foreslått at stridsspørsmålene kunne løses ikke bare gjennom forhandlinger i FN, men også gjennom direkte forhandlinger mellom USA og Sovjetunionen. Etter rådsmøtet var Gerhardsen og Lange blitt enig i at man burde forsøke å formidle en kontakt mellom de to lands statsledere. Tilbakemeldingene fra USAs president Dwight D. Eisenhower var positive. Det samme var meldingene fra Sovjets regjering, som ble formidlet gjennom ambassadør Gribanov i Oslo. Drøftingene med russerne kom i gang og foregikk i det skjulte både i Oslo og i FNs

¹⁹⁵ Bulganins brev til Gerhardsen 08.01.58, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.104-116

¹⁹⁶ Gerhardsens brev til Bulganin 25.01.58, i Holst, Johan Jørgen 1967, s. 116-118

¹⁹⁷ St.forh.1958, utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 23.01.58

¹⁹⁸ Ibid

hovedkvarter. Den amerikanske utenriksminister John Foster Dulles ble under tiden mer skeptisk til denne kanalen og forhandlingene brøt til slutt sammen. I følge Gerhardsen gikk både president Eisenhower og den sovjetiske regjering inn for forhandlingslinjen mens Foster Dulles motarbeidet forslaget. Det var ifølge Gerhardsen sistnevntes enerådighet i amerikansk utenrikspolitikk som gjorde at forhandlingene brøt sammen.¹⁹⁹

Det er interessant å merke seg at Sovjetunionen stilte seg positiv til å bruke NATO-landet Norge som en formidler mellom de to supermaktenes ledere i et så viktig spørsmål. Dette bør ses på som en sovjetisk anerkjennelse av Norges avskjermingspolitikk i NATO og at de dermed kunne stole på at Norge ville fungere upartisk i forhandlingene. Selv om det ikke ble opprettet noen direkte kontakt mellom den amerikanske og den sovjetiske regjering, virker det som om Norge nå hadde opparbeidet seg sterk godvilje i Kreml. Norges holdning på rådsmøtet var nok sterkt medvirkende til at sovjeterne godtok Norges formidlerrolle. Tom M. Hetland hevder at det kan ha vært et sovjetisk ønske å binde Norge til brobyggerrollen i utkanten av den vestlige alliansen, slik at steget til nøytral status ville være kort.²⁰⁰ Det finnes, etter hva jeg kan se, ikke noe grunnlag for å tro at Sovjetunionen ønsket å bruke Norges rolle i disse forhandlingene som et spill for å oppnå norsk nøytralitet. Det var i hvert fall ikke det som var hovedhensikten, men på sikt kunne et slikt resultat vært en slags bonus for sovjeterne. Hensikten med forhandlingene, sett fra sovjetisk perspektiv, var å få til en dialog med amerikanerne og Norges rolle var av en klart underordnet og formell karakter.

Utenriksminister Lange tolket den sovjetiske interessen for bilaterale forhandlinger med USA dit hen at de sovjetiske lederne, på grunn av deres våpenteknisk fremskritt, nå følte de var i en sterkere forhandlingsposisjon. Det var også et sovjetisk ønske om å forhandle direkte med en motpart som var mindre bundet av at de måtte rådføre seg med sine forbundsfeller, slik tilfellet hadde vært i FNs nedrustningskommisjon.²⁰¹ Norges rolle som formidler kom ikke til å prege det bilaterale forholdet til Sovjetunionen eller den sovjetiske politikken overfor Norge, og ble heller ikke tatt opp under samtaler mellom norske og sovjetiske diplomater og politikere i ettertid.

¹⁹⁹ Gerhardsen, Einar 1972, s. 280

²⁰⁰ Hetland, Tom M. 1983, s.163

²⁰¹ St.forh. 1958, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksminister Lange, 23.01.58

Skandinavisk forsvarsforbund og atomfri sone

Fra midten av 1950-tallet dukket det opp konkrete forslag fra flere hold om opprettelse av atomvåpenfrie soner og militært uttynnede deler av Europa. Blant annet gjorde tidligere amerikansk ambassadør i Moskva, George A. Kennan, seg bemerket med sine synspunkter omkring nedrustning og sin motstand mot utplassering av atomvåpen i Vest-Tyskland. Kennans avvikende holdninger i forhold til deler av amerikansk utenrikspolitikk ble benyttet som grunnlag for flere norske NATO-skeptikers argumentasjon for en større avskjerming fra organisasjonen. Gerhardsen var inspirert av Kennan og henviste til ham under talen på NATOs rådsmøte i Paris i 1957 da han foreslo at spørsmålet om en militær uttynning i Europa nå måtte vurderes av NATO-rådet. Kennan hadde stor gjennomslagskraft med sin forelesningsserie på BBC, og var en politisk røst man ble tvunget til å forholde seg til enten man likte hans synspunkter eller ikke. Kennan hevdet at trusselen fra Sovjetunionen lå på det politiske plan framfor det militære, og kampen måtte derfor kjempes innenfor de politiske sfærer istedenfor i den militære sfære. Den kalde krigen kunne ikke løses militært og man måtte derfor bruke nedrustning og diplomatiet som et politisk våpen for å overvinne sovjeterne.²⁰²

Den sovjetiske kampanjen for å hindre utplassering av amerikanske atomlagre og raketter i Europa fremkalte nye nedrustningsforslag om internasjonal våpenkontroll og demilitariserte soner. Et slikt forslag ble fremsatt av Polens utenriksminister, Adam Rapacki, i oktober 1957 og ble støttet av Sovjetunionen. Forslaget gikk i hovedsak ut på å opprette en kjernevåpenfri sone i Sentral-Europa, bestående av Polen, Tsjekkoslovakia og begge de to tyske statene. Etter urolighetene høsten 1956 hadde Norges forhold til Polen og det nye lederskapet til statsminister Gomulka blitt sterkt forbedret. Dette førte blant annet til et norsk - polsk samarbeid for å fremme avspenning i Europa. En henvendelse fra den polske ambassadøren i Norge til Gerhardsen i forkant av NATO-møtet i desember 1957 påvirket Gerhardsens tale i Paris. Den polske ambassadøren skal ha redegjort for innholdet i Rapacki-planen, som Gerhardsen nevnte i positive ordelag i Paris-talen.²⁰³ Med små modifikasjoner tilsluttet den norske regjeringen seg til Rapacki-planen. Kun forsvarsminister Nils Handal var imot planen, og fryktet en svekkelse av forsvaret i Sør-Norge samt negative reaksjoner fra USA og Vest-Tyskland. Det var også stor motstand mot den norske støtten i Stortinget og i opposisjonspartiene. Høyres representanter Erling Petersen og John Lyng hevdet blant annet

²⁰² Kennan, George 1957, s.16-20 og s.26

²⁰³ Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.246

at regjeringen helt unødige hadde pådratt seg alliansens vrede.²⁰⁴ Rapacki-planen møtte stor motstand i NATO-alliansen og strandet på rådsmøtet høsten 1958. Det var kun Norge og Canada som støttet forslaget. Bulganin bet seg merke i den norske regjeringens positive innstilling til forslaget om å opprette en atomfri sone i Europa, og lanserte sin egen plan for et militært uttynnet Nord-Europa. .

Rapacki-planen bygde videre på Polens statsminister Gomulkas tanker om et utvidet fredelig samarbeid mellom Østersjø-landene. Disse tankene var først blitt luftet under Khrusjtsjovs og Bulganins besøk i Helsingfors i juni 1957. Bulganin hadde ved flere anledninger ytret et ønske om å gjøre Nord-Europa til et militært uttynnet område. I brevet til Gerhardsen i mars 1957 argumenterte han for å gjøre den nordlige regionen av Europa om til en sone med ”stabil og ubrytelig fred”.²⁰⁵ Sovjetunionen ønsket å få Norge med på et slikt samarbeid for å unngå et tettere militært samarbeid med Vest-Tyskland i Østersjø-området. Istedenfor ønsket Bulganin at det skulle dannes en militært uttynnet sone bestående av landene rundt Østersjøen. Statssekretær Georg Krane i utenriksdepartementet forsto det slik at det var en forutsetning for sovjeterne at Norge ble en del av dette samarbeidet.²⁰⁶ Den sovjetiske ambassaderåd Nikolaj I. Moljakov forsøkte å overbevise Andreas Andersen om at det kunne skje uten å medføre noen omlegging av norsk utenrikspolitikk”.²⁰⁷ Norske myndigheter på sin side anså ikke Norge som en del av Østersjø-området og avsto forslaget. Det ville i tillegg oppstått et svært komplisert forhold til NATO dersom Norge hadde blitt med i et slikt samarbeid. Antagelig var det nettopp det sovjeterne forsøkte å oppnå med forslaget.

Norges motvilje til å være med på et slikt samarbeid utsatte dermed den sovjetiske planen, og noe konkret tilbud om å danne en ”Østersjøpakt” kom aldri fra sovjetisk hold. Hvor seriøst dette forslaget egentlig var er vanskelig å si, men selv med et så klart norsk avslag ble ikke Østersjø-ideen fullstendig lagt bort av sovjeterne. Den norske ambassaderåd i Moskva, Sigurd Ekeland, mente at Østersjøplanen avdekket Sovjet-samveldets ønsketenkning eller diplomatiske langtidspanlegging overfor Norden: ”Målet synes å være å få etablert en sikkerhetssone nordvest for Sovjet-samveldet, hvor de vestlige stormakter ikke har noe militært fotfeste som kan brukes til angrep eller motangrep mot Sovjet-samveldet.”²⁰⁸ Forslaget ville altså binde Norge til ytterligere garantier mot stasjonering av fremmede baser

²⁰⁴ Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s. 245-248

²⁰⁵ Tamnes, Rolf 1982, s. 3

²⁰⁶ RA, UD 34.4/99, Hemmelig UD-notat fra Georg Krane, 13.01.58

²⁰⁷ RA, UD 34.4/99, Fortrolig notat fra A. Andersen, 11.09.57

²⁰⁸ UD, 34.4/99, Brev fra Sigurd Ekeland til utenriksdepartementet, 06.01.60

og våpen på norsk territorium. Ideen om en selvstendig Østersjøpakt ble brakt på bane igjen våren og sommeren 1959, og kan ha vært et ledd i forberedelsene til det planlagte Norden-besøket til Khrusjtsjov. Under et møte med statsminister Gerhardsen og handelsminister Skaug i april 1959 gjorde ambassadør Gribanov oppmerksom på hva slags muligheter Østersjø-området hadde til å bli en nordeuropeisk fredssone. Han så for seg et forbund drevet av nøytralitetspolitikken til Sverige og Finland og den fredspolitikken som ble ført av Sovjetunionen, Polen og Øst-Tyskland.²⁰⁹ Gerhardsen avfeide den sovjetiske henvendelsen med å si at så lenge ikke Norge var noen Østersjøstat, så ville denne typen spørsmål fortone seg som uaktuelle for Norge.²¹⁰ En slik Østersjø-allianse virket nærmest tåpelig, og norske myndigheter brukte liten tid på denne saken. Derimot var den viktig for den sovjetiske langtidsplanleggingen. Sovjeterne forsøkte å få Norge til å innse at et sikkerhetspolitisk samarbeid mellom de nordeuropeiske landene ville skape et større og tryggere grunnlag for fred. Det var viktig å belyse overfor norske myndigheter at en varig fredsløsning var avhengig av alternativer til hva de anså som en krigersk allianse i NATO. Sovjeterne forsto at dersom det ikke fantes troverdige alternativer så ville ikke Norge være interessert i å trekke seg fra NATO-samarbeidet.

Tanken om et nordisk forsvarssamarbeid ved siden av NATO ble introdusert av Sovjetunionen i 1958, noe som vakte oppsikt siden de hadde vært sterk motstander av et lignende forslag i 1949. Sovjeterne kan ha oppfattet situasjonen i NATO som såpass labil etter rådsmøtet i 1957 at de nå så en mulighet for å foreslå en alternativ sikkerhetsforankring for de nordiske NATO-landene. De så for seg en nøytral nordisk allianse uten atomvåpen som kunne trygge freden i Nord-Europa. En svekket NATO-allianse og en forsterket regional forsvarsallianse i nord uten ville, ifølge sovjeterne, utgjøre en mindre trussel for Sovjetunionens sikkerhet. Bulganin hadde i sitt brev til Gerhardsen i januar 1958 påpekt at Norges og Danmarks avslag på tilbudet om utplassering av kjernefysiske våpen på eget territorium, og det faktum at Sverige og Finland ikke hadde slike våpen, hadde skapt ”forutsetninger for å forvandle hele Nord-Europa til en sone som er fri for atom- og vannstoffvåpen”.²¹¹ Selv om norske myndigheter kjente til de sovjetiske tankene om en slik sonemodell fra før, var dette første gang det ble lagt fram så eksplisitt. Det sovjetiske initiativet var oppsiktsvekkende og hadde en klar sammenheng med henholdsvis den norske og danske statsministerens taler under rådsmøtet i desember. De skandinaviske holdningene

²⁰⁹ RA, AA, Notat angående samtale mellom Gerhardsen, Skaug og Gribanov, 02.04.59

²¹⁰ Ibid

²¹¹ Bulganins brev til Gerhardsen 08.01.58, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.104-116

kunne utnyttes fra sovjetisk hold for å få til en forandring i disse landenes sikkerhetsorientering og for å kunne få stadfestet bindende garantier om atompolitikken fra dem.

Det virker som om Bulganin i sitt brev ønsket en mer formell og omfattende garanti fra de skandinaviske land, enn det som allerede var blitt gitt under rådsmøtet. Khrusjtsjov uttrykte samtidig et ønske om å besøke de skandinaviske landene, og det sovjetiske forslaget kan ha vært et forsøk på å påvirke den politiske debatten i Norden i forkant av et slikt besøk. Det var også viktig for sovjeterne å vise overfor Sverige at de hadde fredelige hensikter. Enkelte svenske aviser og politikere hadde begynt å argumentere for et svensk medlemskap i NATO og en beskyttelse under alliansens atomvåpenparaply. En slik tanke om en fellesnevner for de skandinaviske lands sikkerhetspolitikk hadde aldri eksistert tidligere i den sovjetiske utenrikspolitikken. Sovjetunionen hadde inntatt en langt vennligere holdning til nordisk samarbeid etter Finlands innlemmelse i Nordisk råd i 1955. Det sovjetiske initiativet ble tatt i mot med stor skepsis blant norske politikere. På stortinget var det kun NKPs representant Emil Løvlien som stilte seg positiv til det sovjetiske utspillet.²¹²

Georg Krane ble presentert for det sovjetiske ønsket om et skandinavisk forsvarssamarbeid under en middag med ambassadesekretær Beljakov ved den sovjetiske ambassade. Beljakov begrunnet forslaget med signaler som var kommet fra offisielt svensk hold. Svenskene ønsket en forsterking av sikkerheten i Sverige og Nord-Europa ved å opprette et skandinavisk forsvarsforbund. Beljakov mente at Finland måtte holdes utenfor et slikt samarbeid og at Norge og Danmark ville inneha en ”mellomstatus” overfor NATO. Det ville si at landene kunne fortsatt være medlemmer av NATO, men skulle ikke involvere seg i NATOs engasjementer og aksjoner utenfor sitt område.²¹³ Beljakov pekte på en undersøkelse han hadde gjort som viste at ingen forsvarsorganisasjon hadde overlevd i mer enn 25 år, og han antydte at NATO snart ville møte sitt endelikt. Han hevdet at ”Norges og Danmarks formelle tilknytning var av sekundær interesse så lenge man kunne få et forsvarsforbund som kunne danne et politisk skjerm Brett omkring de tre land”.²¹⁴ På spørsmål fra Krane bekreftet Beljakov at dette initiativet hadde sin bakgrunn i Bulganins tanker om en atomfri sone i Nord-Europa og han uttrykte forbauselse over den norske mottagelsen av dette forslaget.

Gerhardsen hadde i svarbrevet til Bulganin forundret seg over at forslaget om et atomfritt Nord-Europa ikke inkluderte de områder som lå innenfor Sovjetunionens grenser.

²¹² St. forh. 1958, Stortingsbehandlingen av utenriksministerens redegjørelse, 30.01.58

²¹³ RA, UD 34.4/99, Hemmelig notat fra Georg Krane, 30.01.58

²¹⁴ Ibid

Beljakov presiserte at det sovjetiske forslaget gikk ut på å trekke tilbake tropper på begge sider av grensen. Sovjetunionens 150 baser i nord kunne man ”ikke uten videre gå med på å ødelegge, men de kunne kanskje ”tas ut av bruk” foreløpig”.²¹⁵ Det var innlysende at Sovjetunionen måtte komme med motytelser, ellers ville en slik soneløsning føre til en ensidig svekkelse av norsk sikkerhet. Dette viser at Sovjetunionen var villig til å gå i konkrete forhandlinger med Norge for å få til en slik løsning.

Da Beljakov møtte Krane igjen et par måneder senere berømmet han det positive norske synet på styrkingen av freden som hadde blitt uttrykt på det foregående nordiske utenriksministermøte i mars 1958. Beljakov mente at det ble vurdert meget positivt fra sovjetisk side med en utvikling mot økende felles politiske standpunkter i Skandinavia.²¹⁶ Tanken om et skandinavisk forsvarssamarbeid og atomfri sone hadde nærmest blitt lagt død på det nordiske utenriksministermøtet i mars 1958, men sovjeterne tolket likevel signalene fra de skandinaviske landene som positive til tanken om et militært samarbeid i regionen.

Det sovjetiske fremstøtet må forklares på flere måter. Et skandinavisk forsvarsforbund ville helt klart svekke de norske og danske båndene til NATO på et tidspunkt da uenighetene i alliansen var store om den fremtidlige forsvarsstrategi. Spørsmålet om utplassering av atomvåpen i Vest-Europa skapte uenigheter både mellom NATO-landene og internt i de enkelte NATO-land, til tross for at alliansen utad ga inntrykk av at de samlet sto bak de nye forsvarsstrategiene. Gjennomføringen av det sovjetiske initiativet om et skandinavisk forsvarsforbund ville virket som en kile som ble slått inn i NATO, og kunne ført til en enda større splittelse i alliansen. På den annen side ville Sveriges nøytralitet være i fare dersom de skulle alliere seg med to NATO-medlemmer. Sovjetunionen må ha satset på at den svenske nøytraliteten var urokkelig og at de heller kunne påvirke den norske og danske måten å orientere seg på sikkerhetspolitisk. Dette var et dristig spill siden enkelte politiske kretser i Sverige diskuterte muligheten for et svensk medlemskap i NATO. Etter møtene med ambassaderåd Beljakov konkluderte Georg Krane med at Sovjetunionens primære interesse var å isolere Skandinavia fra Vesten, slik han også oppfattet at de forsøkte å isolere Vest-Europa fra USA.²¹⁷ Det ble nok lagt merke til i Moskva at enkelte amerikanske medier oppfattet den norske og danske holdningen på rådsmøtet i Paris som nøytralistisk. Stortingsrepresentant Alv Kjøs (Høyre) ga uttrykk for bekymring for en svekkelse av alliansen etter at New York Times publiserte en kritisk artikkel med overskriften

²¹⁵ RA, UD 34.4/99, Hemmelig notat fra Georg Krane, 30.01.58

²¹⁶ RA, UD 34.4/99, Fortrolig notat fra Georg Krane, 26.03.58

²¹⁷ RA, UD 34.4/99, Hemmelig notat fra Georg Krane, 30.01.58

”Skandinavisk nøytralisme innebærer fare for den atlantiske alliansen”, og etter at den tidligere engelske forsvarsministeren Samuel Shinwell hadde uttalt at Danmark og Norge like godt kunne tre ut av Atlanterhavspakten.²¹⁸

Ved den sovjetiske ambassaden i Oslo øynet man håp om at Norge kunne bli et nøytralt land og det ble antydning av forsiktig hvilke fordeler dette ville ha for Norge. Da Kjell Eliassen ved UDs 2.politiske kontor diskuterte selfangstavgiften med en ambassaderåd ved den sovjetiske ambassaden et par uker etter Gerhardsens store tale, ble det fremsatt store lovnader overfor Norge dersom de ble et nøytralt land. Den sovjetiske ambassaderåden lovte at hvis Norge slo inn på en nøytralistisk linje i utenrikspolitikken, ”så kunne vi fange sel og fiske hvor vi ville – om det så var i det Kaspiske hav.”²¹⁹ Disse uttalelsene ble ikke tatt alvorlig av Utenriksdepartementet, og var nok først og fremst et soloutspill fra den sovjetiske ambassaderåden. Den sier likevel noe om stemningen ved den sovjetiske ambassaden. En norsk utmelding av NATO ville bli sett på som en stor seier for det diplomatiske arbeidet i Norge. En omlegging av den norske sikkerhetspolitikken i retning av sovjetiske ønsker ville sette det sovjetiske ambassadepersonellet i godt lys i Moskva. Med slike resultater ville muligheten for en forfremmelse øke for det sovjetiske ambassadepersonellet. Det virker som de sovjetiske diplomatene gikk litt lenger i sine påvirkningsforsøk enn hva ledelsen i Kreml gjorde. Om dette var ønskelig fra den sovjetiske ledelsens side er vanskelig å si, men norsk UD oppfattet som regel slike utspill fra ambassaden som lite seriøse og realistiske. Georg Krane reagerte på den sovjetiske ambassaderådens utspill med å advare mot den manglende seriøsiteten i utspillet, og regnet med at Kreml ikke ville verdsette hans ”kjekke” opptreden.²²⁰ Krane hadde mye kontakt med representantene ved den sovjetiske ambassade i denne perioden, spesielt i saken om å få i stand et skandinavisk forsvarsforbund, og diplomatene kan ha følt at Krane var i en slik stilling som gjorde at man kunne føre litt mer uformelle samtaler med ham.

Det sovjetiske initiativet om et skandinavisk forsvarssamarbeid resulterte ikke i konkrete forhandlinger med norske myndigheter. Det norske avslaget var klart og tydelig. Lite tyder på at en slik ordning hadde støtte i verken Stortinget eller i regjeringen. En enda større norsk avskjerming til NATO-alliansen var ikke mulig eller ønskelig. Dessuten ville NATO-doktrinen om massiv gjengjeldelse miste sin troverdighet dersom det ble opprettet en

²¹⁸ St. forh. 1958, Stortingsbehandlingen av utenriksministerens redegjørelse, 30.01.58

²¹⁹ RA, UD 34.4/99, Fortrolig notat fra Kjell Eliassen, 31.12.57

²²⁰ RA, UD 34.4/99, fortrolig notat fra Kjell Eliassen – Kranes kommentar i marginen, 31.12.57

traktatfestet atomfri sone i Norden. En slik avtale ville dermed representere en stor sikkerhetspolitisk risiko for Norge.²²¹

Sovjetunionens tanker om et nøytralt Skandinavia uten atomvåpen ble på ingen måte gravlagt som følge av den norske avvisningen. Norges ambassadør i Moskva, Oscar Christian Gundersen, understreket klart i en rapport fra januar 1961 at ”nøytraliseringen av Norden er og blir et mål for sovjetisk politikk overfor de nordiske land”.²²²

Spørsmålet om en skandinavisk atomvåpenfri allianse ble brakt på banen av sovjeterne utallige ganger til langt ut på 1980-tallet. Under visestatsminister Mikojans besøk i Norge i 1960 ble denne tanken indirekte tatt opp igjen med norske myndigheter, men også denne gang kontant avvist.²²³ Norske myndigheter ønsket ikke flere forpliktelser overfor Sovjetunionen, og av hensyn til sine allierte i NATO ønsket man ikke å diskutere denne saken inngående. Likevel ble man nødt til det når Sovjetunionens representanter til stadighet brakte saken på bane. Danske myndigheter ga også et klart uttrykk for at de ikke ønsket å diskutere dette, og avviste det sovjetiske initiativet. Under et besøk i Finland sa Khrusjtsjov i sin tale at Norge og Danmark måtte ta sin del av ansvaret for en eventuell spenningsøkning i Nord-Europa.²²⁴

Statsminister Gerhardsen utelukket likevel ikke muligheten for å opprette et militært uttynnet område i Norden. I samtale med den sovjetiske ambassadøren i Oslo hevdet han at hvis USA og Sovjetunionen tok et felles initiativ for å få i stand militært uttynnede områder i Europa, ville dette også åpne muligheter for at de nordiske land kunne utgjøre et slikt område. Gerhardsen presiserte at dette var en rent personlig vurdering fra hans side, og at den ikke representerte regjeringens syn. Denne meningsyttringen fra statsministeren var neppe særlig populær hos resten av regjeringen, men ble nok verdsatt og lagt merke til hos sovjeterne.

²²¹ Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.249

²²² UD, 34.4/99, Rapport fra ambassadør Gundersen, 19.01.61

²²³ Ibid

²²⁴ UD, 34.4/99, Brev fra Sigurd Ekeland 07.09.60

Kap 5: Tysklandsspørsmålet og U2-episoden

Tysklandsspørsmålet

Debatten om et vesttysk NATO-medlemskap hadde pågått siden høsten 1950, og splittet alliansen under første halvdel av 1950-tallet. Frankrike var den største skeptikeren til et tysk medlemskap i NATO, mens USA og Storbritannia så på Vest-Tyskland som en viktig alliert i det endrede internasjonale trusselbildet etter 2.verdenskrig. I januar 1954 kom utenriksministrene fra Storbritannia, Frankrike, USA og Sovjetunionen sammen i Berlin for å finne en løsning på Tysklandsspørsmålet. Sovjetunionens utenriksminister, Vjatsjeslav M. Molotov, foreslo en nedleggelse av NATO til fordel for en europeisk pakt bestående av både de vesteuropeiske og østeuropeiske statene, og han understreket at tysk gjenforening kun var mulig ved en slik ordning.²²⁵ Sovjetunionen ønsket på ingen måte et samlet Tyskland med frie valg, og samtalene i Berlin førte ingen vei. Spørsmålet om Tysklands fremtid forble et problem. Sovjetunionen ønsket ikke at Vest-Tyskland skulle bli en del av NATO-samarbeidet, og de la ned betydelige ressurser for å overbevise de andre NATO-landene at dette ikke gagnet freden i Europa. Norge ble satt under sovjetisk press for å la være å samarbeide militært med vesttyskerne.

Den norske regjeringen var splittet i synet på et vesttysk NATO-medlemskap. Utenriksminister Lange var for et slikt medlemskap, mens en betydelig fraksjon innad i Arbeiderpartiet sympatiserte med det sovjetiske forslaget om et samlet, nøytralt og avrustet Tyskland. Denne fraksjonen besto av sentrale deler av partiledelsen, deriblant Einar Gerhardsen, Finn Moe, Erik Brofoss og store deler av venstreopposisjonen i partiet. I tillegg støttet også sentrale politikere på den borgerlige siden det sovjetiske forslaget. Norge gikk til slutt likevel inn for tysk medlemskap i NATO, tross store betenkeligheter. Det skjedde først og fremst fordi man fryktet at en splittelse ville føre til at Norge kunne bli tvunget til å trekke seg fra alliansen.²²⁶ Det var sterke følelser involvert, siden det var spørsmål om et samarbeid med Tyskland så kort etter okkupasjonen under den andre verdenskrig. Et vesttysk NATO-medlemskap ville bety en opprustning av det tyske forsvaret. Hensynet til alliansesamarbeidet ble sterkt vektlagt, og de sovjetiske oppfordringene om å holde Vest-Tyskland utenfor ble ignorert. Den norske regjeringen var klar over at en norsk godkjenning av et vesttysk NATO-

²²⁵ Noguee, Joseph L. Og Robert H. Donaldson 1988, s.108

²²⁶ Eriksen, Knut E og Helge Pharo 1997, s.45

medlemskap kunne føre til både en forverring av forholdet til Sovjetunionen og en opptrapping av det internasjonale spenningsnivået.

Sovjetiske medier i stor utstrekning brukt for å understreke myndighetenes syn på den vesttyske militære trusselen, og propagandaen rettet seg også direkte mot Norge. En lederartikkel i Pravda hevdet at ”denne sakens stilling innebærer at avtalen har ført Norge og Danmark inn i krigsunion med de tyske revansjistene.”²²⁷ De sovjetiske pressefremstøtene appellerte til det norske folks følelser og erfaringer fra krigen. Til tross for en sterk skepsis, vedtok Stortinget i oktober 1954 å godkjenne Paris-avtalen²²⁸, som kort fortalt gikk ut på å innlemme Vest-Tyskland i NATO.

Etter signeringen av Paris-avtalen, forsøkte Sovjetunionen desperat å få NATO-landene til å endre syn før den planlagte ratifiseringen av avtalen i 1955. Utenriksminister Lange bemerket overfor utenrikskomiteen i februar 1955 at han oppfattet den fiendtlige holdningen fra Sovjetunionen i Tysklandsspørsmålet som en tilstramming av de internasjonale forholdene, og at det norske arbeidet med å styrke forsvarsevnen måtte fortsette innenfor NATO-samarbeidet²²⁹. Lange og regjeringen bestemte seg for å følge NATO-linjen og ikke gi etter for sovjetisk press. Samholdet i NATO ble prioritert foran hensynet til den uttalte sovjetiske frykten om at utvidelsen var et ledd i en vestlig innsirklingspolitikk.

På NATOs rådsmøte i Paris i mai 1955 hadde alle landene i alliansen ratifisert Paris-avtalen. Utenriksminister Lange var til stede på møtet hvor det ble sterkt understreket at man ikke måtte la seg påvirke av sovjetiske trusler. De nye signalene fra Moskva om en omlegging av utenrikspolitikken ble av rådsmøtet tolket som et taktisk utspill fra sovjetisk side, og derfor fantes det ikke noe grunnlag for å forandre hovedlinjene i NATOs politikk overfor Sovjetunionen. I følge Lange var det stor enighet om dette blant representantene på rådsmøtet.²³⁰ Sovjetunionen hadde gjort det klart i oktober 1954 at en vesttysk opprustning i NATO ville føre til en utvidelse av de sovjetiske militære styrkene og et tettere forsvarssamarbeid med de østeuropeiske statene. Utvidelsen av NATO var derfor hovedgrunnen til at Warszawa-pakten ble opprettet 14. mai 1955, bare få dager etter den offisielle vesttyske innlemmelsen i NATO. Norge tok ikke hensyn til sovjetiske interesser, og de sovjetiske truslene om opprustning påvirket ikke det norske standpunktet.

I forkant av NATOs rådsmøte i desember 1957 ga sovjeterne uttrykk for en sterk bekymring for en eventuell utplassering av amerikanske kjernevåpen og

²²⁷ Pravda 08.04.55

²²⁸ Paris-avtalen ble utarbeidet på NATOs konferanse i London (29.sept.-3.okt 1954) og i Paris (20.-23.okt 1954)

²²⁹ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 15.02.55

²³⁰ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 25.05.55

mellomdistanseraketter på vesttysk territorium. Minnene om siste verdenskrig preget de sovjetiske fremstøtene, og tanken på et revansjistisk Vest-Tyskland skremte sovjeterne. Selv om våpnene skulle være under amerikansk kontroll ville likevel et slikt vedtak virke destabiliserende på det politiske klimaet i Europa, og Forbundsrepublikken kunne på sikt utvikle sitt eget atomvåpenprogram. Dette var en skremmende tanke for sovjeterne og de advarte sterkt mot hva slags konsekvenser dette ville få for freden i Europa.²³¹

De militære truslene var først og fremst rettet mot NATO, noe som i utstrakt grad også involverte Norge. Statsminister Gerhardsen var i utgangspunktet negativt innstilt til en atomopprusting av Vest-Tyskland og det har vært spekulert på om han var villig til å gå så langt som til å nedlegge veto på NATOs rådsmøte dersom det ville blitt foreslått å utplassere slike rakettvåpen på vesttysk territorium.²³² Norske politikere visste godt at et veto ville rystet hele alliansesamarbeidet og muligens tvunget fram en norsk utmelding av NATO. Gerhardsen følte nok samme type uro som de sovjetiske lederne, og han var godt kjent med de sovjetiske argumentene mot en slik opprustning. Sovjeterne var også klar over den norske skepsisen. De må ha skjønnet at dersom Norge stemte imot NATO-flertallet ville Norges stilling i alliansen være i faresonen. Dette kan ha gitt sovjeterne en ekstra grunn til å legge press på den norske politikken. Norge kunne dermed bli NATOs svake ledd.

Sovjetunionens ambassadør i Norge, Mikhail G. Gribanov hadde i forkant av NATOs rådsmøte i desember 1957 sagt klart i fra at det ville vært av den aller største betydning dersom de skandinaviske land inntok en negativ holdning i dette spørsmålet. Han la ikke skjul på at dette var et politisk spørsmål som betydde mye for dem. Andreas Andersen, som hadde samtaler med ambassadør Gribanov i forkant av møtet, hadde inntrykk av at saken var av en svært viktig karakter både for ambassadøren og for den sovjetiske regjering.²³³ I tillegg hadde statsminister Bulganin i sitt brev til Gerhardsen i desember 1957 advart om følgene av en vesttysk atomopprusting og oppfordret Norge til å ta klar avstand fra dette:

”Vi er dypt overbevist om at en bestemt opptreden fra alle de stater som er interessert i å bevare freden i Europa, mot gjenopprusting av Vest-Tyskland og stasjonering av utenlandske baser med kjernefysiske våpen på dets territorium, og

²³¹ Sovjetunionen var nådeløs i sine advarsler til de vesttyske makthaverne. I en note til den tyske forbundsregjering ble det sagt klart i fra at sovjetiske interkontinentale raketter med kjernefysiske sprenghoder kunne forvandle Forbundsrepublikken til en kirkegård. St.forh. 1958, Utenrikspolitisk redegjørelse av Utenriksminister Lange, 16.04.58

²³² Knut Einar Eriksen og Helge Pharo mener at det finnes indisier nok til å hevde at Gerhardsen i utgangspunktet hadde planer om å nedlegge et veto på forslaget under møtet. Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.243

²³³ RA, AA, Notat angående samtale med den sovjetiske ambassadøren, 02.12.57

likeledes mot at den vesttyske armé blir utrustet med atom- og vannstoffvåpen, kan spille en positiv rolle og avverge en farlig utvikling av begivenhetene”²³⁴

De sovjetiske fremstøtene og truslene mot Norge og NATO preget den norske sikkerhetspolitiske debatten, og det preget det norske forholdet til Sovjetunionen. Den norske skepsisen om en eventuell utplassering av amerikanske atomvåpen i Vest-Tyskland og de norske erfaringene fra krigen, ble brukt av Sovjetunionen i sitt politiske spill for å få Norge til å følge deres linje i dette spørsmålet.

I svarbrevet til Bulganin i januar 1958 sa Gerhardsen seg enig i at Tysklandsspørsmålet utgjorde en hindring for fred og avspenning og understreket at det var av stor betydning at det ble gjort noe med dette spørsmålet.²³⁵ Den norske støtten til NATOs prinsippvedtak om utplassering av atomvåpen på europeisk territorium åpnet imidlertid for en uønsket vesttysk opprustning, til tross for at disse våpnene ville være fordelaktig for Norge i et krigstilfelle. Som del av fellesforsvaret ville slike våpen virke avskrekkende på Sovjetunionen mot å innlede et angrep mot et NATO-land. Det var likevel en generelt dårlig stemning i Norge for å utstyre Vest-Tyskland med kjernevåpen, noe som ble lagt merke til av sovjeterne. Gerhardsen var motstander av at det skulle utplasseres kjernevåpen i Vest-Europa, og spesielt i Vest-Tyskland. Utenriksminister Lange mente derimot at vedtaket Stortinget gjorde i 1954 da de stemte for et vesttysk NATO-medlemskap var bygd på den forutsetningen at Forbundsrepublikken måtte gis full likestilling både når det gjaldt rettigheter og forpliktelser.²³⁶ Disse meningsforskjellene forsøkte sovjeterne å spille på i sitt forsøk på å påvirke den norske alliansepolitikken og det norske samarbeidet med Vest-Tyskland.

De sovjetiske diplomatene i Norge hadde god kontakt med embetsmenn både i Utenriksdepartementet og ved Statsministerens kontor, og de ga klart uttrykk for at de kjente til uenighetene innad i den norske regjeringen og hvem de sympatiserte med. Da ambassaderåd Beljakov ønsket å diskutere Tysklandsspørsmålet med statssekretær Georg Krane i utenriksdepartementet, var tonen svært arrogant. Beljakov mente Krane hadde en anti-sovjetisk holdning som ikke var i stand til å se at fremtiden tilhørte kommunismen og la til at ”dette hadde man imidlertid forstått i de kretser som hadde ansvaret for norsk politikk og Norges skjebne”.²³⁷ Beljakov siktet selvsagt til statsminister Gerhardsen som de sovjetiske diplomatene hadde et langt mer vennskapelig forhold til. Beljakov understreket at hans

²³⁴ Bulganins brev til Gerhardsen 14.12.57, i Holst, Johan Jørgen 1967, s. 102

²³⁵ Gerhardsens brev til Bulganin 25.01.58, i Holst, Johan Jørgen 1967, s. 117

²³⁶ St.forh. 1958, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 16.04.58

²³⁷ RA, UD 34.4/99, Hemmelig notat fra Georg Krane, 30.01.58

oppfatninger av norsk politikk var gjeldende også for hans egne overordnede i Moskva.²³⁸ De sovjetiske myndighetene ønsket tydeligvis å forsterke uenighetene mellom Lange og Gerhardsen. Sovjeterne ønsket å spille på lag med Gerhardsen mot de oppfatninger som måtte råde hos Lange og i det norske utenriksdepartement. Den sovjetiske taktikken gikk ut på å skape en splittelse i den norske politiske ledelsen. På denne måten kunne kjernevåpenmotstanderne stå sterkere sammen i regjeringspartiet. Knut Einar Eriksen og Helge Ø. Pharo mener at uenighetene mellom de to norske ministrene neppe var særlig store.²³⁹ Sovjeterne forsøkte likevel å gjøre meningsforskjellene større enn hva de var, og det fantes fraksjoner i Arbeiderpartiet som var svært uenig med hverandre i hvordan man burde løse Tysklandsspørsmålet. NATOs atomstrategi ble heftig diskutert våren 1958 og ga et inntrykk av at den tidligere så stabile politiske enigheten om utenrikspolitikken hadde slått sprekker. Denne ambivalensen kan ha gitt Sovjetunionen et inntrykk av at Norge vaklet i utenrikspolitikken.

Splittelsen innad i det norske regjeringspartiet i synet på atomopprustning i Vest-Tyskland ble tydeliggjort i forbindelse med det som senere ble kalt påskeopprøret i 1958. Den vesttyske Forbundsagen aksepterte i mars 1958 atomvåpen som en del av fellesforsvaret dersom NATO anbefalte det. Kjernevåpen kunne dermed utplasseres på vesttysk territorium. Denne avgjørelsen skapte store protester i Europa og var bakgrunnen for det norske påskeopprøret. Over halvparten av Arbeiderpartiets stortingsgruppe skrev i mars under på en resolusjon hvor de krevde at Norge arbeidet mot en atomopprustning av Vest-Tyskland. Initiativet kom fra Sosialistisk studentlag med blant annet Berge Furre i spissen. De mente at en klar norsk holdning mot atomopprustningen var en naturlig konsekvens av statsminister Einar Gerhardsens initiativ på møtet i Paris i desember.²⁴⁰ Ifølge disse initiativtakerne ble regjeringen utsatt for press fra sine allierte. De ville med andre ord hjelpe Gerhardsen å motstå presset fra NATO.²⁴¹ Initiativtakerne antydte at et vedtak om innføring av atomvåpen måtte bety en norsk utmeldelse av NATO. Konsekvensen av å innføre atomvåpen i Vest-Tyskland ville være en atomopprustning også i Øst-Tyskland og andre østeuropeiske land, het det i resolusjonen, som var underskrevet av sentrale stortingsmenn og fagforeningsmenn den 28.mars 1958. Det ble krevd at Norge måtte ta et prinsipielt standpunkt mot dette under forsvarsministermøtet i NATO 14-16.april, og at det burde nedlegges veto på

²³⁸ RA, UD 34.4/99, Hemmelig notat fra Georg Krane, 30.01.58

²³⁹ Eriksen, Knut Einar og Helge Ø. Pharo 1997, s.244

²⁴⁰ Gerhardsen, Einar 1967, s.295

²⁴¹ Hoffmann, Fredrik 1966, s.17

utenriksministermøtet 6.mai.²⁴² Partiledelsen slo hardt ned på denne interne opposisjonen. I en uttalelse fra Arbeiderpartiets stortingsgruppe den 16.april ble det slått fast at partiets utenrikspolitiske program ville forbli uendret og at partiet fortsatt sluttet seg fullt opp om NATO.²⁴³ Frykten for et gjenopprustet og revansjistisk Tyskland lå bak det norske påskeopprøret i 1958. Det var denne frykten sovjeterne spilte på i sin propaganda overfor Norge. Det er imidlertid vanskelig å kunne påstå at det er en klar sammenheng her. Sovjeterne derimot har antakeligvis oppfattet en slik sammenheng, og deres advarsler mot vesttyskerne ble stadig gjentatt i diplomatiske og politiske samtaler med norske myndigheter.

Protestene mot atomvåpen preget den politiske debatten og det oppsto en mer åpen maktkamp og tydeligere fraksjonsdannelser innad i regjeringspartiet. Dette var en svært positiv utvikling sett fra sovjetisk side, hvor de må ha sett en mulighet for at Norge kunne distansere seg enda mer fra NATO-alliansen. Sovjetunionen hadde derfor en god grunn til å opprettholde presset på norske beslutningstakere for å nå sine overordnede utenrikspolitiske mål. Under stortingsdebatten den 24.april, hvor denne saken ble behandlet, hevdet Lange at Sovjetunionens hovedmål var å skape en splittelse i Vesten og poengterte at det var Sovjet som truet Vesten, og ikke omvendt.²⁴⁴

I forbindelse med urolighetene i Arbeiderpartiet i forkant av NATOs utenriksministermøte i mai 1958, gjorde sovjeterne et konkret forsøk på å påvirke den norske holdningen. Et eventuelt norsk veto kunne forandre mye på den framtidige militærstrategien til alliansen. De sovjetiske lederne tok direkte kontakt med den norske politiske ledelsen for å forsøke å påvirke den offisielle norske holdningen. I et brev til sentralstyret i Arbeiderpartiet fra sentralkomiteen i det sovjetiske kommunistpartiet og et annet brev til det norske Storting fra det øverste Sovjet, ble det advart mot farene ved vesttysk atomoppustning. Brevet uttrykte forståelse for bekymringen til enkelte av Arbeiderpartiets parlamentarikere som var kommet til uttrykk gjennom påskeopprøret. Sovjeterne understreket at det norske folks sikkerhet var i fare dersom det ble opprettet et ”atomspringbrett i selve Europas sentrum” og advarte mot å la slike våpen havne i hendene på ”revansjistiske Hitler-generaler”.²⁴⁵ Brevet var en direkte oppfordring til Arbeiderpartiet om å gjøre nye anstrengelser for å forhindre en utplassering av kjernefysiske våpen i Vest-Tyskland.

²⁴² Hoffmann, Fredrik 1966, s.14-15

²⁴³ Ibid, s.50

²⁴⁴ Ibid, s.68

²⁴⁵ AAB, EG, Oversettelse av brev fra SUKPs sentralkomité til sentralstyret i Arbeiderpartiet, 24.04.58

Parallelt med disse sovjetiske fremstøtene mot Norge, understreket flere sovjetiske diplomater at forholdet mellom de to landene hadde forbedret seg det siste året.²⁴⁶ Det var også svært spesielt at så høytstående ledere som utenriksminister Gromyko og visestatsminister Mikojan opptrådte som verter på avskjedslunsjen til avtroppende ambassadør Erik Braadland i Moskva. Ifølge Braadland var dette ”en helt spesiell oppmerksomhet som er viet vårt land.”²⁴⁷ Sovjeterne ville dermed forsøke å påvirke den norske politikken også gjennom høflige gester. De sovjetiske uttalelsene om det gode forholdet til Norge var sannsynligvis en manøver for å høste sympati med det deres standpunkt i spørsmålet om Tysklands framtid. De diplomatiske henvendelsene til Norge var av en svært vennlig art, og det ble flere ganger presisert at både Norge og Sovjetunionen var to fredselskende land med samme interesser. De sovjetiske truslene var rettet mot NATO og ikke mot Norge. De sovjetiske henvendelsene til Norge i denne saken ble stadig hyppigere ettersom den internasjonale situasjonen tilspisset seg.

Berlin-krisen, vesttyske NATO-offiserer på Kolsås og vesttyske forsyningslagre i Norge

Khrusjtsjovs pressekonferanse den 27. november 1958 utløste en ytterligere spent situasjon rundt spørsmålet om framtiden til de to tyske statene og delingen av Berlin. Khrusjtsjov fremsatte et ultimatum til vestmaktene om at de måtte underskrive en fredsavtale som anerkjente eksistensen av de to tyske statene, og en tilbaketrekking av vestlige styrker i Berlin. Ultimatumet ble lagt fram i en 28-siders lang note til de vestlige lands ambassadører, hvor Khrusjtsjov truet med å overgi kontrollen med den fysiske tilgangen til Berlin til østtyske myndigheter, med mindre Vest-Berlin ble omgjort til en demilitarisert sone innen seks måneder.²⁴⁸ Den østtyske regjeringen hadde to måneder tidligere appellert til de vestlige statene om en anerkjennelse av den østtyske stat, og Sovjetunionen var nå villig til å ta opp kampen for sin alliansepartner. Sovjetunionen fryktet at et gjenforent Tyskland med frie valg ville true det nye sosialistiske regimet i øst, og de truet med å signere en separat avtale med østtyskerne og å blokkere alle veier inn til Berlin. Ifølge Khrusjtsjov var uteblivelsen av en

²⁴⁶ RA, UD 34.4/99, Notat fra UDs pressetjeneste, 12.04.58

²⁴⁷ RA, UD 34.4/99, Fortrolig notat fra ambassadør Braadland, 03.07.58

²⁴⁸ Taubman, William 2003, s.397

formell tysk fredsavtale den største trusselen mot sovjetiske interesser i Europa.²⁴⁹ Det var derfor også viktig for Khrusjtsjov at Norge ville anerkjenne den østtyske staten.

Utenriksminister Lange orienterte Stortinget om situasjonen og understreket at ”Berlin-problemet, som er en del av Tysklandsproblemet, direkte berører vårt lands interesser”.²⁵⁰ Den norske regjeringen avviste, i likhet med sine andre allierte i NATO, det sovjetiske ultimatumet, og Lange mente at Khrusjtsjovs forslag ville tjene de sovjetiske interesser om å konsolidere et status quo i Tyskland. En traktatfestet splittelse av Tyskland i to stater ville, ifølge Lange, representere en overhengende fare for en ny krig.²⁵¹ Det sovjetiske utspillet hadde en klar sammenheng med spørsmålet om atomopprustningen av Vest-Tyskland, og leder i utenrikskomiteen, Finn Moe, mente at Khrusjtsjovs utspill var et resultat av at man i Norge og i NATO ikke hadde tatt de sovjetiske advarslene alvorlig nok.²⁵² Khrusjtsjov ville vise at Sovjetunionen kunne gjøre trusler om til handling. Norge måtte forholde seg til denne spente internasjonale situasjonen. Det ble viktig å stå sammen med sine NATO-allierte i denne saken, men samtidig vise hensyn overfor den mektige naboen i øst.

Khrusjtsjovs Berlin-ultimatum påvirket det sovjetiske forholdet til Norge. På direkte spørsmål fra den sovjetiske ambassadør Gribanov, karakteriserte Andreas Andersen utviklingen av det bilaterale forholdet som negativ.²⁵³ Dette hadde sammenheng med Berlin-krisen. Den sovjetiske ambassadøren kommenterte ikke Andersens vurdering, og det virker som om sovjeterne hadde en annen oppfatning. I det minste ønsket de å late som om forholdet til Norge ikke hadde forverret seg. Det var viktig for sovjeterne å ikke skape bekymringer hos den norske regjeringen. Den norske skepsisen til det vesttyske militære samarbeidet i NATO bidro til at sovjeterne oppfattet sitt forhold til Norge som meget godt i forhold til andre NATO-land. Mikojan presiserte dette da landbruksminister Harald Johan Løbak var på besøk i Moskva i juli 1958. Han kalte forholdet for utmerket til tross for at han påpekte at Norges medlemskap i NATO var et ”naturstridig moment” i forholdet. Dette momentet ble likevel ikke ansett av Mikojan som spesielt alvorlig siden dette ville falle bort ved NATOs kommende død.²⁵⁴

I den ansente internasjonale situasjonen som hadde oppstått etter Khrusjtsjovs Berlin-ultimatum ønsket ikke sovjeterne å skremme Norge til å revurdere verken sin base- eller atompolitikk. Det var selvsagt svært viktig for Sovjetunionen at det fantes NATO-land

²⁴⁹ Zubok, Vladislav og Constantine Pleshakov 1996, s.195

²⁵⁰ St.forh, 1959, Utenrikspolitisk redegjørelse, 20.01.59

²⁵¹ St forh, 1959, Behandling av utenriksministerens redegjørelse, 27.01.59

²⁵² Ibid

²⁵³ RA, AA, Notat – samtale med Gribanov, 12.11.58

²⁵⁴ RA, UD 34.4/99, Notat fra landbruksminister Løbaks besøk hos Mikojan, 17.06.58

som delvis støttet deres syn på atomopprustningen i Vest-Europa. Men kanskje mest av alt ønsket sovjeterne at Norge kunne tale hele NATO-alliansen midt imot i denne saken. Dermed ville det oppstå muligheter for en ytterligere norsk avskjerming i alliansesamarbeidet.

I samtaler med sovjetiske diplomater ble Gerhardsen og Andersen flere ganger følt seg tvunget til å garantere at det ikke var skjedd noen endringer i den norske utenriks- og sikkerhetspolitikken.²⁵⁵ Bakgrunnen for at sovjeterne på dette tidspunktet ønsket stadige bekreftelser om den norske politikken, hang sammen med at den norske pressen hadde spekulert på om regjeringen ville støtte en eventuell ordning om å etablere vesttyske forsyningslagre i Norge. Etter Vest-Tysklands inntreden i NATO i 1955 ble det ytret ønske fra tysk side om å stasjonere forsyningslagre for den tyske marinen langs norskekysten, og at Vest-Tyskland skulle ha militære representanter utplassert i den allierte staben på Kolsås. Både lagrene og offiserene skulle inngå som en del av NATOs Nordkommando. Dette var et forslag som skapte sterk uvilje i den norske regjeringen på midten av 1950-tallet.²⁵⁶ Slike forsyningslagre ville havne i gråsonen i forhold til den norske basepolitikken, og det kunne provosere sovjeterne.

I mars 1958 kom det signaler fra forsvarsminister Nils Handahl om at regjeringen ønsket å stasjonere to tyske stabsoffiserer ved Nordkommandoen på Kolsås som et ledd i den tyske integreringen i NATO-forsvaret. Forsvarsministerens uttalelser vakte oppsikt og startet en bred og åpen debatt som synliggjorde store meningsforskjeller innad i regjeringspartiet. Også fra de borgerlige partiene kom det sterke reaksjoner. Allerede dagen etter Handahls foredrag dukket det opp store oppslag om dette i norske aviser. Stortingsrepresentant Lars Ramndal (Venstre) mente at dette kunne hemme mulighetene for forhandlinger mellom Øst og Vest, og så på saken som en ”utfordring til det norske folk, men også en utfordring til Sovjetsamveldet”.²⁵⁷ Handahl understreket at forslaget skulle forelegges Stortinget. I Norge var man svært spent på hvordan Sovjetunionen ville reagere og hvordan det bilaterale forholdet ville utvikle seg som følge av en slik utstasjonering. I en stortingsproposisjon fra forsvarsdepartementet ble det pekt på et behov for større kontakt mellom kommandoer og nasjonale myndigheter i forsvaret av nordregionen.²⁵⁸ Utenriksminister Lange var raskt ute

²⁵⁵ RA, AA, Samtale mellom Gerhardsen og Gribanov, 15.01.59; RA, AA, Samtale mellom Andersen og Gribanov, 09.01.59; RA, AA, Samtale mellom Gerhardsen, Lange og Gribanov, 05.03.59

²⁵⁶ Eriksen, Knut Einar og Helge Ø. Pharo 1997 s.280

²⁵⁷ Sitert i: Røsok, Asle 1977, s.15

²⁵⁸ St.forh. 1959, Personellorganisasjonen i forsvaret 1959-60, 23.01.59

med å presisere overfor Stortinget at dette overhodet ikke var noe brudd på den norske basepolitikken.²⁵⁹

Sovjeterne fryktet at de to offiserene på Kolsås var del av en større plan om å bygge ut vesttyske militærbaser i Norge. Gerhardsen presiserte overfor den sovjetiske ambassadøren at forsyningslagrene skulle virke som felleslagre for NATOs fellesforsvar og ikke som rene vesttyske lagre. Han understreket at lagrene kun ville bli brukt dersom Norge ble angrepet og trengte hjelp fra sine allierte.²⁶⁰ Disse lagrene ville man fra sovjetisk side helst sluppet å se bli oppført langs norskekysten. Det er likevel tvilsomt om de egentlig ble ansett som noen stor fare fra sovjetisk side. Likevel fryktet de at den norske basepolitikken vill bli uthulet og ga derfor klar beskjed om hva de syntes om saken.

Den sovjetiske ambassadøren, Mikhail G. Gribanov, uttrykte bekymring for utviklingen i det norske NATO-samarbeidet. Gribanov hadde under et nylig avlagt besøk i Moskva diskutert situasjonen med flere fremstående sovjetiske politikere. De var svært nysgjerrig på hva som var den norske regjerings holdning til opprettelsen av vesttyske ”militærbaser” på norsk territorium. På sovjetisk side mente man at en norsk aksept av disse ville avvike fra den offisielle norske basepolitikken og at det ikke var en akseptabel politikk.²⁶¹ Sovjetunionen hadde basert sin politikk i Nord-Europa på den norske basereservasjonen, og mente at de politiske forhold ville bli annerledes dersom Norge ikke lenger ville etterleve denne politikken. Hvilke konsekvenser dette ville få for Norge var foreløpig uklart. Gerhardsen forsikret den sovjetiske ambassadøren at planene om å bygge rene vesttyske militærbaser ikke hadde noen rot i virkeligheten, men at norske forsvarsbestrebelse gikk ut på å bygge anlegg som kunne motta alliert hjelp i en eventuell krigssituasjon.²⁶²

Det norske militære samarbeidet med Vest-Tyskland ble tettere på slutten av 1950-tallet. Større innkjøpsavtaler av militært materiell ble inngått mellom de to landene, og dette samarbeidet førte til at forsyningsdepoter for den tyske marine ble opprettet på sørvestkysten av Norge tidlig på 1960-tallet. Lagrene var imidlertid underlagt NATO og vesttyskerne fikk kun en begrenset tillatelse til å delta i allierte øvelser i Norge.²⁶³ Disse begrensningene var preget av minnene fra siste verdenskrig, men også et resultat av hensynet til Sovjetunionen. Den tyske representasjonen på Nordkommandoens hovedkvarter på Kolsås ble styrket utover

²⁵⁹ St.forh. 1959, Behandling av utenriksministerens redegjørelse, 27.01.59

²⁶⁰ RA, AA, Notat ang samtale mellom Gerhardsen, Skaug og Gribanov, 02.04.59

²⁶¹ RA, AA, Fortrolig notat – samtale mellom Gerhardsen, Lange og Gribanov i sovjetambassaden, 05.03.59

²⁶² Ibid

²⁶³ Eriksen, Knut Einar og Helge Ø. Pharo 1997, s.281-282

på 1960-taller, mens den begrensede tillatelsen for tyske soldater til å delta på øvelser i Norge ble opprettholdt helt fram til den kalde krigens avslutning.²⁶⁴ Det er naturlig å se denne begrensningen på samme måte som atom- og basebegrensningen. Hensynet til den mektige naboen i øst satte nok en gang restriksjoner på den norske NATO-aktiviteten.

I saken om de vesttyske forsyningslagrene og de vesttyske offiserene på Kolsås, viste sovjetiske myndigheter at de ønsket et ord med i laget om hvordan Norge burde føre sin alliansepolitikk, og hvilke begrensninger Norge burde ha innenfor NATO. Den gode tonen som fantes mellom Norge og Sovjetunionen på denne tiden førte til at sovjeterne tok en slags selvpålagt ”beskytter-rolle” overfor Norge. Det virker som om de ønsket å beskytte Norge og den norske basepolitikken mot press fra NATO-alliansen om utvidelser av allierte forsyningslagre. Sovjeterne ønsket å beskytte Norge fra hva de anså for å være en revansjelysten tysk militærmakt. I spørsmålet om utplassering av kjernevåpen på tysk territorium, delingen av Tyskland i to stater og utplasseringen av tyske offiserer på Kolsås, ønsket sovjeterne å understreke overfor norske myndigheter hvilken sikkerhetspolitisk risiko de tok dersom de ikke fulgte deres linje.

U2-episoden

Forholdet mellom Norge og Sovjetunionen ble gradvis forverret som følge av den langtrukne Berlin-krisen og det internasjonale spenningsnivået. Avlysningen av Khrusjtsjovs planlagte besøk i Norge i 1959 gjorde ikke situasjonen bedre (mer om dette i neste kapittel).

Omstendighetene rundt nedskytingen av et amerikansk spionasjefly av typen U-2 over sovjetisk luftterritorium på vei til Bodø flyplass i mai 1960, skapte en ytterligere forverring i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. Nedskytingen førte også til en svært anspent internasjonal situasjon. Norske myndigheter var usikre på hvordan denne endringen ville påvirke den sovjetiske politikken overfor Norge. Utenriksminister Lange uttrykte dyp bekymring over utviklingen og spekulerte på om endringen var et forbigående fenomen fremkalt av U-2-nedskytingen, eller om dette var et tegn på en mer dyptgående omlegging av den sovjetiske politikken.²⁶⁵

Det amerikanske U-2-flyet som ble skutt ned over Sverdlovsk den 1.mai 1960 var bare en del av mange amerikanske overflyvinger og spionasjetokt over sovjetisk territorium

²⁶⁴ Eriksen, Knut Einar og Helge Ø. Pharo 1997, s.282

²⁶⁵ St.forh. 1960, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 28.05.60

de siste fire foregående årene. Målet med flyvingene var å avdekke sovjetiske flystriper, ammunisjonslagre, jernbanelinjer, utskytningssteder for raketter og steder for atomproduksjon.²⁶⁶ Hvor godt informert norske politikere var om disse toktene ble sterkt debattert den gang og det har i ettertid pågått en debatt blant norske historikere rundt dette spørsmålet. Rolf Tamnes har konkludert med at enkelte i den politiske ledelsen kjente til dette, og Knut Einar Eriksen og Helge Pharo har på grunnlag av sitt materiale styrket Tamnes' konklusjoner.²⁶⁷ Noen konkrete dokumenter som beviser at deler av den politiske ledelsen i Norge visste om disse toktene er ikke kjent. Sentrale deler av forsvarsledelsen må uansett ha kjent til toktet på forhånd, og det er tvilsomt at de har unnlatt å informere den politiske ledelse om en slik bruk av Bodø flyplass. Episoden førte uansett til en politisk oppvask som gikk spesielt utover utenriksminister Lange og forsvarsminister Nils Handahl. De hemmelige amerikanske operasjonene bidro til å misbruke tilliten Norge hadde til alliansepartneren, noe sovjeterne var svært ivrig etter å understreke.

Den norske regjering svarte med å kritisere USA. Gerhardsen var sterk i sin kritikk mot amerikanerne og hevdet at Norge var blitt "behandlet som vasaller".²⁶⁸ Gerhardsens beskrivelse kan ha vært ment som et signal til Kreml om den norske regjeringen ikke hadde kjent til at Bodø flyplass ville bli brukt i et slikt oppdrag. Han ønsket derfor å holde Norge utenfor denne svært betente saken.

I forbindelse med denne saken forsøkte sovjetiske myndigheter nok en gang å skape en splittelse mellom to NATO-allierte. Denne gang mellom USA og Norge. Den aggressive handlingen fra USA, slik sovjeterne så det, kunne føre til en sterkere skepsis mot alliansepolitikken i enkelte politiske kretser i Norge. Den sovjetiske taktikken overfor Norge var også i denne saken preget av at de inntok en "beskytterrolle" overfor Norge mot NATO-alliansen, og spesielt mot USA. Sovjeterne ville mer enn gjerne påpeke hva slags farer Norge utsatte seg for gjennom sitt NATO-samarbeid. De så denne episoden som et klart brudd på den norske basepolitikken.

Sovjeterne hadde en gang tidligere advart Norge mot å stille sine flyplasser til disposisjon for amerikansk militærfly som krenket sovjetisk luftterritorium. Den norske ambassadøren i Moskva, Oscar Christian Gundersen, ble innkalt til et møte med den sovjetiske viseutenriksministeren Valerin Zorin 19. januar 1959. Zorin skal ha oppfordret Gundersen på det sterkeste til å få den norske regjering å iverksette nødvendige tiltak for å

²⁶⁶ Powers jr, Gary 1995, s.26

²⁶⁷ Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s. 212

²⁶⁸ E. Gerhardsen sitert i Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.214

forhindre at norske flyplasser ble brukt til fiendtlige handlinger mot Sovjetunionen.²⁶⁹ Under et møte med Khrusjtsjov noen dager senere, ble den norske ambassadøren gjort oppmerksom på at sovjetiske myndigheter kjente godt til USAs krenkelser av sovjetisk luftterritorium, og det ble påstått at flyene kom fra Bodø flyplass. De amerikanske overflyvingene var rene spionasjetokt med spesialkonstruerte høytflygende spionfly som inneholdt sterke kameralinser, og fløy så høyt at de ikke kunne fanges opp av sovjetiske radarer. Selv om slike overflygninger hadde forekommet helt siden 1956 var dette første gang norske myndigheter offisielt ble gjort oppmerksom på dem gjennom sovjetiske advarsler. Gundersen benektet at den norske regjering hadde kjennskap til at slike overflyvinger hadde funnet sted, og garanterte at norske flyplasser ikke ble brukt til slike formål. Khrusjtsjov advarte mot denne aktiviteten og gjorde det klart at ”et hvert fly som overskrider Sovjetgrensen risikerer å bli skutt ned”.²⁷⁰ Zorin overrakte ambassadør Gundersen en offisiell protestnote til den norske regjeringen hvor de hevdet at bruken av norske flyplasser til bruk for utenlandske rekognoseringsfly var i strid med tidligere avgitte forsikringer.²⁷¹ Ambassadør Gundersen understreket at verken engelske, amerikanske eller andre utenlandske fly hadde blitt overført til Bodø, men at disse flyene unntaksvis hadde fått tillatelse til kortvarige opphold i forbindelse med NATO-øvelser. Bodø kunne dermed ikke anses som en base for fremmede makters flyvåpen. Ambassadør Gribanov gikk derimot langt i å antyde at Bodø nå var blitt en fremmed base på grunn av de amerikansk-stasjonerte flyene som ble brukt til å krenke sovjetisk luftterritorium.²⁷² Uklarhetene rundt basepolitikken gjorde at sovjeterne fulgte godt med på hva som foregikk i Norge for å forsikre seg om at den ikke ble ”utvannet”. Gjennom sovjetisk media ble det gitt inntrykk av at Sovjetunionen holdt alliert militær virksomhet på norsk territorium under oppsikt.²⁷³

Den første reaksjonen til utenriksminister Lange da han informerte Stortinget om nedskytingen av U-2 flyet i mai 1960, var at verken sivile eller militære myndigheter i Norge hadde noe kjennskap til saken. Lange presiserte at det aldri ville blitt gitt tillatelse til å benytte norske flyplasser som utgangspunkt for allierte fly som skulle benyttes til å krenke andre staters territorium.²⁷⁴ Det ble altså stadfestet at den norske regjeringen så på episoden som en amerikansk krenkelse.

²⁶⁹ Aftenposten 31.01.59, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.139

²⁷⁰ RA, UD 34.4/99, fortrolig notat til UD fra ambassadør Gundersen, 10.02.59

²⁷¹ UD, 34.4/99, Fortrolig notat fra charge d'affaires Sigurd Ekeland, 06.01.60

²⁷² SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 19.02.59

²⁷³ Aftenposten 31.01.59, i I Holst, Johan Jørgen 1967, s.139

²⁷⁴ St. forh. 1960, Utenriksministerens erklæring, 09.05.60

Det gikk ni dager før sovjetiske myndigheter slapp nyheten om at de hadde skutt ned et amerikansk overvåkningsfly. Forsvarminister Rodion J. Malinovskij advarte Norge i en tale som ble gjengitt i Pravda den 10.mai og understrekte at "[...] vi har rett til å treffe ethvert tiltak i slike situasjoner mot disse baser og flyplasser som vi kan utrydde slik at intet er tilbake av dem".²⁷⁵ Utenriksminister Andrej Gromyko gjentok denne trusselen på en pressekonferanse to dager senere og understreket Sovjetunionens rett til å utslette disse "basene" dersom en slik provokasjon skulle gjenta seg. De første sovjetiske reaksjonene var med andre ord svært skarpe, og kan karakteriseres som direkte militære trusler mot Norge.

Khrusjtsjov hadde personlig invitert den norske ambassadøren O. C. Gundersen til den tsjekkosllovakiske ambassade den 9.mai, hvor han la fram sitt syn på episoden. Khrusjtsjov truet med å innstille sovjetiske raketter mot disse basene i Norge. I tillegg påpekte han at overflygingen var blitt foretatt med overlegg fra amerikanernes side, og at tidspunktet var valgt med tanke på det forestående toppmøtet i Paris. Han mente at amerikanerne med overlegg ønsket å sabotere dette møtet.²⁷⁶ Khrusjtsjov trakk den sovjetiske delegasjonen fra toppmøtet den 16.mai fordi han mente de amerikanske forsikringer om en gjentakelse av slike overflyvinger ikke var tilstrekkelig. Toppmøtet, som hadde brakt optimisme om en gradvis avspenning i de internasjonale forhold, ble en fiasko da Sovjetunionen trakk seg.

De norske presseoppslagene av truslene fra Khrusjtsjov, Gromyko og Malinovskij var ifølge Gundersen noe overdrevet. Under mottagelsen på den tsjekkosllovakiske ambassaden hadde Khrusjtsjov oppsøkt den norske ambassadøren etter talen. Her hadde han gjentatt trusselen mot Norge, men denne gang i en noe mer avdempet form og Gundersen oppfattet også deler av samtalen som en sympatierklæring overfor Norge. To dager senere uttalte Khrusjtsjov via en offisiell melding fra TASS at han ikke trodde at regjeringen i Norge visste hva deres flyplasser ble brukt til.²⁷⁷ Dette tyder på at sovjeterne trodde på de norske forsikringene om at de ikke kjente til de amerikanske flytoktene. Likevel var truslene mot Norge svært skremmende.

Sovjetunionen hadde ikke siden Stalin-tiden kommet med så direkte og konkrete militære trusler mot Norge. Sovjetunionens spill overfor Norge de første dagene etter avsløringen om U-2 nedskytingen var godt gjennomtenkt. Ved å poengtere at Norge ikke hadde noen direkte medvirkning i spionsaken, ble det mulig å framstille Norge som et "offer" for hva sovjeterne anså for å være en kynisk og aggressiv amerikansk utenrikspolitikk. Det

²⁷⁵ Pravda 10.05.60, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.140

²⁷⁶ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 14.05.60

²⁷⁷ Ibid

kunne bidra til påvirke opinionen i Norge. Når selv Norges statsminister åpent erklærte at USA hadde oppført seg kritikkverdig overfor en alliert, kunne det være mulig å oppnå en viss sympati for Sovjetunionen. Norge måtte beskyttes fra hva sovjeterne anså å være en aggressiv allianse, og dette poenget ønsket de derfor å formidle til norske myndigheter. På en pressekonferanse den 11.mai påpekte utenriksminister Gromyko at han håpet ”denne advarsel vil være en lærdom for de varme hoder som har fiendtlig innstilling til Sovjetsamveldet.”²⁷⁸

I utenrikskomiteen ble et eventuelt sovjetisk angrep på Norge diskutert. Blant annet fryktet stortingsrepresentant Erling Petersen at truslene måtte tas så alvorlig at det var grunn til å spørre seg om dette var en situasjon som kunne defineres som en reell trussel om krigshandlinger.²⁷⁹ I en slik situasjon ville man ifølge ordlyden fra baseerklæringen kunne sette hele den norske basegarantien til side og åpne opp for fremmede baser og styrker på norsk territorium. Amerikanerne hadde kommet med en erklæring omgående etter at de sovjetiske truslene var blitt kjent. I denne erklæringen ble det slått kategorisk fast at hvis sovjeterne gjennomførte sine trusler, ville NATO-garantien utløses øyeblikkelig. USA var med andre ord klare for å rykke inn og forsvare norsk territorium militært dersom dette skulle bli nødvendig. Utenriksminister Lange fastslo av den grunn at trusselbildet var under rimelig kontroll: ”Jeg anser russernes kjennskap til at så vil skje, som den beste garanti for at trusselen ikke blir utført”.²⁸⁰ Statsminister Gerhardsen avviste også at han oppfattet det som sannsynlig at trusselen ville føre til krigshandlinger, men understreket at dette forutsatte at regjeringen måtte bidra aktivt til å hindre at amerikanske etterretningsfly krenket sovjetisk territorium.²⁸¹ Man måtte altså på den ene siden gi uttrykk for at truslene fra Sovjetunionen var alvorlig ment, men på den andre siden ikke så alvorlig at det kunne være snakk om en reell trussel om krigshandlinger mot norsk territorium. Dette ville i så fall kunne føre til at Norge måtte benytte seg av klausulen i basereservasjonen og utstasjonere fremmede styrker og baser på norsk territorium.

Spørsmålet om hvor alvorlig man skulle tolke de sovjetiske utspillene preget den utenrikspolitiske debatten. Usikkerheten rundt Sovjetunionens politikk og trusler førte til at det ble satt spørsmålstejn ved hvor reell de var. Norske myndigheter var nødt til å respondere på de sovjetiske truslene, men det var viktig å ikke gi sovjeterne noen løfter om at dette ville endre den norske sikkerhetspolitikken.

²⁷⁸ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 14.05.60

²⁷⁹ SA, UUK, Innlegg fra Erling Petersen, 14.05.60

²⁸⁰ SA, UUK, Innlegg fra utenriksminister Lange, 14.05.60

²⁸¹ SA, UUK, Innlegg fra statsminister Gerhardsen, 14.05.60

Formannen i utenrikskomiteen, Finn Moe, mente det ville være naturlig å offentlig erkjenne at reglene for landing av utenlandske fly i Norge nå ville bli strengere. Dette ville ifølge stortingsrepresentant Per Borten (Senterpartiet) vært en bekreftelse på at reglene hadde vært for løse før, noe regjeringen allerede hadde benektet. Allierte fly hadde tidligere fått tillatelse til å mellomlande i Bodø i forbindelse med rekognoseringsturer i Ishavet under betingelser av at de ikke nærmet seg eller krenket andre staters luftrom.²⁸² Norge hadde tapt ansikt i denne saken, og sovjeterne forsøkte å dra nytte av situasjonen. Sovjetunionen stilte spørsmålsteget ved innholdet i den norske basepolitikken, og håpet at den ”aggressive” amerikanske utenrikspolitikken ville bidra til å endre norske holdninger til alliansesamarbeidet.

Ambassadør Gundersen i Moskva trodde saken ville roe seg ned etter de første uttalelsene og truslene fra den sovjetiske regjering²⁸³, men den offisielle noten som ble oversendt den norske regjering den 13.mai viste seg å inneholde sterk kritikk av Norge og norsk sikkerhetspolitikk. I noten ble det presisert at Norge hadde gjort seg delaktig i ”USAs provokatoriske handlinger” og det ble stilt spørsmål ved troverdigheten til den norske basepolitikken:

”Hvilken reell betydning har de ofte gjentatte forsikringer fra Norges regjering om at norsk område ikke i fredstid vil bli stilt til rådighet for stasjonering av utenlandske væpnede styrker, hvis dette området alt nå stilles til rådighet for USAs flyvåpens fly som foretar inntrengen i Sovjetunionen i aggressive formål?”²⁸⁴

De skarpe truslene om å angripe norske baser var tonet noe ned i den offisielle noten, hvor det het at sovjetregjeringen ville treffe nødvendige tiltak dersom en slik episode skulle gjenta seg. Den norske regjeringen måtte ifølge sovjeterne ta sin del av ansvaret for de ”aggressive” handlinger amerikanerne hadde foretatt seg. Regjeringer i land som var delaktig i slike ”aggresjoner” ville dermed være nødt til å selv å ta ansvar for konsekvensene.²⁸⁵ Med andre ord måtte Norge beskytte seg selv fra USAs militære virksomheter. I tillegg oppfattet Sovjetunionen episoden som et klart brudd på den norske basegarantien og det ble presisert at et slikt brudd i framtiden ville straffes med krigshandlinger fra sovjetisk side.

Truslene fra Sovjetunionen var ikke lenger bare tom propaganda, fremsatt muntlig gjennom taler og diplomatiske samtaler. Denne gang var de blitt fremsatt i en offisiell note fra

²⁸² St.forh. 1960, Utenriksministerens redegjørelse, 13.05.60

²⁸³ SA, UUK, Innlegg fra statsminister Gerhardsen, 14.05.60

²⁸⁴ Sovjetisk note 13.05.60, i Holst, Johan Jørgen 1967 s. 144

²⁸⁵ Ibid

Sovjetregjeringen. Slike noter hadde tidligere hatt et veldig forsiktig språk (som vi blant annet har sett i brevene fra Bulganin), og det var derfor stor grunn til bekymring da tonen i noten denne gang var såpass direkte truende. Dette understreker imidlertid viktigheten for sovjeterne at basegarantien ble overholdt. Truslene skapte også et paradoks i forhold til innholdet i basepolitikken. Dersom Norge ble truet med krigshandlinger kunne basegarantien settes til side, og på grunn av dette prinsippet hevdet enkelte i utenrikskomiteen at man nå burde ta opp hele basepolitikken til ny vurdering. Det ble hevdet av enkelte norske politikere at truslene var så reelle at man nå kunne åpne opp for stasjonering av utenlandske baser og tropper på norsk territorium.²⁸⁶ Dette ville bety en dramatisk endring av den norske sikkerhetspolitikken.

Utenriksminister Lange protesterte mot de sovjetiske truslene fra Stortingets talerstol, men ga samtidig uttrykk for en forståelse for de sovjetiske reaksjonene på episoden. Lange innkalte USAs ambassadør til et møte og overleverte en protest fra den norske regjeringen. Utenriksministeren ba om at det fra amerikansk side ”måtte bli tatt alle nødvendige forholdsregler for å hindre at liknende mellomlandinger ble planlagt i framtiden.”²⁸⁷ Denne protesten ble avgitt samme dag som den norske regjeringen mottok den sovjetiske protestnoten. Den muntlige protesten til USA ble avgitt før man hadde mottatt den sovjetiske noten. Dette var ifølge Lange fordelaktig, fordi ingen i ettertid kunne beskyldte den norske regjering for å ha gitt etter for sovjetisk press. Lange oppfattet den sovjetiske noten ikke bare som en protest mot U-2-toktet, men også som et angrep på den norske basepolitikken og dens troverdighet. Han mente tankegangen i noten var at den norske baseerklæringen ikke var tilstrekkelig, og at den ikke hadde noen reell betydning: ”Det kan derfor synes som om Sovjetsamveldet igjen først og fremst er ute etter uttalelser fra norsk side som ytterligere kunne begrense Norges handlefrihet i dette spørsmål.”²⁸⁸

Den norske regjeringen forsøkte nå å analysere hva sovjeterne ønsket å oppnå som følge av denne episoden. Det kunne det være store politiske gevinster for Sovjetunionen å hente ved eventuelle norske innrømmelser. Lange pekte på det faktum at regjeringene i Pakistan og Tyrkia²⁸⁹ hadde mottatt en note som var mye skarpere enn noten den norske regjeringen mottok. Dette kunne bety at truslene mot Norge ikke hadde en annen hensikt enn kun å uttrykke misnøye med denne ene episoden. I Stortinget kommenterte Lange de

²⁸⁶ SA, UUK, Sttingsrepresentant Borgens innlegg, 23.05.60

²⁸⁷ St.forh. 1960, Utenriksministerens erklæring, 13.05.60

²⁸⁸ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 23.05.60

²⁸⁹ U-2 flyet var stasjonert i Tyrkia og hadde tatt av fra en flyplass i Peshawar i Pakistan før det ble skutt ned.

sovjetiske truslene om militære mottiltak og påsto at de siktet seg direkte inn på ”bestemte sider ved den utenrikspolitikk vi fører.”²⁹⁰

Den norske utenriksministeren gjorde det helt klart for at man ikke ga etter for press når det kom til grunnprinsippene i den norske sikkerhetspolitikken. Lange oppfattet truslene som et direkte utpressingsforsøk fra sovjetiske myndigheter. Det oppsto dermed en mulighet for Norge å vise at de sto godt forankret innenfor NATO-alliansen, og at de ikke ville gi etter for den slags press. Lange sa på vegne av regjeringen i Stortinget:

”Jeg tror ikke at det fra sovjetisk side er noe ønske om direkte å skade de vennskapelige forbindelser mellom våre land, men Sovjetregjeringens politiske mål er utvilsomt fortsatt å svekke vår tilknytning til NATO mest mulig. Vi må være forberedt på at det som er inntruffet, vil bli utnyttet så langt råd er for å oppnå dette mål. Under disse forhold er det viktig at vi i øyeblikkets stemning ikke taper av syne helheten i vår utenrikspolitiske og sikkerhetspolitiske situasjon.”²⁹¹

Samtidig som Lange redegjorde for episoden i Stortinget, var en sovjetisk parlamentarikerdelegasjon på besøk i Norge. Gerhardsen holdt en tale for denne delegasjonen under en middag samme kveld og presiserte at man fra norsk side ikke hadde medvirket til episoden, og ba om forståelse for dette hos den sovjetiske regjering. Gerhardsen viste til Langes redegjørelse i Stortinget og understreket at han syntes det var vanskelig å forstå at episoden kunne foranledige de alvorlige truslene som var kommet fra sovjetisk hold. Den sovjetiske delegasjonslederen hadde problemer med å tro påstanden om at den norske regjeringen ikke hadde kjennskap til toktet, og fikk presset fram en norsk innrømmelse om at USA hadde disponert en norsk flyplass uten at norske myndigheter hadde kjennskap til det.²⁹² Denne innrømmelsen må ha vært pinlig for den norske regjeringen fordi det ga et signal til sovjeterne om at det ikke var god nok kontroll på norske sikkerhetsrutiner.

Den norske regjeringen ble helt nødt til å avgi en offisiell forklaring overfor sovjeterne. Den sovjetiske noten kunne ikke ignoreres. Utenriksminister Lange mente den sovjetiske noten var den skarpeste siden 1951, da Sovjetunionen hadde protestert mot den norske tilslutningen til et felles kommandosystem under NATO.²⁹³ Lange understreket viktigheten av å finne fram til den rette ordlyden i svarnoten til Sovjetunionen: ” Med omhu er ordene valgt slik at de ikke ytterligere skal binde norske myndigheters handlingsfrihet i nye

²⁹⁰ St.forh.1960, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 28.05.60

²⁹¹ St.forh. 1960, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 28.05.60

²⁹² Gerhardsen, Einar 1972, s.288-289

²⁹³ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 23.05.60

erklæringer overfor Sovjetsamveldet.”²⁹⁴ Det var viktig å ta hensyn til alliansesamholdet. Norge var i en sårbar posisjon, og måtte gi inntrykk av at man fortsatt hadde sterk tro på de selvpålagte begrensningene i den norske sikkerhetspolitikken. Ytterligere sikkerhetspolitiske begrensninger var ikke ønskelig, og kunne blitt ansett som en ”seier” for den sovjetiske politikken overfor Norge.

Svarnoten avviste kategorisk at norske politiske myndigheter hadde medvirket til gjennomføringen av flytoktet. Det ble også klart og tydelig understreket at den norske basegarantien ikke var blitt svekket som følge av episoden. ”Norsk territorium har ikke vært, og vil ikke bli, stillet til rådighet for noe annet lands flyvåpen”²⁹⁵ het det i den norske svarnoten. Notene inneholdt også en beklagelse og en protest mot Sovjetunionens advarsler om mulige aksjoner mot norsk territorium. Den norske regjeringen hadde på dette tidspunkt mottatt svarbrev fra den amerikanske regjering på protestbrevet og konkluderte nå offentlig med at man stolte på de forsikringer som var kommet fra amerikansk side om at bruken av norske flyplasser i framtiden skulle være i samsvar med de retningslinjer som var satt opp av norske myndigheter.

Den norske regjeringen ønsket nå å legge U-2-episoden bak seg, og ønsket ikke ytterligere notevekslinger eller diskusjoner med sovjeterne om denne saken. Da ambassadør Gundersen, møtte den nye formannen i det øverste Sovjets presidium, Leonid Brešnev i juni 1960 gikk Brešnev langt i å frikjenne Norge i denne saken som også hadde vært med på å velte forhandlingene i Paris. Gundersen oppfattet det slik at Brešnev ikke hadde til hensikt å utnytte seg av situasjonen overfor Norge, men la skylden for episoden på rustningskapitalen og de ”aggressive krefter” i USA.²⁹⁶

Mikojans besøk i Norge og RB-47

Til tross for de krasse sovjetiske uttalelser og den sovjetiske noten ble likevel besøket til visestatsminister Mikojan gjennomført i juni 1960. U-2 episoden ble selvsagt et tema man ikke kunne unngå i samtalene mellom Mikojan og de norske regjeringsmedlemmene. Under regjeringsmiddagen på Akershus angrep Mikojan amerikanernes krenkelse av sovjetisk territorium i sterke ordelag, og han beklaget at Norge var blitt involvert i saken. Han ga i den

²⁹⁴ Ibid

²⁹⁵ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 23.05.60

²⁹⁶ UD, 34.4/99, Brev fra ambassadør O. C. Gundersen, 15.06.60

forbindelse uttrykk for at Sovjetunionen ville foretrekke en nordisk nøytralitet, men at man hadde avfunnet seg med det norske medlemskapet i NATO. Han understreket at så lenge Norge var medlem av NATO, var landet forpliktet til å gjennomføre basepolitikken med den største strenghet og at de burde unngå samarbeid med hva han kalte ”den vesttyske militarisme”.²⁹⁷ Et av hovedmotivene til Mikojans rundreise i Norge var å påvirke de norske makthavernes holdning til NATO. Ved å kritisere amerikanerne i sterke ordelag ønsket man å sverte Norges største og viktigste alliansepartner. Andreas Andersen uttalte allerede under middagen at den psykologiske virkningen av dette verbale angrepet ville virke stikk motsatt av det tilsiktede.²⁹⁸ Også utenriksminister Lange ga uttrykk for at han ikke likte de av Mikojans uttalelser som vedrørte et tredjeland.²⁹⁹ Selv om Mikojan forsikret om at han ville snakke om hyggeligere ting under sin tale i Sovjetambassaden tre dager senere, ble likevel Norges NATO-medlemskap sterkt kritisert:

”Det er enda mer forbausende at Norge fremdeles er med i og deltar aktivt i denne organisasjon som beskjeftiger seg med en så farlig sak som forberedelse av krig mot Sovjetunionen og andre sosialistiske land. Dette har ikke noen norsk politiker kunnet forklare meg [...]. Det ville være bedre om det kom en tid da slike forklaringer ikke trengtes”.³⁰⁰

I den samme talen roste Mikojan Sveriges og Østerrikes nøytralitet og understreket viktigheten av å redusere de negative følger av Norges medlemskap i NATO til et minimum. Mikojans utspill under besøket i Norge var helt klart uttrykk for et sovjetisk ønske om å få til en alternativ sikkerhetsløsning for Norge. Norge måtte ”befri” seg fra sine allierte. Tidspunktet for besøket var meget gunstig for denne sovjetiske strategien sett i lys av de norske protester mot USAs krenkelser av sovjetisk territorium. I tillegg ble utenriksminister Lange gjort oppmerksom på, fra en av delegatene i Mikojans følge, at de betraktet besøket som en slags generalprøve på hvordan den norske offentlighet ville reagere på et besøk av Khrusjtsjov.³⁰¹ Mikojans besøk og skarpe uttalelser om USA, NATO og norsk basepolitikk må dermed ses på som en del av en større sovjetisk taktikk for å påvirke den norske sikkerhetspolitiske orienteringen. Situasjonen som hadde oppstått etter U2-nedskytingen hadde muligens fått sovjeterne til å over reagere overfor Norge. De militære truslene som ble fremsatt kan ha virket mot det overordnede målet for politikken overfor Norge. For å få Norge

²⁹⁷ RA, AA, Notat omkring Mikojans besøk, 25.06.60

²⁹⁸ RA, AA, Notat omkring Mikojans besøk, 25.06.60

²⁹⁹ UD, 34.4/99, Brev fra ambassaden i Helsingfors, 27.06.60

³⁰⁰ Visestatsminister Mikojans tale i Sovjetambassaden i Oslo 28.06.60, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.148

³⁰¹ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 20.07.60

til å forlate NATO-alliansen måtte det skje frivillig og det måtte finnes en trygg og alternativ sikkerhetsforankring. I den ansente internasjonale situasjonen som oppsto i etterkant av U2 og avlysningen av toppmøtet i Paris virker det som om sovjeterne mistet hodet i sin påvirkningspolitikk overfor Norge. Det verbale angrepet mot amerikanerne var årsaken til at truslene mot Norge ble såpass alvorlige. Det virker imidlertid som om sovjeterne ønsket å finne raskt tilbake til det gode diplomatiet med Norge etter at den verste turbulensen hadde lagt seg .

Samtalene den norske regjeringen hadde med Mikojan i juni 1960 foregikk stort sett i en vennlig tone, og det ble ikke fremsatt krav eller forslag fra sovjetisk side som ville innskrenke den norske sikkerhetspolitikken ytterligere. Det virker dermed svært sannsynlig at Sovjetunionen ønsket å opprettholde det gode forholdet til Norge, og at den norske avgrensningen i NATO var en akseptabel politikk for sovjeterne. Til tross for tilfredsheten med Norges sikkerhetspolitiske forankring, holdt sovjeterne døren på gløtt for en alternativ norsk nøytralitetspolitikk.

Forholdet mellom Sovjetunionen og USA tilspisset seg ytterligere da et amerikansk fly av typen RB-47 ble skutt ned over Barentshavet den 1.juli 1960. 11.juli fikk ambassadør Gundersen i Moskva overrakt en note fra utenriksminister Andrej A. Gromyko.³⁰² De sovjetiske myndigheter var av den oppfatning at flyet, som var et amerikansk bombefly, hadde krenket Sovjetunionens grense og beveget seg innover sovjetisk luftterritorium. De to overlevende flygerne, som var i sovjetisk besittelse, hadde ifølge sovjetiske myndigheter hatt instruks om at de kunne foreta landing på flyplasser i Norge dersom det skulle bli nødvendig, og at de kunne ha radiosamband med en norsk stasjon under hele toktet. I den sovjetiske noten het det: ”Disse kjensgjerninger viser ugjendrivelig at norsk område fortsatt blir brukt av USA til gjennomføring av aggressive handlinger mot Sovjetunionen”.³⁰³ Denne sovjetiske noten var av en truende karakter, men ikke like direkte truende sammenlignet med noten som ble overlevert kun to måneder tidligere i forbindelse med U-2-nedskytingen.

Sovjeterne ønsket å understreke alvorret i situasjonen gjennom en skarp tone i noten. Det ble ikke nevnt hva slags konsekvenser denne episoden ville få for det sovjetiske forholdet til Norge. Sovjeterne var nok klar over at de måtte begrense trusselbruken. Nye trusler om militær tiltak mot norske flyplasser kunne skremt norske myndigheter til å oppsøke militær assistanse fra sine allierte, helt i tråd med ordlyden i baseerklæringen. Utenriksminister Lange var klar i sin tale i forbindelse med U2-nedskytingen om at militære trusler mot Norge ville

³⁰² SA, UUK ,Utenriksminister Langes redegjørelse, 20.07.60

³⁰³ Sovjetisk note, 11.07.60, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.151-153

virke mot sin hensikt. Dette hadde nok sovjeterne lagt merke til. I tillegg hadde ikke sovjeterne fremlagt bevis på at flyet faktisk var over sovjetisk luftterritorium. Amerikanerne påsto det motsatte, og hadde størst troverdighet hos norske myndigheter.

Den norske regjeringen ble imidlertid sterkt kritisert for hva sovjetiske myndigheter anså som en uforståelig lettvtint vurdering av USAs aggressive handlinger, og det ble forventet at den norske regjering ”vil overveie den situasjonen som er oppstått med det fulle alvor og trekke alle nødvendige slutninger”.³⁰⁴ Den sovjetiske noten inneholdt en beskrivelse av hendelsesforløpet som avvek sterkt fra den amerikanske versjonen. Ambassadør Gundersen mente det ikke fantes ”sunn sans i hele denne historien”.³⁰⁵ Dette fikk utenriksminister Lange til å spekulere på om hendelsen var et ledd i en mye større og omfattende propagandakampanje fra sovjetisk side.³⁰⁶ Flere medlemmer av utenrikskomiteen delte Langes syn. Blant annet mente stortingsrepresentant Alv Kjøs at propagandaoffensiven som Sovjetunionen hadde satt i gang, måtte ses på som en utpressingstaktikk overfor Norges stilling i NATO.³⁰⁷ Dersom det var Sovjetunionens hensikt å bruke denne episoden til å presse den norske sikkerhetspolitikken mot en nøytral stilling, så kan det trygt sies at det ikke ga resultater. Den sovjetiske noten inneholdt, slik den norske regjeringen så det, usannheter og ble ansett som lite troverdig. Likevel tok den norske regjeringen dette sovjetiske utspillet svært alvorlig. Norge hadde tidligere blitt truet med angrep dersom norske flyplasser ble benyttet i slike operasjoner. Det var derfor viktig for den norske regjering å gi uttrykk for at de ikke hadde noe som helst med denne saken å gjøre.³⁰⁸

I en pressemelding regjeringen sendte ut samme dag som de mottok den sovjetiske noten tilbakeviste de påstandene om at det var gitt tillatelse til å benytte seg av norske flyplasser og radiostasjoner. Den sovjetiske protesten ble avvist som grunnløs av den norske regjeringen. Som svar på Sovjetunionens formaning om at Norge støttet en aggressiv militærallianse het det i den norske svarnoten: ”Den norske regjering finner det videre nødvendig igjen å ta bestemt avstand fra den sovjetiske regjerings påstand om at NATO følger en aggressiv politikk.”³⁰⁹ Sovjetunionen forsøkte på en tvilsom måte å skape en

³⁰⁴ Ibid

³⁰⁵ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 20.07.60

³⁰⁶ Lange så den sovjetiske propagandaoffensiven i sammenheng med situasjonen på Cuba og i Kongo. SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 20.07.60

³⁰⁷ SA, UUK, Innlegg av Alv Kjøs, 20.07.60

³⁰⁸ Da utenrikskomiteen drøftet denne saken kom det fram at stortingsrepresentant Sverre Løbak i en samtale med bestyreren på Isfjord radiostasjon hadde blitt informert om at de hadde vært i radiokontakt med flyet på en spesiell frekvens. Utenrikskomiteen valgte å ikke gå ut med disse opplysningene fordi de kunne virke ødeleggende på den offisielle norske holdningen til episoden. SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 20.07.60

³⁰⁹ Norsk svarnote 22.07.60, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.154

splittelse mellom Norge og USA. De var klar over at dette forholdet var betent som følge av U-2-episoden og må ha hatt forhåpninger om at denne episoden ville føre til ytterligere komplikasjoner i forholdet mellom de to allierte. Nok en gang viste sovjetiske myndigheter til hva de anså for å være en aggressiv handling fra Norges viktigste allierte. Sovjetiske myndigheter forsøkte å påvise at Norge støttet USAs aggressive handlinger, og at alliansesamarbeidet derfor ikke bidro til fred i Nord-Europa. De mente at Norge kunne bidra til fred dersom de brøt sitt samarbeid med USA og NATO.

Sovjetunionens taktikk overfor Norge skiftet karakter etter de to flyepisodene. Tidligere hadde sovjetiske myndigheter pekt på muligheten for å skape et fredelig Nord-Europa dersom Norge forlot Atlanterhavspakten. Forestillingen om å bygge opp et fredelig hjørne av Europa ble nå byttet ut med påstander om at Norge bidro til å øke det politiske spenningsnivået på grunn av samarbeidet med USA og NATO. I en sovjetisk note fra august 1960 ble det understreket at ”[...] det hviler på den norske regjering det fulle ansvar for delaktighet i de aggressive handlinger som De forente stater foretar overfor Sovjet.”³¹⁰ Den norske regjering mente at hele RB-47-episoden i sin helhet falt utenom norsk myndighetsområde, og valgte derfor å ikke besvare denne noten.

Forholdet mellom Norge og Sovjetunionen fikk en vedvarende knekk som følge av U2- og RB-47-episodene. Første halvdel av 1960-tallet var preget av et stadig økende press fra sovjetisk side for å få Norge til å distansere seg ytterligere fra NATO-samarbeidet. Den økende internasjonal spenningen, preget av blant annet den vedvarende Berlin-krisen og Cuba-krisen i 1962, kom også til å prege forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. Og det kom til å prege måten Sovjetunionen drev politikk overfor Norge på.

³¹⁰ Sovjetisk note 10.08.60, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.156

Kap 6: Fra U2 til Khrusjtsjovs besøk i Norge

Ny sovjetisk taktikk

Fra 1960 ble forholdet mellom Norge og Sovjetunionen merkbart dårligere. Det skyldtes først og fremst U-2 og RB-47-episodene, og det politisk-militære samarbeidet mellom Norge og Vest-Tyskland. Den sovjetiske ordbruken overfor Norge forandret seg som følge av dette og det ble nå et poeng for sovjeterne å ”sverte” Norges allierte. Denne svertetekampanjen må ses i sammenheng med bruddet på toppmøtet i Paris i mai 1960, og delingen av Berlin i august 1961. Sovjetunionen trakk seg fra FNs nedrustningsforhandlinger, og situasjonen i Kongo, hvor amerikanske og belgiske styrker hadde intervenert for å beskytte det belgiske kolonistyre, bidro til å øke spenningsnivået mellom Øst og Vest. Først i etterkant av Cuba-krisen i november 1962 begynte de internasjonale forhold å stabilisere seg igjen.

I etterkant av de to flyepisodene ble mistenkeliggjøringen av Norge, og kritikken av den norske alliansepolitikken fra sovjetisk side sterkere. De sovjetiske myndigheter uttrykte bekymring for bruken av Bodø flyplass, installering av rakettramper og påståtte planer om innføring av atomvåpen i det norske forsvar. Men også nye anklager mot Norge ble fremsatt. Både byggingen av navigasjonsbasen Loran på Jan Mayen, flyplass på Svalbard og utbyggingen av Banak flystasjon ble ansett av sovjetiske myndigheter som et ledd i en opptrapping av NATOs ”aggressive” politikk overfor Sovjetunionen, og det ble hevdet at Norge ville trappe opp den militære NATO-beredskapen i Nord-Norge.³¹¹

Den sovjetiske pressen var skarp i sin karakteristikk av hva de anså for å være forandringer i den norske sikkerhetspolitikken. Det sovjetiske militære organet ”Krasnaja Zvesda” påsto at norsk forsvarspolitikken nå gikk ut på å gjøre Nord-Norge om til et ”militært springbrett mot Sovjetsamveldet”.³¹² Artikkelen belyste overfor norske myndigheter at NATO-medlemskapet førte til forpliktelser og handlinger som ikke var ønskelig fra norsk side. Sovjeterne ville på denne måten vise muskler og gi beskjed om at en eventuell militær opptrapping i Norge i verste fall kunne føre til en sovjetisk militær reaksjon.

De sovjetiske lederne brukte U-2 og RB 47-episodene som påskudd for å appellere enda sterkere overfor norske myndigheter til å velge den nøytrale veien. Men taktikken var endret. Sovjeterne hadde fram til 1960 snakket varmt om fordelene ved en norsk og nordisk

³¹¹ UD, 34.4/99, brev fra Charge d'affaires, Sigurd Ekeland i Moskva, 08.09.60

³¹² UD, 34.4/99, brev fra Charge d'affaires, Sigurd Ekeland i Moskva, 06.09.60

nøytralitet. Etter flyepisodene ble de sovjetiske uttalelsene stadig mer preget av et fokus på ulempene og farene forbundet med et norsk medlemskap i NATO. Dette kom tydelig fram under Khrusjtsjovs besøk i Finland i september 1960, hvor han kritiserte amerikanerne og hevdet at de ikke tok hensyn til Norge og norsk sikkerhet. Utspillet var en forlengelse av USA-kritikken i forbindelse med U2-nedskytingen. Khrusjtsjov poengterte dermed overfor Norge hvilke sikkerhetsrisikoer man utsatte seg selv for ved å opprettholde samarbeidet med USA og NATO. Khrusjtsjov påsto at Norge var ”truet av den fare å bli trukket inn i en stormakts eventyr mot sin vilje og ønske.”³¹³ Han poengterte at det ville være i hele regionens interesse at ”de aggressive krefter stilles i et maksimum av isolasjon”³¹⁴ Denne uttalelsen hadde klar adresse til Norge og den norske alliansepolitikken.

Ved den norske ambassaden i Moskva regnet man med at Khrusjtsjovs Finlandsbesøk ville føre til en økt aktivitet i sovjetisk diplomati og propaganda overfor Norge, og at presset på den norske alliansepolitikken ville fortsette i tiden fremover.³¹⁵ Den norske ambassadøren i Moskva forsto at det var et klimaskifte på gang i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen og at det hadde sammenheng med det tilspissede internasjonale spenningsnivået.

I det norske utenriksdepartementet ble det reagert på at Khrusjtsjov opprettholdt sin kritikk av Norge samtidig som han manet til forsoning med Tyrkia, som ble ansett som mer ansvarlig for U2-episoden enn hva Norge var.³¹⁶ Dette tyder på at man i Norge fryktet at en forsoning med sovjeterne ville kreve norske innrømmelser. De sovjetiske myndighetene hadde siden nedskytingen av U2-flyet kommet med flere sleivete bemerkninger overfor Norge angående det militære samarbeidet med USA. Forholdet mellom USA og Sovjetunionen var på dette tidspunktet svært kjølig, og Khrusjtsjov ønsket ingen dialog med amerikanerne før etter innsettelsen av ny president i januar 1961. Sovjetunionen ønsket å forhindre at NATOs militære evne i Nord-Europa ble forsterket. De ville ikke lenger at Norge kun skulle spille en outsiderrolle i alliansen, men at den norske regjeringen skulle ta klar avstand fra dens ”aggressive” hensikter, og dermed velge nøytraliteten som sikkerhetspolitisk plattform. Utenriksminister Lange tok klart avstand fra disse sovjetiske påstandene og understreket at Norge ikke ville delta i noen aggressiv politikk, og at det aldri ville bli ført noen angrepskrig fra norsk område.³¹⁷

³¹³ UD, 34.4/99, brev fra Sigurd Ekeland, 07.09.60

³¹⁴ Ibid

³¹⁵ Ibid; UD, 34.4/99, brev fra Sigurd Ekeland, 06.09.60

³¹⁶ UD, 34.4.99, notat fra Ole Ålgård v/5.politiske kontor UD, 07.09.60

³¹⁷ St.forh. 1960, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 24.10.60

Da ambassadør Mikhail G. Gribanov returnerte fra Moskva til Oslo i september 1960 kunne han opplyse om at det ikke var skjedd noen endring i den sovjetiske politikken overfor Norge. Sovjetunionens offisielle politikk overfor Norge var først og fremst å skape et godt vennskapelig forhold, ifølge Gribanov.³¹⁸ Fra sovjetisk ståsted kunne dette vennskapet bli meget sterkt dersom norske myndigheter lot seg overbevise om å velge nøytraliteten som sikkerhetspolitisk forankring. Gribanov var svært opptatt av å diskutere amerikanernes bruk av norske flyplasser og ga uttrykk for at norske myndigheter ikke fullt ut hadde forstått alvoret i situasjonen. Det var ifølge Gribanov på høy tid at norske myndigheter foretok seg noe som kunne markere at amerikanske militærmyndigheter ikke kunne disponere norske flyplasser. Han ga uttrykk for tilfredshet med de tiltak norske myndigheter hadde iverksatt for å forhindre at norsk territorium ville bli brukt til krenkelser av sovjetisk territorium. Det var et sterkt sovjetisk ønske om at den norske regjering offentliggjorde disse tiltakene som blant annet gikk ut på at landingstillatelser for militære fly ville bli gitt av regjeringen og ikke av de militære myndigheter.³¹⁹ Disse tiltakene må sees på som et svar på den sovjetiske kritikken mot norske myndigheter. De ble gjennomført for å berolige Sovjetunionen og lette på det sovjetiske presset som var blitt lagt på norsk basepolitikk i forbindelse med U2-episoden.

Sovjeterne signaliserte nå overfor Norge at de ønsket en mye klarere garanti om at fremmede makter ikke kunne benytte seg av norske baser. Siden basegarantien spilte en så sentral rolle i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen var denne også avgjørende for utformingen av den sovjetiske sikkerhetspolitikken for Nord-Europa. Under diplomatiske samtaler ble det blant annet fra sovjetisk side foreslått at fremmede uanmeldte fly som forsøkte å lande på norske flyplasser burde bli skutt ned.³²⁰ Sovjeterne prøvde med andre ord å si at dersom Norge ikke overholdt sin avskjermingspolitikk i NATO, ville det kunne føre til farlige og spente situasjoner som kunne true stabiliteten i Nord-Europa, og som i verste fall ville føre til militære motaksjoner. Den norske ambassadør i Moskva, Oscar C. Gundersen, påpekte at ”de sovjetiske truslene viste hvor sårbar Norge er i sitt forhold til Sovjetsamveldet og hvor følsomt Sovjetsamveldet reagerer på militær bruk av norsk territorium fra tredje lands side.”³²¹ Fra den norske ambassaden i Helsingfors kom det rykter om at Sovjetunionen truet med å kutte all handel med Norge som hevn for overflyvingsepisodene.³²² Selv om det viste seg å være lite i disse ryktene bidro de til å opprettholde trusselbildet av Sovjetunionen. Det

³¹⁸ UD, 34.4.99, notat fra Ole Ålgård v/5.politiske kontor, 07.09.60

³¹⁹ Ibid

³²⁰ UD, 34.4.99, tilleggsnotat fra Andreas Andersen, 16.09.60

³²¹ UD, 34.4.99, rapport fra ambassadør Gundersen, 19.01.61

³²² UD, 34.4.99, UD-telegram fra ambassaden i Helsingfors, 19.09.60

ble også understreket fra norsk side at man ikke satt særlig pris på den sovjetiske holdningen. I en samtale med ambassadør Gribanov i september 1960 forsikret Andreas Andersen på vegne av statsministeren at ”henvendelser som hadde karakteren av direkte eller indirekte trusler bare hadde den motsatte virkning av den som var tilsiktet”.³²³

Gribanov uttrykte også sterk bekymring for utbyggingen av flyplassen på Banak som han anså som en forskyvning av norske militærflyplasser mot øst.³²⁴ Den sovjetiske pressen mente at utbyggingen av Banak rett og slett var en utbygging av en NATO-base stikk i strid med den norske basegarantien. Sovjeterne fryktet at den militære beredskapen ville øke i Nord-Norge. Fra 1960 ble det utredet flere ulike scenarier fra både norsk og alliert side for begrensede angrep fra sovjetisk side. Militære avdelinger i Finmark ble utvidet som en følge av disse trusselvurderingene og utbyggingen av Banak skulle bedre muligheten til å fly inn norske og allierte styrker i en beredskapssituasjon. Under slike omstendigheter ville norske flystyrker støtte utføringen av allierte kjernefysiske angrep på Sovjetunionen.³²⁵ Denne opptrappingen av militær virksomhet i Finmark bekymret sovjeterne og de påsto at det lå aggressive hensikter bak. Den sovjetiske pressen benyttet seg også av enkelte uttalelser fra høytstående norske offiserer angående en eventuell utplassering av atomvåpen på norsk territorium og forsøkte å la disse stå som uttrykk for norsk forsvarspolitik.³²⁶ Den norske regjering hadde ennå ikke sagt definitivt nei til å innføre atomvåpen i sitt forsvar av landet. Endringer i den internasjonale situasjonen kunne føre til en revurdering av den norske holdningen til atomvåpen. Gerhardsen sa i sin nyttårstale i 1960: ”Bare hvis det skulle oppstå vesentlige endringer i den internasjonale situasjonen slik at vår sikkerhet direkte trues, bør en omvurdering av vår nåværende holdning til atomvåpen i Norge kunne komme på tale.”³²⁷ Dette var et signal til sovjetiske myndigheter om at den norske sikkerhetspolitikken kunne endres dersom Norge skulle bli utsatt for militære trusler.

I sin redegjørelse for Stortinget om den utenrikspolitiske situasjonen i oktober 1960 kunne utenriksminister Lange fortelle om en rekke diplomatiske og politiske fremstøt fra sovjetisk side den siste tiden. Lange presiserte, med klar adresse til sovjeterne, at Norge som suveren stat sto fritt til å fastlegge sin egen sikkerhetspolitikk. ”Det finnes heller ikke for oss noe realistisk alternativ til den sikkerhetspolitikk vi har valgt”³²⁸, sa Lange. I tillegg var hans tale på Stortinget en ren oppfordring til sovjetiske myndigheter om å respektere denne norske

³²³ UD, 34.4.99, notat fra Andreas Andersen, 15.09.60

³²⁴ Ibid

³²⁵ Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001, s.197-199

³²⁶ UD, 34.4.99, brev fra charge d'affaires Sigurd Ekeland angående oppslag i ”Krasnaja zvesda”, 06.09.60

³²⁷ AAB, EG, utklipp fra Morgenbladet, 02.01.61

³²⁸ St. forh. 1960, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 24.10.60

holdningen. Det at utenriksministeren valgte å redegjøre for de grunnleggende linjene i sikkerhetspolitikken på talerstolen i Stortinget indikerer det økende presset fra sovjetisk side og behovet for å svare sovjeterne på en indirekte måte. Lange kommenterte de sovjetiske truslene som var kommet i etterkant av U2- og RB47-episodene³²⁹ slik:

”Regjeringen ønsker å gjøre det klart at framstøt av den art som vi har vært utsatt for i den senere tid, vil kunne føre til krav om at Regjeringen må overveie om vår nåværende politikk, med de begrensninger og de forbehold som Regjeringen i samråd med Stortinget har fastlagt, i tilstrekkelig grad tar vare på landets sikkerhetsbehov.”³³⁰

Dersom Norge ble truet kunne man ifølge baseerklæringen se bort fra denne reservasjonen, og åpne for allierte styrker på norsk territorium. Statsminister Gerhardsen mente Langes utspill var klokt og helt på sin plass, men poengterte at ingenting tilsa at det ville skje noen endringer i basepolitikken.³³¹ Langes redegjørelse ble kommentert i ”Izvestija” en uke senere, og ble oversatt i sin helhet ved den norske ambassaden i Moskva og oversendt det norske utenriksdepartementet. På denne måten fikk man bekreftet at sovjeterne la merke til hva som ble sagt i Norge. Den sovjetiske kommentaren påpekte at Langes redegjørelse åpenbart var ”diktet av atlantestrategenes påtrykk” og at bakgrunnen var deres stadig økende krav overfor Norge.³³² Dette viser at Sovjetunionen ikke stolte på Norges allierte. Dersom basegarantien ble satt til side ville dette altså være et utslag av alliert press og ikke en politisk avgjørelse som Norge ønsket selv. Den sovjetiske kommentaren satt med andre ord spørsmålsteget ved om Norge var i stand til å føre sin sikkerhetspolitikk på et selvstendig grunnlag. En utmeldelse av NATO ville dermed gjøre Norge til et mer selvstendig land ifølge sovjeterne.

Et halvt år etter nedskytingen av U2-flyet bestemte sovjetiske myndigheter seg for offisielt å gravlegge saken. Utenriksminister Lange fikk overbrakt en hilsen fra utenriksminister Gromyko i desember 1960 hvor U2-saken ble kommentert som en episode som hadde skapt vanskeligheter mellom de to land. Sovjeterne ønsket nå å forsikre Norge om at fortid fikk være fortid. Fra sovjetisk side ønsket man også å klarlegge at det som av norske myndigheter ble oppfattet som trusler i forbindelse med denne saken, aldri var ment slik fra sovjetisk side.³³³ Disse nye signalene fra sovjetisk side kunne oppfattes som en invitasjon til

³²⁹ Den sovjetiske noten som omhandlet RB47-nedskytingen ble med overlegg ikke besvart av den norske regjeringen. Dette var fordi man i Norge ikke anså seg som involvert i denne saken.

³³⁰ St. forh. 1960, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 24.10.60

³³¹ St. forh. 1960, Gerhardsens innlegg til utenriksministerens redegjørelse, 28.10.60

³³² UD, 34.4.99, Notat fra ambassadør O. C. Gundersen, 01.11.60

³³³ UD, 34.4.99, Notat fra Ole Ålgård, 07.12.60

ytterligere fredelig samarbeid mellom de to landene. Det er imidlertid viktig å merke seg at norsk alliansepolitikk ikke ble tatt opp under disse ”fredelige” samtalene. Blant annet mente ambassadør Gundersen i Moskva at sovjeterne bare lot som om de hadde glemte denne episoden.³³⁴ Skepsisen til den sovjetiske erklæringen preget nok også store deler av norske stortings- og regjeringspolitikeres syn. Truslene som var blitt fremsatt et halvt år tidligere var for skremmende til å bli glemt uten videre. Noe av hensikten med truslene hadde vært å svekke Norges tilknytning til NATO og USA, og om mulig få til en innsnevring av fortolkningen av og praksisen i den norske basepolitikken. Sovjeterne innså antakeligvis at disse truslene kunne virke mot sin hensikt, akkurat slik utenriksminister Lange hadde sagt. Faren for at Norge ville søke en sterkere tilknytning til sine allierte var selvsagt et viktig moment som sovjeterne måtte ta hensyn til. Enkelte mente at man hadde merket dette under visestatsminister Anastas Mikojan's besøk i Norge kort tid etter U2-episoden. De som fulgte Mikojan rundt i Norge kunne konstatere at den aggressive tonen dempet seg betraktelig på slutten av oppholdet og at den skremselinjen som Sovjetunionen hadde lagt seg på ikke var hensiktsmessig overfor Norge. Denne direkte erfaringen fra en av de mektigste sovjetiske lederne kan ha bidratt til at de etter hvert valgte å dempe denne taktikken overfor Norge. Ambassadør Gundersen konkluderte med at Norge hadde svart klokt på de sovjetiske truslene, og at det var viktig å ikke gi Sovjetunionen tro på at den slags press ville betale seg.³³⁵ De sovjetiske myndigheter ønsket ikke lenger å benytte seg av slike trusler i sitt politiske forhold til Norge. De mente at det var på tide å normalisere forholdet igjen og fra sovjetisk hold ble det meldt om at ”etter de kalde mai-vinder vil nå fremover alltid blåse varme desembervinder fra Moskva til Norge”³³⁶

Henvendelsene fra det Kreml til den norske ambassaden i Moskva fikk dermed etter hvert en vennligere form. I forbindelse med O. C. Gundersens avgang som norsk ambassadør i Moskva ble det gode forholdet mellom Norge og Sovjetunionen presisert av fremstående sovjetiske myndighetspersoner. Blant annet mente Mikojan at forholdet mellom de to land var blitt ”friksjonsfritt” og at det eneste som forstyrret dette forholdet var Norges deltakelse i NATO. Mikojan understreket at man på sovjetisk side så fram til den uunngåelige dag da Norge ville forlate organisasjonen. Den avtroppende ambassadøren ga klar beskjed om at det ikke ville skje.³³⁷ Også overfor den nyinnsatte norske ambassadøren, Frithjof Jacobsen, ble

³³⁴ UD, 34.4.99, rapport fra ambassadør Gundersen, 19.01.61

³³⁵ Ibid

³³⁶ Ibid

³³⁷ UD, 34.4/99, rapport fra Georg Krane, 29.07.61

det stilt spørsmålstegn ved hvorfor Norge opprettholdt sitt NATO-medlemskap.³³⁸ Til tross for et ønske om å forbedre forholdet og omgangstonen overfor Norge var sovjeterne fortsatt klokkeklare i sine uttalelser om en norsk endring av den sikkerhetspolitiske forankringen. Selv om sovjeterne offisielt ønsket å legge U2-saken bak seg og ønsket et fredeligere forhold med Norge ble ikke presset på norsk sikkerhets- og alliansepolitikk noe mindre av den grunn. Snarere tvert i mot. Den inntok bare en ny form som gikk ut på å sverte Norges allierte, og da spesielt USA og Vest-Tyskland.

Spørsmålet rundt Berlin og statusen til Øst-Tyskland var fortsatt svært aktuelt. Dette førte til et anspent internasjonalt politisk klima og preget forholdet mellom Norge og Sovjetunionen på begynnelsen av 1960-tallet. Sommeren 1961 foreslo NATO-rådet å benytte seg av økonomiske og militære mottiltak for å løse problemet rundt Berlin. NATO ønsket å legge et sterkt økonomisk og militært press på sovjetiske myndigheter. Utenriksminister Lange advarte mot denne politikken og fryktet den kunne lede til krig. Dessuten kunne Norge, på grunn av sin geografiske beliggenhet, kun vurdere svært forsiktige tiltak overfor Sovjetunionen. Til tross for et alliert press mot Sovjetunionen ble Berlin delt opp i to soner med piggråd natt til den 13. august 1961. Vestmaktene protesterte mot denne handlingen som brøt firemaktsavtalen om Berlin, men ønsket ikke å reagere militært. Norge ble på grunn av sin motvilje mot å legge press på Sovjetunionen beskyldt for unnfallenhet av den amerikanske Kennedy-administrasjonen. Amerikanerne mente Norge hadde sviktet da de ikke viste fasthet overfor Sovjetunionen.³³⁹

NATO-landene måtte nå finne ut hvilke ikke-militære mottiltak de kunne sette inn overfor Sovjetunionen og hvordan man skulle forberede seg på forhandlinger med sovjeterne. Amerikanerne hadde allerede truet med militære aksjoner dersom det skulle vise seg nødvendig, for slik å ivareta sine interesser i Berlin. Utenriksminister Lange advarte de andre NATO-landene mot å havne i en situasjon hvor valget sto mellom kapitulasjon og væpnet oppgjør. Lange la ikke skjul på at han fryktet ytterligere aksjoner fra sovjetisk side.³⁴⁰ Slike aksjoner kunne forekomme dersom Norge støttet det amerikanske forslaget om handelsboikott av Sovjetunionen. Lange mente at sovjeterne kunne reagere sterkt dersom en slik embargo ble innført og skrev i sitt svarbrev til amerikanerne: ”Anvendt på et for tidlig tidspunkt vil et slikt tiltak, i stedet for å forhindre krig, kunne vise seg å bli det skjebnesvangre skritt som fører til

³³⁸ UD, 34.4/99, Rapport angående innsetting av ny norsk ambassadør, 14.09.61

³³⁹ Eriksen, Knut Einar og Helge Ø. Pharo, 1997 s.250

³⁴⁰ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 13.10.61

krig.”³⁴¹ Handelsboikott var derfor et pressmiddel som den norske regjering ønsket å bruke kun i ytterste nødstilfelle.

Den sovjetiske noten til Finland

Den sovjetiske oppfatningen av nordisk samhörighet og deres ønske om å gjøre Nord-Europa til et lavspenningsområde ga seg utslag i en spesiell henvendelse i oktober 1961. Den sovjetiske regjering henvendte seg med en note til den finske regjering hvor de blant annet kritiserte Norges, Danmarks og Sveriges holdning til den militære opprustningen av Forbundsrepublikken. De vestlige land ble generelt beskrevet som naive i sitt militære samarbeid med Vest-Tyskland, og noten understreket at spesielt Norge og Danmark nå var blitt ”trukket inn i den vesttyske militarismes militære og politiske innflytelsessfære”.³⁴²

Den norske regjeringen oppfattet noten som en indirekte henvendelse til dem. Norge ble kritisert for sitt samarbeid med Vest-Tyskland og sovjeterne hevdet at man i Norge hadde gitt tyske militære styrker tillatelse til å benytte seg av baser på norsk område. Notene advarte sterkt mot en tysk militær aggresjon mot sovjetisk territorium. Norske myndigheter hadde ikke gitt noen tillatelse til at tyske styrker kunne benytte seg av baser i Norge. Det ville i så fall ha vært et klart brudd på baseerklæringen. Beskyldningen om at det var opprettet tyske baser på norsk jord gjaldt forsyningslagrene som Norge hadde gjennom NATO-samarbeidet forpliktet seg til å opprette for den vesttyske marine. Det var stor motstand mot disse lagrene i Norge, og formelt var de underlagt NATOs kontroll. Vest-Tyskland var nå blitt en like viktig samarbeidspartner for Norge innenfor de sjømilitære områder som det Storbritannia hadde vært, noe den sovjetiske regjering mislikte meget sterkt.³⁴³

De sovjetiske myndigheter fryktet helt klart den planlagte opprettede Østersjøkommandoen. Norge var blitt spurt om å delta i det dansk-tyske samarbeidet om å opprette en NATO-kommando for Østersjøområdet. Denne skulle forhindre et eventuelt sovjetisk maritimt utbrudd gjennom Kattegat og Skagerrak. Sovjeterne ga derimot uttrykk for at de oppfattet kommandoen som en aggressiv trussel, og som et ledd i en tysk revansjeplan. Allerede den 5. september 1961 hadde statsminister Gerhardsen mottatt en henvendelse fra den sovjetiske regjeringen hvor Norge ble oppfordret til å ikke støtte opprettelsen av en

³⁴¹ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 13.10.61

³⁴² Sovjetunionens note til Finland, 30.10.61, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.163

³⁴³ Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.281

Østersjøkommando. En slik støtte ville i følge Moskva komplisere forholdet mellom de to landene. Den norske regjeringen svarte med å si at de ikke hadde tatt noen stilling til saken ennå.³⁴⁴ Sluttforhandlingene skulle foregå ved NATOs Nordkommando på Kolsås i november 1961, og noten fra Sovjetunionen var blant annet et forsøk på å påvirke norske myndigheter til å avstå fra å bidra militært til Østersjøkommandoen. Dette gjorde de ved å ”sverte” de vesttyske hensiktene:

”Det er imidlertid ikke gjenstand for tvil at iverksettelsen i en hvilken som helst form av planen om en felleskommando vil betegne et nytt skritt når det gjelder å underordne de skandinaviske NATO-lands væpnede styrker den vesttyske militarismens revansjistiske hensikter i Nord-Europa og i Østersjø-området.”³⁴⁵

Sovjetunionen foreslo i noten til Finland at de to land måtte komme sammen til rådslagning for å diskutere forsvarstiltak mot et forestående angrep fra Vest-Tyskland og NATO, og henviste til støttepakten mellom de to land fra 1948.³⁴⁶ Utenriksminister Lange tolket denne oppfordringen fra Sovjetunionen som et forsøk på å få Finland til å legge om sin nøytrale kurs over i ”østlig retning”.³⁴⁷ Dette ville i så fall påvirke hele den nordiske maktbalansen, og ville fått konsekvenser for den norske utenriks- og sikkerhetspolitikken. I den sovjetisk-finske støttepaktens artikkel 2 sto det at de to land skulle komme sammen til rådslagning dersom Finland ble utsatt for trusler om militært angrep fra Tyskland. I et slikt tilfelle kunne de søke hjelp hos Sovjetunionen, som kunne plassere sovjetiske forsvarsstyrker på finsk territorium. Sovjeterne ville med noten poengtere at de anså muligheten for et slikt angrep som sannsynlig. Finlands president, Urho Kekkonen, ønsket ikke noe sensasjonspreg over noten, og beskrev i en radiotale ryktene om at Sovjetunionen ønsket å opprette baser i Finland, som vanvittige. Likevel gikk den finske presidenten langt i å dele den sovjetiske bekymring over krigsfaren i Europa på bakgrunn av opprustningen av Vest-Tyskland.³⁴⁸

Utenriksminister Lange knyttet hva han anså som sovjetiske trusler i noten inn i rekken av tidligere advarsler og trusler mot Norges samarbeid med Vest-Tyskland i NATO. Han presiserte at det ikke måtte gis etter for sovjetisk press:

”Det kan neppe være tvil om at det russerne i første rekke er ute etter, er å tvinge oss til i større grad enn før å rette oss etter russisk oppfatning av hva vi kan og bør foreta oss på

³⁴⁴ Jensen, Bent 1999, s.579

³⁴⁵ Sovjetunionens note til Finland, 30.10.61, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.161-168,

³⁴⁶ Ibid

³⁴⁷ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 03.11.61

³⁴⁸ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 14.11.61

det militære felt. På dette punkt må det være av avgjørende betydning at vi holder fast ved den linjen vi har fulgt hittil. Vi kan ikke gi fra oss retten til selv å avgjøre hva som tjener vår sikkerhet, og vi må selv fortolke våre interesser og forpliktelser i begge retninger”³⁴⁹

Lange mente at ett av de sovjetiske motivene med noten var å skremme og påvirke den norske opinionen i håp om å få regjeringen til å trekke opp snevrere linjer for den norske deltakelsen i NATO.³⁵⁰ I den internasjonale opphetede situasjonen rundt Tysklandsspørsmålet ble Norge på denne måten også brukt som en brikke i et større spill. Sovjetunionen ville gjerne vise verden hvorfor det var så farlig å samarbeide militært med Vest-Tyskland. Et militært uttynnet og delt Tyskland ville ifølge sovjeterne skape en større grobunn for fred og stabilitet i Europa. På denne måten kunne de rettferdiggjøre sin deling av Berlin. Sovjetunionen ønsket å skremme Norge fra videre samarbeid med Vest-Tyskland og NATO da de pekte på hvor farlig en slik allianse ville bli for Norge i en krisesituasjon. Fra sovjetisk side skulle det ikke herske tvil om at det ville vært uklokt for et hvilket som helst land å samarbeide militært med Vest-Tyskland. Denne noten kan tolkes som selve kroneksempelen på den nye sovjetiske skremseltaktikken. Den truet Norge og Norden indirekte med en mulig iverksettelse av militære tiltak basert på den sovjetisk-finske støttepakten. Sovjetiske styrker kunne dermed utstasjoneres i et nordisk land og skape ustabilitet i hele regionen. Dette kunne Sovjetunionen legitimere på bakgrunn av den skandinaviske støtten til vestmaktene i Berlin og til den militære opprustningen av Vest-Tyskland. Sovjetunionen ønsket på denne måten å vise sin forakt for måten Norge og Danmark førte sin alliansepolitikk på, og å vise hvilke farer som var forbundet med et eventuelt samarbeid med vesttyskerne i den planlagte Østersjøkommandoen.

Noten til Finland kom rett i forkant av Langes besøk i Sovjetunionen og utenriksministeren understreket overfor utenrikskomiteen at han ville gjøre det helt klart for de sovjetiske myndigheter at trusler rettet mot norsk sikkerhetspolitikk ville kunne komme til å få motsatt virkning av hva sovjeterne var ute etter.³⁵¹ Lange måtte forholde seg til noten under besøket, og hans hovedoppgave, slik han selv så det, måtte bli å forklare og presisere for sovjeterne at alle norske forsvarstiltak kun hadde defensive formål.³⁵² Lange ønsket å klargjøre overfor sovjeterne at den norske sikkerhetspolitiske forankringen var urokkelig og at man i Norge kunne benytte seg av allierte styrker på norsk territorium dersom det skulle oppstå en fare for krig. Det virker som om Lange under de politiske forholdene som rådet

³⁴⁹ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 14.11.61

³⁵⁰ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 03.11.61

³⁵¹ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 14.11.61

³⁵² SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 03.11.61

etter flyepisodene hadde sett hvor effektivt den norske base- og atomreservasjonen kunne brukes som et politisk pressmiddel mot Sovjetunionen. Dersom Norge ble truet militært kunne man ifølge baseerklæringen se bort fra reservasjonen mot å stasjonere fremmede styrker på norsk territorium. Dette kunne for eksempel brukes som et mottiltak mot at det skulle bli utplassert sovjetisk militær støtte i Finland.

I samtaler mellom Lange og visestatsminister Anatstas Mikojan i Moskva ble det gode forholdet mellom de to land understreket fra sovjetisk side. Mikojan uttrykte likevel bekymring for Norges alliansepolitikk. Det var for ham uforståelig at Norge hadde gått inn i et forsvarsfellesskap med hva Sovjetunionen anså som et militaristisk og revansjistisk Vest-Tyskland. Den sovjetiske visestatsministeren pekte på de felles erfaringene Norge og Sovjet hadde hatt under siste verdenskrig og han syntes Langes holdning var svært underlig med tanke på hans fangenskap i Tyskland under krigen.³⁵³ Dette er eksempel på hvordan Sovjetunionen forsøkte å påvirke norske politikere gjennom å appellere på det personlige plan. Slike påvirkningsforsøk var også statsminister Gerhardsen utsatt for under sitt besøk i 1955. Det sovjetiske lederskapet betraktet personligheten til andre lands ledere som svært betydningsfull for utformingen av utenrikspolitikken, og mente at man kunne oppnå store resultater gjennom disse personlige kanalene.³⁵⁴ Lange hadde i forkant av besøket forsikret utenrikskomiteen om at han dro som en representant for den norske regjering og ville dermed følge regjeringens fastlagte linje. Med andre ord ønsket ikke Lange å uttrykke sine personlige meninger under oppholdet, slik han oppfattet at Gerhardsen hadde gjort under sitt besøk seks år tidligere. Tanken bak dette var at de sovjetiske myndighetspersoner dermed ikke kunne legge press på den norske politikken ved å appellere til Langes personlige oppfatninger og erfaringer.

Langes klare holdning står i sterk kontrast til statsminister Gerhardsens holdning til denne type personlige henvendelser fra sovjetisk side. Lange hadde under sitt opphold i Sovjetunionen presisert den offisielle norske holdningen til Tysklandsspørsmålet. Gerhardsen derimot valgte å trekke fram sine personlige meninger om hvordan han så for seg Tysklands framtid i møte med den sovjetiske ambassadøren i forkant av Langes besøk til Sovjetunionen. Gerhardsen mente blant annet at det nå kunne være aktuelt å anerkjenne Øst-Tyskland. Samtidig ga Gerhardsen uttrykk for sitt positive syn på Rapacki-planen, og mente at USA og Sovjetunionen burde samarbeide for å opprette slike militært uttynnede områder i Europa.³⁵⁵

³⁵³ UD, 34.4.99, usignert notat fra ambassaden i Moskva, 22.11.61

³⁵⁴ Zubok, Vladislav og Constantine Pleshakov 1996, s.181

³⁵⁵ UD, 34.4/99, notat angående Gerhardsens samtale med Gribanov, 03.10.61

Selv om den norske statsministeren understreket at han ga uttrykk for sitt personlige syn, så kunne disse signalene oppfattes annerledes i Sovjetunionen. Sovjeterne oppfattet Gerhardsen som en statsleder det var mulig å ha et tett samarbeid med og gjennom den norske statsministeren kunne man kanskje påvirke den norske sikkerhetspolitikken.

Lange mente at den sovjetiske frykten for Tyskland var et ”påskudd for russernes bestrebelse for å svekke den militære beredskap i Nord-Europa.”³⁵⁶ Frykten for et tysk angrep var nok svært reell for sovjeterne, og det var et syn mange i Norge hadde forståelse for på bakgrunn av de felles krigserfaringene. Selv Lange uttrykte sympati for den sovjetiske frykten. Den økende tyske deltakelsen på øvelser og fellesmanøvrer utenfor Tysklands grenser og opprettelsen av tyske beredskapslagre på andre lands territorium kunne i følge Lange bekrefte russernes mistanke om at Vest-Tyskland nå kunne være i ferd med å gjenvinne et militært potensial som etter sovjetisk oppfatning var farlig.³⁵⁷ Også flere andre stortingspolitikere var skeptisk til den tyske opprustningen og faren som ville oppstå dersom tyskerne skulle få for stor innflytelse på nordeuropeisk militærpolitikk. Den sovjetiske noten fikk likevel norske myndigheter til å ytterligere understreke viktigheten av det norske medlemskapet i NATO. Så lenge sovjetiske myndigheter var såpass truende i sine henvendelser som de var nå, ble alliansesamarbeidet viktig for Norge. Norske myndigheter kunne ikke la være å forholde seg til Berlin- og Tysklandsspørsmålet, og kunne ikke på noen som helst måte la være å støtte sine allierte. Den norske regjeringen var soleklar på at ingen kunne skremme landet ut av NATO-samarbeidet. Forsvarsminister Gudmund Harlem sa: ”Det som vil skje er tvert imot at man vil skremme oss enda lenger inn i NATO.”³⁵⁸ Den sovjetiske noten førte til at Norge befestet sin rolle i NATO og framsto som urokkelige i sin sikkerhetspolitikk. Samme dag som den sovjetiske noten ble sendt til Finland gjorde den danske regjering oppmerksom på at de ville opprette en enhetskommando bestående av tyske og danske styrker under NATOs ledelse i Østersjøen.³⁵⁹ Norge støttet denne opprettelsen, men det var ikke aktuelt å stasjonere norske styrker der. De nordiske bånd til NATO ble dermed styrket.

Finlands president Uhro Kekkonen møtte Khrusjtsjov i Novosibirsk den 24. november 1961, hvor blant annet innholdet i den sovjetiske noten ble drøftet mellom de to statslederne. Kekkonen ga uttrykk for at konsultasjoner mellom Finland og Sovjetunionen kunne forårsake bekymringer om krig i de skandinaviske land. Det fikk Khrusjtsjov til å

³⁵⁶ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 14.11.61

³⁵⁷ Ibid

³⁵⁸ Gudmund Harlems foredrag i den danske Atlanterhavskomiteé, 21.11.61, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.172

³⁵⁹ Jensen, Bent 1999, s. 580

foreslå at man burde utsette de militære konsultasjoner de hadde foreslått i noten.³⁶⁰ Den norske tydeliggjøringen av egen sikkerhetspolitikk medvirket derfor til en sovjetisk retrett i denne saken. Utenriksminister Lange roste i ettertid det nordiske samholdet, og mente at Norden var blitt satt på prøve i denne saken. Med fastheten og måteholdet som ble utvist under krisen mente Lange at man i de nordiske land ”bestod prøven”.³⁶¹

Det har i ettertid oppstått mange spekulasjoner på hva som var Sovjetunionens egentlige motiv med noten til Finland. I lys av Berlin-krisen kan motivet ha vært på generelt grunnlag og skremme vestmaktene mot tysk militarisme. Et annet motiv kan ha vært å skremme Norge og Danmark, og advare om følgene av et tettere militært samarbeid med NATO og Forbundsrepublikken. Til sist har enkelte (blant annet den danske historikeren Bent Jensen³⁶²) argumentert for at Sovjetunionen ønsket å øve innflytelse på finsk innenrikspolitik, med det mål for øye å sikre Kekkonen gjenvalg som president. Det er all grunn til å tro at de sovjetiske motivene var mangeartede og hvilken tyngde man skal legge på de forskjellige motivene avhenger av historikerens problemstilling. I denne fremstillingen er det derfor viktig å understreke at den norske regjeringen oppfattet den sovjetiske noten som rettet også mot seg og de handlet deretter. Til tross for at mange i Norge delte sovjeternes skepsis mot den tyske militære innflytelse på NATO, ble den norske regjering tvunget til ikke å vise unnskyldighet. Det var nettopp i et slikt tilfelle at Norge måtte vise at de mente alvor med sitt NATO-medlemskap.

Cuba-krisen og en multilateral atomstyrke i NATO

Etter en periode på et par år hvor de sovjetiske henvendelsene til Norge hadde vært skarpe og truende, vokste det i begynnelsen av 1962 fram et nytt stemningsskifte i det sovjetiske diplomatiet. I forbindelse med innsettelsen av ny sovjetisk ambassadør i Oslo, ønsket sovjeterne å sette fokus på de gode sidene på forholdet mellom Norge og Sovjetunionen. På direkte ordre fra Khrustsjov hadde påtroppende ambassadør Nikolaj M. Lunkov fått i oppdrag ”å gjøre sitt ytterste for å utbygge det gode forhold mellom de to land”.³⁶³ Lunkov hadde vært leder for den skandinaviske avdeling ved det sovjetiske utenriksministerium og er blitt

³⁶⁰ Det finsk-sovjetiske kommunike etter Novosibirskmøtet, 15.11.61, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.169-171

³⁶¹ St. forh. 1962, Utenriksminister Langes redegjørelse, 08.02.62

³⁶² Jensen, Bent 1999, s.581

³⁶³ RA, AA, Den sovjetiske ambassadørs høflighetsvisitt hos Statsministeren, 08.03.62

kalt den første profesjonelle diplomaten Sovjetregjeringen sendte til Norge.³⁶⁴ Sovjeterne ga nå åpent uttrykk for et ønske om å ha en mer direkte dialog med den norske statsministeren dersom forholdene lå til rette for det. Dette vitner om nok et skifte i den sovjetiske politikken overfor Norge. Under de siste par års internasjonale spenningsnivå og kriser hadde den direkte kontakten mellom den norske og sovjetiske regjeringen vært nærmest fraværende. Dette ønsket sovjeterne å gjøre noe med. Den nye sovjetiske ambassadøren var ivrig etter å opprette kontakter i den norske regjering og han la ikke skjul på at det var på direkte ordre fra den sovjetiske ledelsen. Statsminister Gerhardsen fikk i mars 1962 overlevert et personlig brev fra Khrusjtsjov. Khrusjtsjov roste utenriksminister Langes oppførsel under hans besøk i Sovjetunionen og understreket viktigheten av den norske regjeringens uttalte prinsipp om å ikke foreta seg noe som kunne skjerpe situasjonen i Nord-Europa. Det ble spesifikt pekt på faren for den tyske innflytelsen på militær aktivitet i Østersjøen, og Danmark ble kritisert for å ha samtykket i å opprette en felleskommando med Vest-Tyskland i Østersjøen. Khrusjtsjov advarte om at de nordiske landenes sikkerhet kunne bli satt i fare hvis vestmaktene fikk fortsette sine militærforberedelser i dette området.³⁶⁵

Denne vennlige henvendelsen sto i skarp kontrast til de foregående henvendelsene fra den sovjetiske ledelsens side. Den sovjetiske regjering ønsket på denne måten å forsikre Norge om at de fortsatt holdt fast på sin doktrine om ”fredelig sameksistens”. Ambassadør Lunkovs språkbruk angående NATO var tonet ned i forhold til hva han tidligere hadde omtalt som en aggressiv og krigersk allianse. Til tross for at Sovjetunionen ikke bifalt NATO-alliansen, forsikret Lunkov Gerhardsen om at Norges medlemskap likevel ikke burde være en hindring for et godt forhold mellom de to land.³⁶⁶ Slike diplomatiske toner hadde man ikke hørt fra sovjetisk side på mange år, og de minner litt om den diplomatiske språkbruken som ble brukt overfor Norge i perioden før Ungarn-krisen i 1956. Istedenfor å advare mot de store farene som var forbundet med denne alliansen, ble det igjen slått fast fra sovjetisk side at slike blokkdannelser ikke støtter fredens sak og dermed ville de på sikt opphøre å eksistere.

Den internasjonale opphetede situasjonen rundt Tysklandsspørsmålet hadde roet seg litt ned og i begynnelsen av 1962 oppfattet sovjeterne det slik at verden hadde vent seg til tanken om en mur i Berlin.³⁶⁷ Sovjetunionens ambassadør i Oslo ga også uttrykk for at sovjetregjeringen ikke lenger vurderte den internasjonale situasjonen som dårlig.³⁶⁸

³⁶⁴ Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.219

³⁶⁵ UD, 34.4/99, Brev fra Khrusjtsjov til Gerhardsen, 12.02.62

³⁶⁶ RA, AA, Notat - samtale mellom statsminister Gerhardsen og ambassadør Lunkov, 26.05.62

³⁶⁷ Ausland, John C. 1996, s.47

³⁶⁸ RA, AA, Notat – samtale mellom statsminister Gerhardsen og ambassadør Lunkov, 26.05.62

Samarbeidet mellom Norge og Sovjetunionen kunne dermed fortsette i vennlige former, og sovjeterne la den internasjonale situasjonen til grunn for et fredelig samarbeid med en NATO-alliert.

Cuba-krisen kom til å virke inn på norske myndigheters syn på Sovjetunionen. Situasjonen som oppsto på grunn av den sovjetiske utplasseringen av kjernefysiske mellomdistanseraketter på Cuba, førte til den største internasjonale krisen under den kalde krigen. President Kennedy innførte skipsblokade av øya og fremsatte samtidig krav om at rakettene måtte fjernes. Seks dager senere ga Khrusjtsjov ordre om full tilbaketrekking av rakettene.

Norske myndigheter ble som resten av verden gjort oppmerksom på saken gjennom en fjernsynstale av Kennedy den 22.oktober 1962. Den umiddelbare reaksjonen fra norsk side var preget av frykt for en kjernefysisk storkrig. Mangeårig LO-leder og stortingsrepresentant Konrad Nordahls første reaksjon var preget av en frykt for at Sovjetunionen ville bruke Norge som et brikke i et internasjonalt spill. Nordahl var del av en norsk FN-delegasjon i New York under ledelse av justisminister Jens Haugland da krisen ble et faktum. Nordahl fryktet at sovjeterne ville påstå at Norge hadde lignende baser, og bruke det som et påskudd for en militær aksjon.³⁶⁹ Da regjeringen kom sammen neste dag ble det allikevel besluttet å ikke iverksette beredskapstiltak. Dette var av hensyn til Sovjetunionen. Regjeringen ønsket ikke at sovjetiske myndigheter skulle misopfatte en slik situasjon, men utenriksminister Lange la vekt på at situasjonen kunne forandre seg fra time til time og av den grunn måtte det nå holdes nær kontakt med NATO-ledelsen. Lange mente at den norske FN-delegasjonen ble nødt til å støtte det amerikanske resolusjonsforslaget som krevde at rakettene på Cuba måtte demonteres under observasjon fra FN, men han var svært skeptisk til den amerikanske skipsblokaden av Cuba og mente at denne var i strid med folkerettslige tradisjoner.³⁷⁰ Den norske regjeringen ville mest sannsynligvis vært svært kritisk til en amerikansk invasjon av Cuba og Lange kritiserte senere den amerikanske boikotten av Cuba.

I etterkant av Cuba-krisen var den norske regjering svært opptatt av at det nå burde foreligge muligheter for videre forhandlinger mellom de to supermaktene. I utenrikskomiteen ble det diskutert om sovjeterne ville kreve ”motytelser” i Europa som følge av deres tilbaketrekking av rakettene på Cuba og om dette ville trekke Norge inn i dette storspillet.³⁷¹ Det virker ikke som om sovjeterne forsøkte å bruke sin tilbaketrekking på Cuba til å legge

³⁶⁹ Nordahl, Konrad 1992, s.262

³⁷⁰ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 23.10.62

³⁷¹ SA, UUK, Behandlingen av utenriksministerens redegjørelse, 05.12.62

press på norske myndigheter angående basepolitikken. Likevel ble det presisert overfor sovjetiske diplomater at ”verken den norske regjering eller noen alliert regjering er interessert i å etablere noe Cuba i Norge”.³⁷² Det bedrede forholdet mellom Norge og Sovjetunionen ble ikke spesielt utsatt og normaliserte seg igjen etter krisen. Eriksen og Pharo tilskriver den nye sovjetiske ambassadøren i Oslo, Nikolaj M. Lunkov, æren for dette.³⁷³ Det ble fra den sovjetiske ambassaden gitt forsikringer overfor norske myndigheter at de ville fortsette sin ”fredelig sameksistenspolitikk” og at de ville forsøke å finne en rask og fredelig løsning på Berlin-spørsmålet.³⁷⁴ Til tross for de nye vennlige signalene fra sovjetisk side forble utenriksminister Lange skeptisk til de sovjetiske motivene med dette utspillet. Cuba-krisen hadde skapt en frykt for en atomkrig også hos norske politikere og skepsisen mot Sovjetunionen økte som følge av dette. Lange likte ikke at den sovjetiske ambassade hadde innsatt en presseattache som var flytende i norsk og med gode forbindelser til den norske pressen. Lange mente at Sovjetunionen var i ferd med å intensivere sin påvirkning på norsk sikkerhetspolitikk i et forsøk på å ”stimulere motstanden mot samarbeidet med våre allierte i NATO”.³⁷⁵

På begynnelsen av 1960-tallet jobbet USA med å få i stand en multilateral atomstyrke (MLF) for NATO ledet av de nye Polaris-ubåtene. Ubåtene var utrustet med atomvåpen, de var mobile og kunne avfyre raketter under vann. Dette våpenteknologiske framskrittet gjorde at utskyttingsbasene var mobile og ble dermed en stor trussel for sovjeterne. På NATO-rådets vårmøte i 1962 ble det amerikanske tilbudet om å stille Polaris-ubåter til NATOs disposisjon møtt med tilfredshet. Utenriksminister Lange var blant de som reagerte positivt, men etter hvert ble skepsisen stor. Den norske base- og atompolitikken mistet noe av sin politiske virkning overfor Sovjetunionen, siden Polaris-ubåtene nå kunne patruljere over store deler av Nordatlanteren. Samtidig styrket den NATOs nordflanke og dermed også forsvaret av norsk territorium. For sovjeterne var likevel basereservasjonen viktig siden disse ubåtene ikke kunne benytte seg såkalte tekniske støttepunkter i norske marinebaser. Den sovjetiske ambassaden i Oslo meldte om en økt sovjetisk bekymring for basepolitikken som følge av innføringen av Polaris-ubåter i fellesforsvaret. Ambassadesekretær Viktor Grusjko understreket at de tidligere avlagte baseforsikringer fra

³⁷² UD, 34.4/99, samtale med ambassadesekretær Viktor Grusjko, 20.02.63

³⁷³ Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.218-219

³⁷⁴ UD, 34.4/99, Notat vedr. samtale mellom byråsjef Vennemoe og Ambassaderåd Kaplin, 17.12.62

³⁷⁵ UD, 34.4/99, Notat fra samtale mellom Lange og amerikanske ambassadør Clifton Wharton, 10.01.63

norsk side nå var passert av den militærteknologiske utviklingen.³⁷⁶ Khrusjtsjov pekte på den tekniske utviklingen, og han mente at Norge og Danmark i dagens situasjon ikke ville ha sluttet seg til NATO-alliansen.³⁷⁷

Likevel fortsatte Sovjetunionen å uttrykke sin tilfredshet med den norske basereservasjonen. Slik sovjeterne så det ville det være et brudd på reservasjonen dersom ubåtene måtte benytte norske havner for å reparere eventuelle skader.³⁷⁸ Den norske regjeringen mente at en felles atomstyrke ville være i strid med norske interesser. Lange pekte på at Sovjetunionen ville oppfatte en slik styrke som en militær trussel, men advarte samtidig om at Norge med sine sikkerhetspolitiske begrensninger kunne bli et annenrangs medlem av NATO dersom man ikke støttet opp om MLF. Gerhardsen måtte forsikre sovjeterne om at den norske holdningen til lagring av atomvåpen også gjaldt for skip i norsk farvann og at denne politikk ikke ville endres.³⁷⁹ Norge ble ikke utsatt for noe press fra NATO, og etter hvert mistet flere NATO-land interessen slik at det ikke ble noe av ordningen.³⁸⁰ Motstanden var stor i Norge og ble blant annet begrunnet med at en slik styrke ville koste mye penger, ville undergrave USAs kontroll over atomvåpnene og bidra til et økt internasjonalt spenningsnivå siden sovjeterne fryktet denne styrken.³⁸¹ Hensynet til naboene i øst ble nok en gang vektlagt og bidro til å bestemme Norges alliansepolitikk.

Kekkonen-planen

Den norske atompolitikken ble beseglet i april 1961. Da støttet et flertall på Stortinget seg til regjeringens tilrådning om å ikke utstyre det norske forsvaret med amerikanske kjernevåpen. Gerhardsen hadde allerede i desember 1960 gitt den sovjetiske ambassadøren Nikolaj Lunkov beskjed om å meddele dette videre til den sovjetiske regjering, og understreket at hensynet til Sovjetunionen var avgjørende for den norske atompolitikken. Det har vært pekt på at årsaken til denne grensesettingen var den norske reaksjonen på overgangen til den nye NATO-doktrinen om ”fleksibel respons”³⁸² Dette selvpålagte forbudet mot kjernevåpen var et endelig

³⁷⁶ UD, 34.4/99, Notat angående B.M. Riise v/5.pol.ktr U.D samtale med ambassadesekretær Viktor Grusjko, 20.03.63

³⁷⁷ UD, 34.4/99, Notat angående den finske statsminister Karjalainens besøk hos Khrusjtsjov, 09.03.63

³⁷⁸ UD, 34.4/99, Notat ang. samtale med sekretær Lepechkin ved Sovjetambassaden, 05.06.63

³⁷⁹ UD, 34.4/99, Samtale mellom statsminister Gerhardsen og ambassadør Lunkov, 08.06.63

³⁸⁰ Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997, s.255-256

³⁸¹ Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001, s.154-155

³⁸² Doktrinen ble utformet i 1961, men ble først knesatt som offisiell NATO-doktrine i 1967 Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001, s.149-150

vedtak, men det ble understreket at norske myndigheter til en hver tid måtte vurdere hvilke tiltak som var nødvendig for å ivareta landets sikkerhet. Lange forklarte den norske holdningen slik: ”Vårt standpunkt innebærer at vi gir avkall på økt militær sikkerhet ut fra en total avveining av de utenriks- og sikkerhetspolitiske forhold i vår del av verden.”³⁸³

Norge valgte å slutte seg til den såkalte Undén-planen i 1962. Den svenske utenriksministeren Østen Undén foreslo på et generelt grunnlag at land som ennå ikke hadde blitt utstyrt med atomvåpen heller ikke i fremtiden ville motta eller produsere slike våpen. Lange fryktet til å begynne med at dette kunne føre til at amerikanske styrker ville bli trukket ut av Europa. Amerikansk kjernevåpen var en integrert del av fellesforsvaret i Europa, og ifølge Lange kunne Undén-planen føre til en radikal forskyvning av maktbalansen i Europa.³⁸⁴ Planen ble tatt godt imot hos de sovjetiske myndigheter og åpnet opp for deres visjon om å gjøre Norden om til en traktatfestet atomvåpenfri sone. Det norske svaret på resolusjonsforlaget fra FN som omhandlet Undéns forslag bygde på forutsetningen om at militære tiltak til enhver tid ville vurderes av Norges konstitusjonelle organer. Norske myndigheter ville ikke tillegge seg flere militære begrensinger gjennom en internasjonal avtale. De ville heller ikke signalisere overfor Sovjetunionen at det kom til å skje endringer i sikkerhetspolitikken. Handels- og skipsfartsminister, og tidligere ambassadør i Moskva, Oscar Christian Gundersen presiserte overfor ambassadør Nikolaj M. Lunkov at det ikke ville skje noen prinsipielle endringer i den norske utenriks- og sikkerhetspolitikken.³⁸⁵ Den norske delegasjonen som sluttet seg til resolusjonen under den 16. generalforsamlingen i FN ga også uttrykk for en tvil om den praktiske verdien av forslaget.³⁸⁶ Undén-planen hadde med andre ord ingen stor tyngde, men hadde en symbolsk verdi for å få i gang igjen FNs nedrustningsforhandlinger.

I etterkant av den sovjetiske noten til Finland i 1961 lovte den finske presidenten Urho Kekkonen å innta rollen som Sovjetunionens vakthund i Norden og Østersjøområdene.³⁸⁷ Tanken om et nordisk samarbeid ble i 1963 tatt opp av Kekkonen. Han ønsket å avtalefeste Norden som en atomfri sone og etter hvert å isolere denne regionen fra supermaktens innflytelsessfære. Kekkonens forslag var en forlengelse av Undén-planen med fokus på de nordiske land. Han advarte mot en ”Cuba-krise” i Norden, og mente at siden regionen allerede var en kjernevåpenfri sone ville en slik garanti ikke forandre den

³⁸³ Utenriksminister Langes uttalelse i Stortinget, 27.02.62, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.175

³⁸⁴ Ibid

³⁸⁵ UD, 34.4/99, Brev fra statsråd Gundersen ang. møte med ambassadør Lunkov, 28.05.62

³⁸⁶ St.forh. 1962, Utenriksminister Langes svar på interpellasjon fra stortingsrepresentant. Garbo, 27.02.62

³⁸⁷ Jensen, Bent 1999, s.614

internasjonale maktbalansen.³⁸⁸ Finnene fryktet konsekvensene for stabiliteten i regionen, og forholdet til Sovjetunionen dersom det ble innført atomvåpen i Norden. De regnet med at utspillet ville gi dem økt godvilje i Moskva til å utforme en mer uavhengig nøytralitetspolitikk.³⁸⁹ Fra sovjetisk side mente man at en slik nordisk garanti ville være en naturlig forlengelse av den norske base- og atomerklæringen, og hilste planen velkommen. Kekkonen avviste ryktene om at initiativet til planen kom fra Moskva, men skal ha uttalt at den sovjetiske Norden-politikken fikk Finland til å innta samme posisjoner som Sovjet i mange vesentlige spørsmål.³⁹⁰

I forkant av den finske presidentens forslag hadde blant annet ambassadesekretær Viktor Grusjko ved den sovjetiske ambassaden antydnet at Norge burde bidra til en forsikring om atomvåpenfrie områder i Europa.³⁹¹ I tillegg hadde utenriksminister Andrej A. Gromyko på en pressekonferanse i København i mars 1963 foreslått en nordisk "fredssone".³⁹² Finske myndigheter hadde en nær kontakt med makthaverne i Kreml, og ble informert om hvordan sovjeterne oppfattet den nordiske situasjonen. Utspillet til Kekkonen må sies å ha kommet indirekte fra Kreml.

Statsminister Gerhardsen understreket overfor den sovjetiske ambassadøren Nikolaj M. Lunkov i juni 1963 at "Norden allerede er en atomfri sone, og dette forhold endres ikke om det avgis en erklæring".³⁹³ Gerhardsen så likevel ikke bort fra at en slik erklæring kunne komme en gang i fremtiden, men da måtte den inngå som en del av en større avtale mellom Øst og Vest. Kekkonen-planen gjaldt kun de nordiske land, og kunne dermed ikke godtas av den norske regjeringen. Skulle Norge forplikte seg til noe slikt måtte forslaget også inkludere den andre parten. Gerhardsen uttalte: "Hvis spørsmålet reises fra sovjetisk side i den form at også deler av Sovjet skal være atomfri, da ville det selvsagt være noe å drøfte."³⁹⁴ Dette tyder på at den norske regjeringen tolket planen som et sovjetisk utspill og at det ikke fantes noe grunnlag for å binde seg ytterligere dersom ikke det også skulle inkludere sovjetiske forpliktelser.

Under statsminister John Lyngs korte regjeringsperiode i 1963 erklærte daværende utenriksminister Erling Wikborg at det ikke ville foreligge noe nytt i Norges syn på atomvåpen. Den påtroppende regjeringen ga uttrykk for at de ville følge i samme spor som

³⁸⁸ Jakobson, Max 1968, s.138

³⁸⁹ Tamnes, Rolf 1982, s.10

³⁹⁰ Jensen, Bent 1999, s.614

³⁹¹ UD, 34.4/99, Notat ang B.M. Riise v/5.pol.ktr samtale med ambassadesekretær Viktor Grusjko, 20.02.63

³⁹² Jensen, Bent 1999, s.614

³⁹³ UD, 34.4/99, Notat ang. samtale mellom Gerhardsen og amb. Lunkov, 08.06.63

³⁹⁴ Statsminister Gerhardsens pressekonferanse, 20.01.64, i Holst, Johan Jørgen 1967 s.186

Gerhardsen-regjeringen når det kom til sikkerhetspolitikken, og at de ønsket et godt og nært samarbeid med Sovjet-regjeringen.³⁹⁵ Den sovjetiske chargé d'affaires i Oslo ønsket likevel å se nærmere på den nye regjeringens syn på Kekkonen-planen. Han mente at med den nye prøvestansavtalen som nå var blitt underskrevet, ville en nordisk oppslutning om planen ha stor betydning og at den ville bidra sterkt til avspenning og nedrustning. Fra den politiske avdelingen i Utenriksdepartementet ble det gitt et klart svar til den sovjetiske diplomaten om at Lyng-regjeringen sluttet seg fullt ut til den forrige i vurderingen av Kekkonen-planen. Motstanden mot planen under Lyng-regjeringen var et sterkt signal om at man ville unngå enhver form for tvil angående kontinuiteten i den norske sikkerhetspolitikken.³⁹⁶ Det var stor skepsis til Lyng-regjeringen i den sovjetiske ambassaden i Norge og det er liten tvil om at de ønsket Arbeiderpartiet tilbake i regjering. Spesielt var det interessant for sovjeterne om Halvard Lange ville komme tilbake som utenriksminister i en eventuell ny Arbeiderpartiregjering.³⁹⁷ Det virker som om sovjeterne var tilfreds med stabiliteten i den norske sikkerhetspolitikken under Gerhardsen-regjeringen og de ønsket ingen store forandringer i base- og atompolitikken. Da Gerhardsen igjen ble statsminister møtte han kritikk i sovjetiske medier for ikke å ha forsøkt å rette opp den skade Lyng-regjeringen hadde gjort ved å kategorisk avvise Kekkonen-planen.³⁹⁸ Med den nye Gerhardsen-regjeringen på plass trodde nok sovjeterne at det ville bli lettere å påvirke den norske politikken. Det langvarige og personlige forholdet mellom sovjetiske diplomater og politikere, spesielt Lange og Gerhardsen, spilte en vesentlig betydning for sovjeterne.

De norske myndigheter var urokkelige i sitt syn på Kekkonen-planen, og mente at denne planen primært tjente sovjetiske interesser. Regjeringen ga uttrykk for at de ikke ønsket å diskutere den norske holdningen til saken med sovjeterne dersom den ikke inngikk i en større meningsutveksling om nedrustning generelt. Den norske atompolitikken inneholdt en omprøvingsmulighet for at kjernevåpen kunne bli brukt i det norske forsvaret dersom landet ble truet. Denne handlefriheten ville man mistet dersom en regional avtale om å ikke anskaffe denne typen våpen ble traktatfestet, slik Kekkonen foreslo. Rolf Tamnes har hevdet at det var nettopp denne norske handlefriheten som Sovjetunionen ønsket å eliminere.³⁹⁹ Dersom Norge skulle ha skrevet under på en slik avtale ville de nærmest ha tvunget seg selv ut av NATOs militærstrategi. Den amerikanske atomgarantien ville ikke lenger hatt en avskrekkende effekt

³⁹⁵ St. forh. 1963, Utenriksminister Wikborgs redegjørelse, 14.09.63

³⁹⁶ Tamnes, Rolf 1982, s. 24

³⁹⁷ UD, 34.4/99, Notat fra Kjell Vibe ang. samtale med pressesekretær Derjabin, 30.08.63

³⁹⁸ DU, 34.4/99, Notat ang. forstående samtale mellom Lange og Lunkov 11.11.63

³⁹⁹ Tamnes, Rolf 1982, s.26

på Sovjetunionen, og Norge ville dermed i en krigssituasjon ikke bli støttet av amerikanske taktiske atomvåpen. Den norske atomopsjonen gjorde det dermed umulig å slutte seg til Kekkonens plan.

Sovjeterne ga uttrykk for at den offisielle norske holdningen var uforståelig. Ambassadesekretær Viktor Grusjko uttrykte et håp om en norsk revurdering av planen, og pekte på at Khrusjtsjovs besøk til Norge ville kunne føre til noe konstruktivt.⁴⁰⁰

Khrusjtsjovs besøk i Norge

Under statsminister Gerhardsens besøk i Moskva i 1955 var man blitt enige om å få i stand en gjensitt for Nikita Khrusjtsjov til Norge. Sovjeternes sterke ønske om mer personlig kontakt med den norske regjeringen kan ha gitt dem forhåpninger om å ytterligere kunne påvirke en endring av den norske sikkerhetspolitiske tankegangen. Et slikt besøk ville satt fokus på uenighetene mellom landene og ville få stor internasjonal oppmerksomhet.

Det var planlagt at Khrusjtsjov skulle besøke Norge allerede på vårparten i 1957, men krisen rundt Suez og Ungarn høsten 1956 førte til en svært spent internasjonal situasjon som førte til at disse planene ble skrinlagt. Ingen av de skandinaviske landene ønsket å ta initiativ etter dette for å få i stand et slikt besøk. Det gjorde derimot Sovjetunionen. Khrusjtsjov selv ytret ved flere anledninger ønske om å gjennomføre den avtalte gjensitt. Fra de sovjetiske ambassadene i de tre skandinaviske hovedstedene ble det også gjort flere forespørsler om en slik visitt. De sovjetiske diplomatene var tydeligvis utålmodige. I samtaler med norske myndighetspersoner stilte de spørsmål om Norge ikke viste hva alminnelig internasjonal høflighet tilsa, og i følge Lange ble situasjonen såpass ubehagelig for de tre regjeringer at de til slutt bestemte seg for å gjøre noe med saken. Lange oppfattet likevel ikke henvendelsene som noe direkte press fra sovjetisk side.⁴⁰¹ På det nordiske utenriksministermøtet høsten 1958 ble de tre utenriksministre fra Norge, Sverige og Danmark enig om å starte arbeidet med å formalisere innbydelsen til den sovjetiske statsministeren.⁴⁰²

Problemet med å få gjennomført Khrusjtsjovs gjensitt hadde blitt en verkebyll for den norske regjeringen. Utenriksminister Lange mente at man nå sto ved et veiskille i dette

⁴⁰⁰ UD, 34.4/99, Fortrolig notat: Samtale med ambassadesekretær Grusjko 28.01.64

⁴⁰¹ SA, UUK Utenriksminister Langes redegjørelse, 12.01.59

⁴⁰² Khrusjtsjov var nå også blitt Sovjetunionens statsminister samtidig som han var partiets førstesekretær.

spørsmålet. Spørsmålet om å invitere Sovjetunionens øverste leder hadde hengt i luften i over to år. Enten inviterte man Khrusjtsjov til Norge nå, eller så avvirket man hele gjenvisitten for dermed å bryte normale internasjonale høflighetsregler.⁴⁰³ Skulle man velge sistnevnte alternativ ville dette blitt ansett som en demonstrativ kjølig holdning overfor Sovjetunionen og kunne ødelegge deler av det gode forholdet mellom de to landene. Det var diplomatiske hensyn som måtte tas for at Norge fortsatt skulle opprettholde et korrekt naboforhold med Sovjetunionen. Lange og regjeringen var altså redd for å fornærme Khrusjtsjov personlig. Et kjølig forhold til Moskva kunne føre til økt politisk press fra sovjetisk side om den internasjonale situasjonen, og dette var lite ønskelig fra norsk side. Samtidig var det en viss skepsis og usikkerhet knyttet til de sovjetiske motiver med en slik ønsket visitt.

Fra norsk side ville man unngå å diskutere norsk sikkerhetspolitikk direkte med sovjetiske toppledere. Da nyheten ble offentliggjort om at Khrusjtsjov var blitt invitert til Norge, Sverige og Danmark i august 1959, lot ikke reaksjonene i den norske presse vente på seg. Kritikken mot besøket ble så sterk at Khrusjtsjov selv valgte å avlyse besøket. Den norske regjeringen beklaget avlysningen offentlig i et svarbrev til Khrusjtsjov i juli 1959. Gerhardsen mente det ville vært av stor betydning om Khrusjtsjov kunne få et personlig inntrykk av forholdene i Norge. Den sovjetiske kritikken mot stasjoneringen av de to tyske offiserene på Kolsås, og den økende propagandaen om en opprettelse av en Østersjøkommando var ifølge Gerhardsen et resultat av manglende forståelse av enkelte forhold i norsk utenrikspolitikk.⁴⁰⁴ I utenrikskomiteen ble det uttrykt lettelse av enkelte medlemmer for at besøket var blitt avlyst. Dette skyldes frykten for at Khrusjtsjov ville ta opp svært ømfintlige sikkerhetspolitiske spørsmål. Norske myndigheter var splittet i synet på hva slags dialog man skulle føre overfor Sovjetunionen. Også denne gang var det statsministeren som ønsket å gå lengst for å føre en fredelig dialog med makthaverne i Kreml. Kritikerne fryktet hva et forbedret forhold til naboen i Øst ville ha å si for alliansepolitikken.

Høsten 1961 ble utenriksminister Halvard Lange invitert til et besøk i Moskva. Det sovjetiske initiativet inneholdt en garanti om at spørsmålet om gjenbesøket til Khrusjtsjov som hadde vært en torn i siden på det politiske forholdet mellom de to land siden 1955, ville frafalles dersom Lange kom på et protokollært utenriksministerbesøk.⁴⁰⁵ Dette ble dermed ansett som en enkel utvei ut av den diplomatiske ”forpliktelsen” fra 1955. Langes besøk til Sovjetunionen fikk derfor bred støtte i Stortinget.

⁴⁰³ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 12.02.59

⁴⁰⁴ SA, UUK, Statsminister Gerhardsens redegjørelse, 23.07.59

⁴⁰⁵ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 13.10.61

Etter Gromykos besøk til Oslo i 1963 begynte den norske pressen å spekulere på om tiden var inne for en gjensitt av Khrusjtsjov. Sovjeterne uttrykte stor tilfredshet med de politiske samtaler under den sovjetiske utenriksministerens besøk. Det ble understreket at forholdet mellom de to land var i en positiv utvikling, men var avhengig av at Norge ikke endret sin base- og atompolitikk eller utvidet det militære samarbeidet med Vest-Tyskland. Fra norsk hold ble det presisert overfor Gromyko at invitasjonen til Khrusjtsjov fra 1959 fortsatt sto ved lag, men på grunn av avlysningen lå nå initiativet på sovjetisk side.⁴⁰⁶ Forutsetningene for både utenriksminister Langes besøk i Moskva og Gromykos besøk i Oslo var at spørsmålet om en gjensitt av Khrusjtsjov ville falle bort, og Lange måtte derfor tåle kritikk fra Stortinget.⁴⁰⁷ Dersom Khrusjtsjov nå ønsket å besøke Norge ville det blitt svært problematisk å nekte ham det. I tillegg var den internasjonale situasjonen blitt mer stabil etter Cuba-krisen, og det politiske forholdet mellom Norge og Sovjetunionen var forbedret som følge av Langes og Gromykos besøk.

Regjeringene i Norge, Danmark og Sverige var blitt enige om at et eventuelt besøk av Khrusjtsjov måtte ses på som et nordisk besøk, og måtte inneholde et besøk til hvert land. Den norske regjeringen var dermed avhengig av hvordan de øvrige nordiske regjeringer stilte seg til saken. Det var nå opp til Khrusjtsjov selv å vurdere hvor politisk hensiktsmessig et slikt besøk ville være. Ved den sovjetiske ambassaden i Oslo var ikke optimismen særlig stor, og man mente at Khrusjtsjov hadde lite å vinne på et slikt besøk: ”noen politisk kursendring ville det likevel ikke være håp om siden Norge stadig fulgte USA.”⁴⁰⁸ Det sovjetiske utenriksministeriet hadde mottatt mange henvendelser fra nordmenn som ønsket Khrusjtsjov velkommen og hadde derfor et mer positivt syn på et slikt besøk. Sovjetiske diplomater og politikere hadde med andre ord ulik oppfatning av hensiktsmessigheten med et slikt besøk. I november 1963 ble det norske utenriksdepartementet gjort oppmerksom på at Khrusjtsjov nå ville planlegge et besøk til de nordiske land i juni 1964.

Fra den sovjetiske ambassaden kom det i forkant av besøket klare signaler om at man ville føre politiske samtaler, og at man fra norsk side måtte være forberedt på å gi uttrykk for hva Norge kunne bidra med til avspenning. Sovjeterne ville ha et klart svar fra den norske regjeringen om hvordan den forholdt seg til Kekkonen-planen og andre ordninger som tok sikte på avspenning og nedrustning. Khrusjtsjov måtte ikke ”heftes” med saker som man

⁴⁰⁶ UD, 34.4/99, Notat ang samtale mellom ambassadesekretær Derjabin og Kjell Vibe, 11.03.63

⁴⁰⁷ SA, UUK, Innlegg fra John Lyng og Bent Røiseland, 27.05.63

⁴⁰⁸ UD, 34.4/99, Samtalenotat mellom Makarov v/sovjetiske ambassaden og Frithjof F. Gundersen, 16.10.63

kunne ta gjennom vanlige diplomatiske kanaler.⁴⁰⁹ Ambassadesekretær Viktor Grusjko fortalte til norsk UD at Khrusjtsjov så med spesiell forventning fram til besøket i Norge, og på grunn av det gode forholdet han hadde til Gerhardsen kunne Norge oppnå mer enn de andre nordiske land ved dette besøket.⁴¹⁰

Hovedhensikten med besøket fra norsk side var å vise den sovjetiske statsministeren de sosiale og økonomiske forhold i landet. Det ville kunne bidra til et bedre forhold og mindre politisk press fra sovjetisk side dersom de kjente bedre til forholdene i Norge. Det ble ikke satt noen begrensninger på hva samtalen med Khrusjtsjov skulle inneholde, og regjeringen ønsket en mest mulig åpen meningsutveksling for å kunne forstå hverandres synspunkter bedre.⁴¹¹ Dette tyder på at den norske regjering forsto at de ikke kunne komme unna en diskusjon om norsk sikkerhetspolitikk når Sovjetunionens øverste leder kom på besøk. I deler av den norske pressen ble det i forkant av besøket spekulert på om Khrusjtsjov ville føre forhandlinger om sovjetisk rett til Svalbard, Bjørnøya og bruk av norske havner. I hovedsak kom det i flere norske aviser uttrykk for en sterk misnøye med besøket, selv om ordbruken ikke var like krass som ved forrige planlagte besøk i 1959, da den norske presse blant annet framstilte Khrusjtsjov som en ”bøddel” og ”morder”⁴¹²

I forbindelse med 40-årsmarkeringen for opprettelsen av diplomatiske forbindelser mellom Norge og Sovjetunionen i mars 1964, dukket det opp flere sovjetiske presseoppslag som kritiserte det norske medlemskapet i NATO og som lovpriste en ordning med en nordisk atomfri sone. Det ble pekt på en sovjetisk frykt for at NATO kunne tvinge Norge til å bryte base- og atomreservasjonen, og en avtalefestet ordning om en atomfri sone ville ifølge sovjetisk presse styrke Norges sikkerhet ved en slik forankring av den norske politikken.⁴¹³ Disse pressefremstøtene må sees i klar sammenheng med det forestående besøket til Khrusjtsjov og var antakeligvis en del av forberedelsene til besøket hvor dette temaet ville bli diskutert. Den norske regjeringen var godt forberedt på å kunne besvare denne typen spørsmål fra Khrusjtsjov. To lederartikler i Pravda i mai argumenterte sterkt for en nordisk fredssone, og det var liten tvil om at Khrusjtsjov ville gjøre det samme under sitt opphold i de skandinaviske land.⁴¹⁴ Utenriksminister Lange sa i forkant av besøket klart i fra til Stortinget

⁴⁰⁹ UD, 34.4/99, Fortrolig notat: Samtale med ambassadesekretær Grusjko, 28.01.64

⁴¹⁰ UD, 34.4/99, Fortrolig notat: Samtale med ambassadesekretær Grusjko, 07.04.64

⁴¹¹ St. forh. 1964, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 28.05.64

⁴¹² Gerhardsen, Einar 1972, s.332

⁴¹³ UD, 34.4/99, Norske sendinger fra Moskva Radio 13.02.64; UD, 34.4/99, Norske sendinger fra Radio Moskva, 12.02.64; Pravda 10.03.64

⁴¹⁴ Jensen, Bent 1999, s. 627

at ”vi kan ikke gjøre vår egen sikkerhetspolitikk til gjenstand for forhandlinger.”⁴¹⁵ Fra norsk side ville man gjerne redegjøre for det sikkerhetspolitiske standpunktet, men var ikke villig til å gå inn i diskusjoner eller forhandlinger om en eventuell endring av denne.

Khrusjtsjov var tydelig i sin tale i Folkets hus i Oslo: ”Fra vårt synspunkt er den mest pålitelige garanti for sikkerheten til land som Norge, Danmark, Sverige og Finland nøytralitetspolitikk”.⁴¹⁶ Under oppholdet i Norge talte han varmt om nordisk nøytralitet og roste Kekkonen og hans plan. Den sovjetiske statsministeren gikk langt i å presse Norge til innrømmelser, men roste også den norske base- og atompolitikken. Gerhardsen ble sint da Khrusjtsjov tok i bruk direkte økonomiske pressmidler. Under sammenkomsten på Bygdøy Kongsgård foregikk samtalen mellom de to statslederne på et nokså uformelt plan, og Khrusjtsjov slo fast at det ikke ville bli aktuelt for Sovjetunionen å importere mineralgjødsel fra Norge. Dette hadde han tidligere samme dag lovt å jobbe for under besøket hos Norsk Hydro på Herøya.⁴¹⁷

Det ble flere ganger under besøket pekt på ulikhetene mellom samfunnssystemene i Norge og Sovjetunionen. Den norske statsministeren gjorde rede for forholdene i Norge og understreket blant annet at han ikke anså Norge som en klassisk kapitalistisk stat. Gerhardsen ville vise at man i Norge fant mange tendenser som ledet i sosialistisk retning.⁴¹⁸ På denne måten ville man fra norsk side forsøke å oppnå en forståelse for den sikkerhetspolitiske forankringen man hadde valgt i Norge. I sluttkommunikeet for drøftingene ble det uttrykt en enighet om å fortsette jobben med nedrustningsavtaler. Utenriksminister Lange presiserte i etterkant at regjeringen hadde vært nøye på at det ikke skulle være tvil om Norges sikkerhetspolitiske orientering. Likevel inneholdt kommunikeet et uttrykk for en sovjetisk forståelse for at det ikke ville bli utplassert kjernefysiske våpen på norsk territorium, uten at den viktige atomreservasjonen var tatt med. En nærmest identisk ordlyd fantes i kommunikeet som hadde avsluttet drøftingene mellom den sovjetiske delegasjonen og den danske regjering i forkant av Norges-besøket. Dette førte til enkelte spekulasjoner på om dette var en *de facto*-tilslutning til Kekkonen-planen, og at Moskva så på denne formuleringen som en liten seier.⁴¹⁹ Den norske holdningen var nok mer preget av en tilfredshet med at Sovjetunionen nå hadde godtatt Norges rolle i NATO med de begrensninger det innebar. Noen store politiske tilnærmelser kom det likevel ikke ut av besøket til Khrusjtsjov, men det var nok heller ikke

⁴¹⁵ St. forh, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 28.05.64

⁴¹⁶ Statsminister Khrusjtsjovs tale på utenrikspolitisk institutts møte i folkets hus i Oslo, 30.06.64, i Holst, Johan Jørgen 1967, s.188-199

⁴¹⁷ Gerhardsen, Einar 1972, s.345-347

⁴¹⁸ Gerhardsen, Einar 1972, s.346

⁴¹⁹ Jensen, Bent 1999, s.633-634

forventet fra noen av partene. Utenriksminister Lange mente at Norge klart hadde avvist Kekkonen-planen, og pekte på at det ikke fantes noen nordeuropeisk særløsning på nedrustningsproblemet. Lange påpekte at de motsetningsforhold som fantes mellom Øst og Vest kun ville blitt løst innenfor en vid internasjonal ramme.⁴²⁰

Tre måneder etter besøket til Norge endte Khrusjtsjovs politiske karriere. Han ble fratatt alle sine verv i partiet og regjeringen. En av årsakene til at Khrusjtsjov ble fjernet var hans diplomatiske krumspring og hans løsmunnethet i samtaler med utenlandske statsledere. Hans utlegninger om det sovjetiske lederskapet overfor Gerhardsen ble brukt mot ham da han ble avsatt⁴²¹, men den offisielle forklaringen var hans høye alder og skrantende helse. Ambassadør Nikolaj M. Lunkov oppsøkte Gerhardsen den 16. oktober med en offisiell meddelelse om det politiske skiftet i Sovjetunionen. Ambassadøren kunne forsikre om at det ikke ville bety noen forandring av den sovjetiske utenrikspolitikken og at forholdet til Norge ikke ville bli påvirket av det som hadde skjedd.⁴²² Lange oppfattet situasjonen slik at det var Khrusjtsjovs metoder som hadde ført til hans fall, og ikke innholdet i politikken.⁴²³

⁴²⁰ St. forh. 1964, Utenrikspolitisk redegjørelse av utenriksministeren, 13.10.64

⁴²¹ Gerhardsen, Einar 1972 s.339

⁴²² St. forh. 1964, Utenriksministerens redegjørelse i Stortinget, 23.10.64

⁴²³ SA, UUK, Utenriksminister Langes redegjørelse, 22.10.64

Kap. 7: Oppsummering og konklusjon

Norges tilslutning til NATO i 1949 var problematisk for Sovjetunionen, og det førte til et dårlig forhold mellom de to landene. Dette endret seg på midten av 1950-tallet. Under Khrusjtsjov-perioden ble forholdet forbedret og kontaktflaten mellom norske og sovjetiske myndigheter ble større. Norge ble i perioden 1955-1964 utsatt for flere sovjetiske fremstøt som rettet seg direkte mot den norske sikkerhetspolitikken. De var i stor grad preget av et sovjetisk ønske om en tydeligere norsk sikkerhetspolitikk. Fra sovjetisk side ville det si at Norge burde begrense sitt samarbeid med NATO. Slike begrensninger ville for sovjeterne bety en streng etterlevelse av basepolitikken, et klart standpunkt mot kjernefysiske våpen og atomlagre på norsk territorium og avståelse fra militært samarbeid med sine NATO-allierte. Dersom Norge hadde etterkommet de sovjetiske ønskene ville det i praksis ha betydd en mer omfattende avskjerming fra alliansen, som ville ført til en norsk utmeldelse av NATO. Det var dette som var det overordnede målet med den sovjetiske politikken overfor Norge.

Sovjetunionen kunne ikke true Norge ut alliansesamarbeidet. Direkte militære trusler ville antakeligvis ført til en tettere norsk integrering i NATO. I stedet for valgte sovjeterne verbale midler for å påvirke den norske politikken. De forsøkte å påvise overfor norske myndigheter hvilke farer som var forbundet med NATO-samarbeidet. Gjennom diplomatiske samtaler, brev og noter, avis kommentarer og offisielle møter mellom de to lands statsledere ble den sovjetiske påvirkningspolitikken ført overfor Norge. Disse påvirkningsforsøkene ble i den perioden som denne oppgaven omfatter stort sett gjort med en vennlig tone, men kunne i spente situasjoner også utarte seg. Enkelte norske politikere oppfattet dem som svært truende. Sovjetiske myndigheter understreket i de sistnevnte tilfellene at Norge ikke måtte se på disse henvendelsene som trusler. Under perioder med internasjonal avspenning ble Norges sikkerhetspolitikk diskutert hyppigere, og i en mer vennskapelig tone. Den norske sikkerhetspolitikken ble diskutert også under krisetidene, men da var fremstøtene preget av en forsiktig kritikk og en manglende vilje til dialog.

De sovjetiske lederne, og spesielt Khrusjtsjov, brukte ofte sterke og til dels sleivete formuleringer når de forkynte sin politikk overfor Norge. Slik jeg ser det var dette en del av den sovjetiske propagandaen og en del av den kalde krigens politiske sjargong. Truslene fra de sovjetiske lederne ble som regel moderert i ettertid av de sovjetiske diplomatene. Stort sett

var Sovjetunionens henvendelser til Norge under Khrusjtsjov-perioden preget av en vennlig tone.

Sovjetunionens vennlige politikk overfor Norge kan forklares på flere måter. Den kan forstås på bakgrunn av en lang historisk tradisjon mellom de to landene. Sovjeterne pekte ofte på det fredelige forholdet mellom de to landene som hadde eksistert siden middelalderen. Skuffelsen hadde vært stor hos sovjeterne da Norge gikk med i NATO etter de felles krigserfaringene fra andre verdenskrig. Det var vanskelig for sovjeterne å akseptere at Norge og Vest-Tyskland nå spilte på samme lag i en allianse som ble ansett som Sovjetunionens fiende. For første gang i historien hadde det oppstått et fiendtlig forhold mellom Norge og Sovjetunionen. Ut i fra et slikt synspunkt vil det være naturlig å forklare det sovjetiske ønsket om en endret norsk politikk med et ønske om en fortsettelse av det fredelig naboforholdet som hadde eksistert i så mange år. Sovjeterne benyttet selv denne forklaringen for å rettferdiggjøre sin politikk overfor Norge. Denne forklaringen er likevel ikke tilstrekkelig. Den sovjetiske politikken må ses i et større internasjonalt perspektiv.

De endrede maktstrukturene i internasjonal politikk etter 1945 førte til to politiske blokker i Europa, og Norge ble nødt til å velge side. Det førte til en situasjon hvor Norge ble tilsluttet en allianse som sovjeterne så på som en aggressiv fiende. De to supermaktene politikk, som tok sikte på å legge mest mulig av verden inn under sin innflytelsessfære, førte til et sovjetisk håp om at Norge ville vende amerikanerne ryggen. Dette kunne virke realistisk i og med at Norge hadde en sosialistisk regjering. De politisk-ideologiske skillene var riktignok store, men sovjeterne oppfattet det norske systemet, og de langsiktige politiske målsetningene som en del av samme tankemåte. Gjennom den personlige kontakten som sovjeterne opprettet med statsminister Gerhardsen ble slike politisk-ideologiske spørsmål brakt på bane. Khrusjtsjov kritiserte blant annet Arbeiderpartiet for å ikke appellere nok til klassebevisstheten i Norge og at partiet ”ikke er revolusjonært nok”.⁴²⁴ Den uformelle tonen som oppsto mellom Gerhardsen og Khrusjtsjov, og den norske statsministerens kontakter med sovjetiske diplomater i Norge, gjorde det lettere for sovjeterne å ta opp spørsmål om den norske sikkerhetspolitikken uten å virke truende. Sovjeterne forsto det slik at Norges grunnleggende politiske interesser kom i konflikt med de ”kapitalistiske” og ”aggressive” kreftene i NATO. Derfor mente de, av politisk-ideologiske årsaker, at Norge burde forlate NATO-samarbeidet.

⁴²⁴ Gerhardsen, Einar 1972, s.341

Sovjeternes forsøk på å påvirke Norge til å melde seg ut av NATO-alliansen må også forklares på bakgrunn av Norges geografiske beliggenhet. De anså sin egen sikkerhet som truet fordi de fryktet at et NATO-angrep kunne komme fra norsk territorium. Norge var det eneste NATO-landet i Europa som grenset direkte til Sovjetunionen. Den norske basegarantien var derfor svært viktig for sovjeterne, men de ga ofte uttrykk for at de ikke stolte helt på den norske etterlevelsen av denne. Et nøytralt Norge ville derfor føre til en mer troverdig garanti mot at det ikke ville komme noe militært angrep på Sovjetunionen fra norsk område. Sovjeterne mente at dette samtidig ville føre til avspenning i Nord-Europa.

Ut i fra mine kilder er det ingenting som tyder på at sovjeterne hadde noe ønske om å bringe Norge inn under sin egen interessesfære. Slike langsiktige planer ville uansett ha vært svært urealistisk å tro at sovjeterne ville diskutere med norske myndigheter. Slik jeg ser det er ingenting som tilsier at teorien om ”dynamisk press” har noe for seg.⁴²⁵ Frykten for et kommunistisk verdensherredømme var til stede blant enkelte norske politikere på 1950- og 1960-tallet. Likevel ble ikke de sovjetiske fremstøtene oppfattet som noe ledd i en slik omfattende plan av den norske regjeringen.

Det er likevel problematisk å si noe helt bestemt om overordnede målsetninger for Sovjetunionens politikk overfor Norge under Khrusjtsjov-perioden. Man må muligens ta for seg et større tidsmessig perspektiv for å finne ut av hva de egentlige målene var. I tillegg forandret nok disse målene seg i takt med den internasjonale politiske situasjonen. I avspenningsperioden på midten av 1950-tallet ble ikke Norges NATO-medlemskap pekt på som et stort problem for det sovjetiske forholdet til Norge. Snarere tvert imot. Den sovjetiske anerkjennelsen av basepolitikken i 1955 var et signal til norske myndigheter om at Norge og Sovjetunionen kunne ha et fredelig naboforhold til tross for at de to landene tilhørte hver sin maktblokk. Dette kan ha vært en sovjetisk erkjennelse av at blokkdelingen var et problem det ikke fantes noen umiddelbar løsning på, og at Norges sikkerhetspolitikk ville forbli tilknyttet NATO. Uenighetene mellom de to landene ble dermed forsøkt løst innenfor en slik ramme.

Den norske skepsisen til kjernevåpen og atomlagre fikk derimot sovjeterne til å øyne en mulighet for en alternativ sikkerhetspolitikk for Norge. Da det viste seg at den norske atompolitikken ville føre til en ytterligere begrensning for Norge som NATO-medlem, stilte sovjeterne spørsmål om hvorvidt det norske medlemskapet i det hele tatt hadde noe for seg. NATOs atomstrategi var for sovjeterne et bevis på at NATO hadde aggressive hensikter og de stilte seg undrende til hvorfor Norge ønsket å støtte en slik politikk. Den sovjetiske tanken om

⁴²⁵ Se kapittel 1

å danne et skandinavisk forsvarsforbund var et forsøk på å skape en fredelig region på utsiden av blokkdannelsene. Den generelle frykten hos norske myndigheter for Sovjetunionen, og usikkerheten rundt deres politiske mål var nok hovedårsaken til at det ikke ble noe av.

Norges NATO-medlemskap var problematisk for sovjeterne når det kom til det militære samarbeidet med Sovjetunionens hovedfiender, USA og Vest-Tyskland. I etterkant av U-2-episoden ble Norge advart mot farene ved et fortsatt NATO-samarbeid, til tross for at Norge hadde garantert ytterligere for å verken opprette baser for fremmede styrker eller opprette atomlagre på norsk territorium. Den internasjonale situasjonen hadde forandret seg og dermed også den sovjetiske politikken overfor Norge. Fra 1960 ble forholdet mellom de to land gradvis forverret. De sovjetiske fremstøtene mot norsk sikkerhetspolitikk avtok samtidig som de fikk en litt krassere form.

Den norske base- og atompolitikken var fra norsk side utformet med tanke på å berolige Sovjetunionen om Norges defensive formål med NATO-medlemskapet. Norske myndigheter ønsket ikke å provosere sovjeterne. Den vennlige tonen overfor Norge var spesiell med tanke på at Norge var et NATO-land. Norge var antakeligvis det NATO-landet som hadde det fredeligste og vennligste forholdet til Sovjetunionen. Dette forholdet førte til enkelte bekymringer hos de andre NATO-allierte. For å opprettholde det gode forholdet ble det viktig for sovjeterne at Norge overholdt sine selvpålagte restriksjoner angående egen sikkerhetspolitikk. Atom- og basepolitikken var grunnleggende for forholdet mellom de to land.

Siden den norske basegarantien ikke var nedfelt i noen internasjonale avtaler, kunne aldri sovjeterne stole helt på at Norge ville etterleve den. Det var viktig for den sovjetiske sikkerheten at Norge forbød sine allierte å opprette baser på norsk territorium. Sovjeterne ønsket å påvirke hvordan den norske basegarantien ble tolket i praksis av norske politikere. Vi har sett at sovjetiske myndigheter ønsket å gi sin egen fortolkning av basepolitikken overfor norske myndigheter. Det var viktig for dem at det ikke skulle være rom for misforståelser. Basereservasjonen var formulert i generelle termer og var derfor åpen for fortolkninger. Sovjeterne fryktet derfor at press fra NATO-allierte kunne bidra til en liberalisering av basepolitikken. U-2-episoden var for sovjeterne et tydelig tegn på at den norske basegarantien ikke var tilstrekkelig, og de stilte spørsmål ved måten Norge valgte å orientere seg sikkerhetspolitisk i etterkant av denne episoden. Sovjeterne pekte på svakheter ved den norske sikkerhetspolitikken, og understreket flere ganger at Norge utsatte seg selv for fare dersom basepolitikken ikke ble nøye etterlevd.

Til tross for dette gjentok sovjetiske myndigheter flere ganger sin tilfredshet med den norske basepolitikken. Disse ytringene forekom som regel i perioder hvor det internasjonale spenningsnivået var lavt. Under offisielle besøk og møter mellom statslederne i de to land ble det fra sovjetisk side gitt uttrykk for en tilfredshet med basepolitikken. Det norsk-sovjetiske kommunikeet som ble utarbeidet under Gerhardsens besøk i Moskva i 1955 ble toneangivende for den sovjetiske forståelsen av basepolitikken. I kommunikeet ble de norske garantiene gjentatt og Sovjetunionen anerkjente dette. Det beviser at sovjeterne i utgangspunktet var fornøyd med garantien. Den norske basepolitikken begrenset det militære samarbeidet mellom Norge og NATO og bidro til det sovjetiske ønsket om å demme opp for en tettere norsk integrering i NATO.

Utviklingen av det militære samarbeidet mellom NATO-landene førte til sovjetiske bekymringer om hvilke konsekvenser dette ville få for den norske sikkerhetspolitikken. Opprettelsen av militære lagre for den vesttyske marine langs norskekysten ble sett på som en uthuling av basepolitikken. Denne saken ble ekstra viktig for sovjeterne, siden de så på Vest-Tyskland som en potensiell krigsfare. De historiske erfaringene fra 2.verdenskrig ble ofte trukket fram som en grunn til at Norge ikke burde ha noe militært samarbeid med vesttyskerne. Det var en reell sovjetisk frykt for at tyskerne igjen skulle rette sine våpen mot Sovjetunionen. Det var derfor viktig at Norge ikke åpnet opp sitt territorium for ”den tyske revansjisme”. De tyske offiserene på Kolsås var i seg selv ingen trussel mot Sovjetunionen, men ble ansett av sovjeterne som et ledd i en større tysk militærplan. Derfor var det viktig for sovjeterne å få den norske regjeringen til å motarbeide en opprustning av det tyske forsvaret. Den sovjetiske frykten for et tysk angrep forklarer presset de la på Norge i forbindelse med spørsmålet om alliert atomopprustning på vesttysk territorium. På denne måten forsøkte Sovjetunionen å påvirke Norges alliansepolitikk ved å vise til at vesttyskerne var en mye større fare for Norge enn hva de selv var. Ut i fra dette pekte sovjeterne på at NATO var blitt mer aggressiv på grunn av den tyske deltakelsen, og at det norske medlemskapet utgjorde en fare for norsk sikkerhet.

NATO-samarbeidet førte til at Norge ble en del av alliansens atomstrategi. Sovjeterne fryktet at USA ville presse Norge til å opprette atomlagre på norsk territorium. Sovjetunionen ønsket å unngå en tilstedeværelse av de vestlige stormakters styrker og våpen på norsk territorium. Den norske regjeringens klare standpunkter mot utplassering av atomraketter og opprettelse av atomlagre på norsk område ble dermed sett på som en seier for den sovjetiske politikken. Det norske hensynet til naboen i øst bidro dermed til å holde spenningene nede i forholdet mellom de to landene

Litteratur

- Anderson, Gidske 1981. *Halvard Lange. Portrett av en nordmann*. Oslo: Gyldendalforlag
- Ausland, John C. 1996. *Kennedy, Khrushchev, and the Berlin-Cuba crisis*. Oslo: Scandinavian University Press.
- Bergh, Trond og Knut Einar Eriksen 1998. *Den hemmelige krigen. Overvåking i Norge 1914-1997. Bind 2. Storhetstid og stormkast 1955-1997*. Oslo: Cappelen akademisk forlag
- Bjørlo, Stein 1973. *Norge og NATOs rådsmøte i Paris 1957*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo
- Chuev, Felix 1993. *Molotov Remembers. Inside Kremlin politics*. Chicago: Ivan R. Dee
- Enholm, Kari 1973. *NATO-basen Norge. Vårt bidrag til atomopprustning og kald krig 1949-72*. Oslo: Pax forlag
- Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1997. *Kald krig og internasjonalisering. Norsk utenrikspolitisk historie bind 5*. Oslo: Universitetsforlaget
- Eriksen, Knut Einar og Helge Pharo 1992. *Norsk sikkerhetspolitikk som etterkrigshistorisk forskningsfelt*. Bergen: LOS-senter Notat 92/13
- Furre, Berge 1993. *Norsk historie 1905-1990*. Oslo: Det norske samlaget
- Glazov, Yuri 1985. *The russian mind since Stalins death*. Dordrecht: D. Reidel publishing company
- Gedde-Dahl, Rasmus. 1997. *Sovjetunionen og Norge 1949-1955*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo
- Gerhardsen, Einar 1967. *Med Einar Gerhardsen gjennom 20 år*. Oslo: Tiden norsk forlag
- Gerhardsen, Einar 1972. *I medgang og motgang*. Oslo: Tiden norsk forlag
- Grusjko, Viktor 1995. *Mitt liv i KGB*. Oslo: Gyldendal norsk forlag
- Hanak, H. 1972. *Soviet foreign policy since the death of Stalin*. London: Routledge & Kegan Paul
- Hanhimäki, Jussi M. 1997. *Containing coexistence. America, Russia and the "Finnish solution"*. The Kent State university press
- Harstad, Torleiv 1989. *Fra Paris til Boris Gleb. Sovjetiske reaksjoner på norsk atom og basepolitikk 1958-1968*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo

- Heradstveit, Per Øyvind. 1981. *Einar Gerhardsen og hans menn*. Oslo: J.W.Cappelens forlag A/S
- Hetland, Tom M. 1983. *Sovjetunionen og norsk tryggingpolitikk 1948-1959*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Bergen
- Hetland, Tom M 1984. *Atomrasling og avspenning. Sovjet og norsk tryggingpolitikk 1953-1958*. Oslo: FHFS notat 5/1984
- Hetland, Tom M. 1984 II. *Då Moskva sa nei til Norden. Sovjets syn på Norden og NATO 1948-1952*. Oslo: FHFS notat 4/1984
- Hoffmann, Fredrik 1966. *Påskeopprøret 1958*. Oslo: Pax forlag
- Holtsmark, Sven G. 1995. *Norge og Sovjetunionen 1917-1955. En utenrikspolitisk dokumentasjon*. Oslo: J.W.Cappelens forlag
- Holst, Johan Jørgen 1967. *Norsk sikkerhetspolitikk i strategisk perspektiv. Bind II*. Oslo: Norsk utenrikspolitisk institutt
- Jacobsen Roy 1995. *Trygve Bratteli. En fortelling*. Oslo: J. W. Cappelens forlag
- Jakobson, Max 1968. *Egna vägar. Studier i Finlands utrikespolitik efter andra världskriget*. 1968. Stockholm: P.A. Norstedt & söners förlag
- Jensen, Bent 1999. *Bjørnen og haren. Sovjetunionen og Danmark 1945-1965*. Odense: Odense Universitetsforlag
- Jönsson, Christer m.fl 1972. *Sovjets utrikespolitik- proletär internationalism och fredlig samexistens*. Lund: Akademisk forlag
- Kan, Aleksander 1988. *Naboskap under kald krig op perestrojka. Forholdet Norge-Sovjet sett fra Moskva*. Oslo: Forsvarsstudier 6/1988
- Kennan, George F. 1957. *Russia, the atom, and the west*. Oxford: Oxford university press
- Khrusjtsjov, Nikita S. 1958. *Speeches and interviews on world problems 1957*. Moskva: Foreign languages publishing house
- Khrusjtsjov, Nikita S. 1971. *Krusjtsjov minnes*. Oslo: J.W.Cappelen forlag
- Khrusjtsjov, Nikita S. 1974. *Krusjtsjov minnes. Det siste testament*. Oslo: J.W.Cappelen forlag
- Knarlag, Kjetil A. 1999. *Orientering og synet på Sovjetunionen 1952-1964*. Hovedfagsoppgave i historie. NTNU Trondheim
- Lie, Haakon 1956. *Hva er i vente? Den 20.kongress i Sovjetunionens kommunistiske parti*. Oslo: Fram forlag
- Lie, Haakon 1975. *Slik jeg ser det*. Oslo: Tiden norsk forlag

- Medvedev, Roy A og Sjøres A. Medvedev. 1977. *Krustsjøvs år ved makten*. Oslo: Tiden norsk forlag
- Meyer, Johan Kr. 1989. *NATOs kritikere. Den sikkerhetspolitiske opposisjonen 1949-1961*. Oslo: Institutt for forsvarsstudier
- Mićunović, Veljko 1980. *Moscow diary*. London: Chatto & Windus
- Noguee, Joseph L og Robert H. Donaldson. 1988. *Soviet foreign policy since world war II. Third edition*. Pergamon press
- Njølstad, Olav 2003. "Beretningen om en varslet provokasjon. Norske og sovjetiske perspektiver på 50-megatonnssprengningen over Novaja Zemlja i 1961", i Sven G. Holtsmark, Helge Ø. Pharo og Rolf Tamnes (red.), *Motstrøms. Olav Riste og norsk internasjonal historieskrivning*. Oslo: Cappelen akademisk forlag
- Nordahl, Konrad 1991. *Dagbøker bind 1 1950-1955. I utdrag ved Ketil A. Nordahl*. Oslo: Tiden Norsk Forlag
- Nordahl, Konrad 1992. *Dagbøker bind 2 1956-1975. I utdrag ved Ketil A. Nordahl*. Oslo: Tiden norsk forlag
- Nordby, Trond (red.). 1985. *Storting og regjering 1945-1985*. Oslo: Kunnskapsforlaget
- Nørretranders, Bjarne 1964. "Sovjetunionens Norden-politikk" i *Internasjonal politikk, nr 1, 1964*
- Olstad, Finn 1999. *Einar Gerhardsen- en politisk biografi*. Oslo: Universitetsforlaget
- Powers Jr, Gary 1995. *A personal overview*. I Lundestad, Svein (red) *U-2 flights and the cold war in the high north*. Bodø: Høgskolen i Bodø
- Richter, James G. 1994. *Khrushchev`s double bind. International pressures and domestic coalition politics*. Baltimore: The John Hopkins university press
- Riste, Olav 1983. *Frå integritetstraktat til atompolitikk: Det stormaktsgaranterte Norge 1905-1983*. Oslo: FHFS notat 2/1983
- Røsok, Asle 1977. *Norske vurderinger av det sikkerhetspolitiske samarbeid med Forbundsrepublikken Tyskland belyst gjennom debatten om to tyske offiserer på Kolsås i 1959*. Hovedoppgave i historie. Universitetet i Oslo
- Skogrand, Kjetil og Rolf Tamnes 2001. *Fryktens likevekt: atombomben, Norge og verden 1945-1970*. Oslo: Tiden norsk forlag
- Skogrand, Kjetil 2004. *Alliert i krig og fred. Norsk forsvarshistorie bind 4*. Bergen: Eide forlag

- Støren, Harald W. 1985. *Problemer og muligheter ved kombinerings av avskrekking og beroligelse i forholdet mellom Norge og Sovjetunionen : virkelighetsoppfatninger, prinsipper, målsetninger og valg av virkemidler*. Hovedoppgave i statsvitenskap. Universitetet i Oslo
- Sverdrup, Jakob. 1996. *Inn i storpolitikken 1940-1949. Norsk utenrikspolitikk historie bind 4*. Oslo: Universitetsforlaget
- Tamnes, Rolf 1982. *Den norske holdningen til en nordisk atomfri sone 1958-1981*. Oslo: FHFS notat 1/1982
- Tamnes, Rolf 1989. "Handlefrihet og lojalitet. Norge og atompolitikken i 1950-årene" i Trond Bergh og Helge Ø. Pharo (red.), *Historiker og veileder. Festskrift til Jakob Sverdrup*. Oslo: Tiden norsk forlag
- Taubman, William 2003. *Khrushchev. The man and his era*. London: Free press –
- Ulam, Adam B. 1974. *Expansion and coexistence. Soviet foreign policy 1917-73*. Holt, Rinehart and Winston Inc
- Zubok, Vladislav og Constantine Pleshakov 1996. *Inside the kremlin, s cold war. From Stalin to Khrushchev*. Cambridge: Harvard university press